

44
Т-63

Н. І. ТОЦЬКА

СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
МОВА

фонетика, орфоепія,
графіка, орфографія

*Допущено Міністерством
вищої і середньої спеціальної освіти УРСР
як навчальний посібник
для студентів
філологічних факультетів університетів*

Київ
Головне видавництво
видавничого об'єднання «Вища школа»
1981

В посібниці освещаются все программные вопросы курсов фонетики, орфоэпии, графики и орфографии для украинских отделов филологических факультетов университетов.

При написании книги автор опирался на предыдущие традиции, на собственный многолетний опыт преподавания названных курсов на филологическом факультете, а также на те исследования звуковой системы украинского литературного языка, которые осуществлены в Лаборатории экспериментальной фонетики Киевского университета.

У посібнику висвітлюються всі програмні питання курсів фонетики, орфоєпії, графіки та орфографії для українських відділів філологічних факультетів університетів.

При написанні книги автор спирався на попередні традиції, на власний багаторічний досвід викладання названих курсів на філологічному факультеті, а також на ті дослідження звукової системи української літературної мови, які здійснено в Лабораторії експериментальної фонетики Київського університету.

Рецензенти: доктор філологічних наук С. П. Бевзенко і доктор філологічних наук М. А. Жовтобрюх

Редакція літератури з філології і педагогіки
Зав. редакцією В. Г. Пемік

Т 70103—268
М211(04)—81 Б3-44-17-80 4602000000

© Видавниче об'єднання «Вища школа», 1981

ФОНЕТИКА ЯК НАУКА ПРО ЗВУКОВУ СТОРОНУ МОВИ

ЗНАЧЕННЯ ЗВУКОВОЇ СТОРОНИ МОВИ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Мова людського суспільства — це звукова мова. Для передачі своїх думок співбесідникові людина користується звуками, які характеризуються членороздільністю. Це значить, що саме завдяки звукам розрізняються між собою слова і їх форми.

Визначаючи суть і значення мови як знаряддя спілкування людей, класики марксизму-ленізму підкреслювали неодноразово, що єдиною мовою людського суспільства є звукова мова, що наші поняття і судження як одиниці мислення існують тільки на базі мовної «природної матерії». К. Маркс і Ф. Енгельс з цього приводу писали: «На «духові» з самого початку тяжіє прокляття «обтяження» його матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків,— словом, у вигляді мови»¹. В. І. Ленін, характеризуючи мову як «найважливіший засіб людського спілкування»², вказував при цьому, що головна функція мови — бути засобом взаєморозуміння між людьми в усіх галузях суспільного життя. Звідси випливає, що основна функція звуків людської мови — служити потребам спілкування людей між собою.

Звукова членороздільна мова виникла на самому ранньому етапі розвитку людського суспільства в зв'язку з потребою спілкування людей між собою. «... В процесі формування люди,— пише Ф. Енгельс,— прийшли до того, що в них з'явилася потреба щось сказати один одному. Потреба створила собі свій орган: нерозвинена гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалась... а органи рота поступово навчались вимовляти один членоподільний звук за другим»³. Протягом усього часу існування людського суспільства функціонують

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 28.

² Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 25, с. 246.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—456.

і звуки як найменший компонент мови, без якої існування суспільства було б неможливим.

Отже, будь-яка мова неможлива без її «природної матерії», тобто, в першу чергу, мовних звуків, які сприймаються органами слуху й служать матеріалом для створення основних мовних одиниць — слова і речення. Слово складається з ряду членороздільних звуків, пов'язаних між собою у певній послідовності і об'єднаних словесним наголосом; матеріалом для створення речення теж служать комплекси конкретних мовних звуків, об'єднаних певною інтонацією. Різниця в значенні окремих слів і речень виражається матеріально в різному їх звучанні. Першорядна роль при цьому належить звукам, що виконують смислорозрізнавальну роль, тобто розрізняють слова і їх форми.

МОВНА КОМУНІКАЦІЯ

Як було вище показано, найважливіше функціональне призначення мови полягає в тому, що вона служить засобом спілкування між людьми. Цій меті — забезпечувати комунікацію — підпорядковані всі структурні компоненти мови, і статус кожного елемента будь-якого рівня визначається тим, як він бере участь у комунікаційному процесі.

За своєю природою мова належить до семіотичних, тобто знакових, систем. Вона становить систему знаків (морфем, слів, речень), які, з одного боку, повсякчасно відтворюються з метою передачі думки й забезпечення комунікації, а з другого — доступні для сприймання. Кожен такий знак має дві сторони: означуване (план змісту, предмет думки) і означаюче (план вираження). Кожне означуване (зміст, значення) у мовному колективі в процесі комунікації втілюється в певне звучання, тобто має матеріальну форму вираження, яка й забезпечує реалізацію і сприймання змісту за допомогою органів мови і слуху. Зміст і форма (значення і звучання) нерозривні. Зв'язок цей умовний, але обов'язковий. Завдяки йому кожен такий знак (кожна лінгвістична одиниця) завжди опізнається носіями мови й відрізняється від інших знаків, і саме тому він може служити засобом спілкування.

Матеріальною формою лінгвістичних знаків виступають різні звукові одиниці: звуки, наголос та інтонація.

Отже, звукова сторона мови, в тому числі самі звуки, не мають самостійного значення, вони є матеріальним втіленням певних значень, тобто звукові одиниці — це не знаки, а лише план вираження знаків.

Як же конкретно відбувається комунікація?

Коли в процесі спілкування одна людина хоче передати якимсь повідомлення іншій, вона хоче, щоб те, що вона думає або переживає в даний момент, стало відомим і зрозумілим іншій людині. Оскільки предмет думки не може бути перекладений з однієї свідомості в іншу безпосередньо, то для цього люди користуються таким способом: мовець перетворює предмет своєї думки за допомогою мовних органів у послідовність звукових хвиль, тобто звуків. При цьому кожне значення в мові передається окремою послідовністю звуків, відповідно організованою, або за допомогою наголосу (коли це слово), або за допомогою інтонації (коли це речення). Кожна така звукова послідовність, природно, має цілком визначені акустичні характеристики.

Поширюючись у повітрі, звукові хвилі досягають барабанної перетинки слухача й приводять її також у відповідні коливання. Ці коливання реєструються нервовою системою й аналізуються мозком. Це значить, що послідовність звукових коливань у процесі цього аналізу знову перетворюється у факт свідомості і дає змогу розуміти повідомлення.

Узагальнюючи, можна сказати, що весь процес передачі думки складається з таких ланок: формування думки — перетворення (перекодування) її за допомогою відповідних рухів мовних органів у послідовності мовних звуків — передача звукових хвиль по каналу — сприймання звукових послідовностей слуховим апаратом співбесідника — перетворення (декодування) їх знову в предмет думки.

Звичайно, в цьому процесі необхідною умовою взаєморозуміння є те, щоб мовець і слухач користувалися тією самою системою знаків і тими самими правилами перетворення предмета думки в звукову послідовність і, навпаки, звукової послідовності в предмет думки, іншими словами, щоб вони користувалися тією самою мовою. Так, наприклад, коли українець поняття «мати» втілює в звукову послідовність «мама», то й слухач, сприймаючи цю послідовність, повинен співвідносити її з таким самим поняттям. Тоді комунікація відбудеться. Коли ж слухач

виявиться грузином, він співвіднесе звукову послідовність «мама» з поняттям «батько» — тобто сприйнята інформація не відповідатиме тій, яка була передана. Іншими словами, комунікація не відбудеться.

ЛІНІЙНІ (СЕГМЕНТНІ)

І НЕЛІНІЙНІ (СУПЕРСЕГМЕНТНІ) ЗВУКОВІ ОДИНИЦІ

Завдяки тому, що між звучанням і значенням існує постійний зв'язок, носії мови завжди опізнають мовні одиниці (морфеми, слова, речення) саме як такі, а не інші. Мовні одиниці знаходять своє матеріальне вираження через звукові одиниці.

Розрізняють лінійні і нелінійні звукові одиниці.

Лінійні, або сегментні, звукові одиниці — це звуки й склади. Лінійними вони зветься тому, що слідують один за одним, сегмент за сегментом, у мовному потоці. Так, звукова форма кожного слова становить один звук або послідовність кількох звуків чи складів.

До нелінійних (суперсегментних, надсегментних) звукових одиниць належать наголос та інтонація. Нелінійні звукові одиниці характеризуються тим, що їх не можна вимовити ізольовано, як звуки або склади, вони ніби нашаровуються на звукові послідовності.

Звукові одиниці виконують у мові певні функції: твірну (конститутивну) та опізнавальну (ідентифікаційну), які одночасно виявляються в процесі комунікації. Коли мовець перетворює (кодує) предмет своєї думки в звукові послідовності, організовані певним чином, то цим самим створюється звукова форма слів і речень, тобто звукові одиниці виконують твірну функцію. Коли слухач, сприйнявши звуковий сигнал, співвідносить його з певним значенням, то в цьому процесі по звукових одиницях опізнаються лінгвістичні одиниці, тобто звукові одиниці виконують опізнавальну функцію. Крім того, звукові одиниці виконують ще й розрізнявальну (диференційну) функцію, тобто вони служать не тільки для опізнавання, а й для розрізнення лінгвістичних одиниць. Проте розрізнявальна (або диференційна) функція є похідною від опізнавальної.

ПРЕДМЕТ ФОНЕТИКИ И ФОНОЛОГІЇ

Звукові одиниці, які служать засобом передачі думки, досліджує спеціальна наука — фонетика.

Фонетика (від гр. *phōnētikōs* — звуковий) — галузь мовознавства, в якій вивчається звукова система мови в зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою.

Залежно від завдань, які ставляться при дослідженні звукової системи будь-якої конкретної мови, фонетика поділяється на описову та історичну.

Описова фонетика займається вивченням звукової системи даної мови на певному етапі її розвитку. Це вивчення може здійснюватися в чотирьох аспектах: 1. З погляду артикуляційного звуку вивчаються як наслідок певних рухів мовних органів. 2. Перцептивний (сприймальний) аспект передбачає вивчення звуків з погляду їх сприймання і розуміння. 3. Акустичний аспект передбачає вивчення звуків з погляду їх звучання, тобто як явища акустично-фізичного. 4. Лінгвістичний (соціальний, фонологічний) аспект має на увазі вивчення ролі звукової сторони мови з погляду її смислових функцій. Наприклад, звуки [н] і [н^б] здатні розрізнати слова (пор. *стан* і *стань*), а звуки [а], [у], [и] можуть розрізнати і слова, і форми слів (пор. *лак*, *лук*, *лик*; *книга*, *книгу*, *книги*) й под. Такі звуки, що служать для розрізнення слів і форм слів, називаються фонемами.

Дослідження фонетики в плані перших трьох аспектів ведеться природознавчими методами (анатомо-фізіологічними й акустичними). Дослідження функцій звукових елементів у процесі комунікації здійснюється за допомогою мовознавчих (лінгвістичних) методів дослідження.

Усі ці аспекти, відрізняючись своїми завданнями і методами дослідження, разом з тим перебувають у щільному, нерозривному зв'язку і взаємно доповнюють один одного.

В історії мовознавства були спроби протиставити ці аспекти й штучно розділити їх між двома науками: основною наукою — фонологією (вивчення звукових явищ з погляду їх здатності диференціювати смислові одиниці) і допоміжною — фонетикою (артикуляційно-акустичний

та перцептивний аспекти). Проте в наш час і у вітчизняному, і в зарубіжному мовознавстві утвердилася думка про те, що й так звана фонетика (у вузькому розумінні), і фонологія є нероздільними частинами однієї науки — фонетики. Незважаючи на те що фонетика у вузькому розумінні і фонологія користуються різними методами, вони мають спільний предмет дослідження — звукові засоби мови. Але досліджують цей предмет з різних точок зору. Повного й глибокого розуміння звукових засобів мови можна досягти, тільки користуючись усіма аспектами однаковою мірою.

Фонетика у вузькому значенні ставить перед собою такі завдання: охарактеризувати артикуляційно-перцептивну та акустичну природу мовних звуків і дати їх класифікацію; встановити, в якому оточенні можуть виступати звуки даної мови; яких змін вони зазнають у мовному потоці; встановити природу інших елементів звукової системи — складу, наголосу, інтонації.

Фонологія займається передусім такими питаннями: встановлює фонематичні засоби передачі думки в українській літературній мові; встановлює систему основних значущих одиниць — фонем і дає їх класифікацію; досліджує, якими ознаками розрізняються вони між собою, які варіанти фонем з'являються в різних фонетичних умовах; вивчає смислову функцію інших одиниць — наголосу й інтонації.

Історична фонетика вивчає розвиток звукової сторони мови протягом ряду епох, зокрема встановлює виникнення або занепад певних звуків, еволюцію певних звукових явищ та процес становлення сучасної фонетичної системи даної мови.

Предметом нашого вивчення є фонетика сучасної української літературної мови, тобто передусім фонетика описова. Разом з тим для розуміння сучасної фонетичної системи української мови, зокрема для з'ясування причин ряду фонетичних змін, а також для з'ясування багатьох рис, що визначають самобутність української літературної мови, необхідне звернення до історичних фактів, що й буде робитися в міру потреби.

ЗВ'ЯЗОК ФОНЕТИКИ З ІНШИМИ ЛІНГВІСТИЧНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Фонетика як наука про звукову систему й звукові зміни мови тісно пов'язана з іншими розділами курсу сучасної української літературної мови, зокрема з орфоєпією, графікою, орфографією й пунктуацією, лексикою і граматикуєю (морфологією й синтаксисом).

Крім фонетики, звукова сторона мови безпосередньо вивчається в орфоєпії (наука про вимовні норми). Тому зв'язок між цими двома дисциплінами очевидний. Орфоєпія використовує дані фонетики, повністю базується на них, встановлюючи правильність вживання тих чи інших звуків, звукосполук, різних типів наголосу, мелодики, проте не займається вивченням їх артикуляційно-акустичної природи, що робить фонетика. Так, наприклад, орфоєпія встановлює правильність двох варіантів вимови слова *безсилій* — [бе^uз]силій і [бе^uс]силій, віддаючи перевагу другому, але не займається вивченням артикуляції та акустичних характеристик звуків [с] і [з], бо це робиться у фонетиці. Так само, наприклад, в орфоєпії визначається правильність наголошування слова *несеті* на кінцевому, а не на середньому складі й зовсім не звертається увага на саму природу словесного наголосу в українській мові. У фонетиці, навпаки, вивчається артикуляційно-акустична природа наголосу і його лінгвістичні функції й не звертається увага на конкретні випадки наголошування слів і їх форм.

Очевидний, хоч він звичайно й залишається поза увагою, зв'язок фонетики з лексикою в звучній мові. Кожне слово становить собою значення, втілене в певну послідовність звуків, об'єднаних наголосом, — отже, звукова форма є засіб вираження значення слова. Саме звуковою формою розрізняються в мовленні, наприклад, значення слів *бити* — *бути* — *вити* або *зімок* — *зім'ок* і под. З другого боку, смислороздільна функція звуків виявляється тільки в словах, які з різних боків вивчаються і в лексиці (лексикології), і в граматиці. Так само смислова (лексична й граматична) роль словесного наголосу виявляється теж тільки в словах.

Про тісний зв'язок фонетики й морфології свідчить, наприклад, таке явище, як чергування звуків, що є фонетичним засобом вираження ряду граматичних значень (пор. *несу* — *ніс*, *ходить* — *ходжу*) і вносить значні

зміни в морфологічний склад слова. Взагалі, до кінця вивчити морфологічну структуру того чи іншого слова можна, тільки враховуючи звукові зміни цього слова.

Значну роль відіграють фонетичні явища і в синтаксисі. Так, однією з основних ознак речення є його певна ритмомелодична завершенисть. Багато типів речень за метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні), за їх значенням (наприклад, безсполучникові) розрізняються виключно за допомогою ритму, мелодики, пауз, які є за своєю природою фонетичними явищами. З другого боку, роль фразового наголосу і мелодики виявляється тільки в реченнях.

Фонетичні засоби передачі думки знаходять своє застосування в багатьох випадках і в лексиці, і в морфології, і в синтаксисі. Проте фонетика з граматиною пов'язана щільніше, ніж з лексикою. Наша мова в цілому має системний характер. Фонетика якраз і займається вивченням частини цієї системи, саме звукової системи мови, поряд з граматиною, яка вивчає граматичну систему мови. Ця система передбачає наявність у мові обмеженої кількості загальних категорій, які характеризуються високим ступенем абстрагованості. У фонетиці ця абстрагованість виявляється в тому, що вона вивчає не конкретні форми тих або інших слів, а загальні фонетичні правила, що діють у певній фонетичній позиції, подібно до того як у граматиці діють загальні правила, спільні для цілих категорій слів. У лексиці також виявляються семантичні абстракції, узагальнення, властиві групам слів. Проте лексична система найбільш відкрита порівняно з фонетичною чи граматичною.

З цієї причини фонетика звичайно вивчається в безпосередньому зв'язку з граматиною і передує їй.

Проте різниця між граматиною і фонетикою полягає в тому, що об'єктом першої є значущі одиниці мови — морфема, слово, сполучення, речення, причому останні є безпосередніми носіями певного значення, а зв'язок фонетичних одиниць із значенням опосередкований. І фонема, й інші фонетичні засоби самі по собі, ізольовано, ніякого значення не мають, хоч і беруть участь у його вираженні. Вони несуть певне смислове навантаження, лише функціонуючи в ролі окремої морфеми або речення. Так, наприклад, голосний *о* виражає певне значення, коли він є флексією (*сел-о*), або префіксом (*о-віяти*), або прийменником (*о першій годині*), або ре-

ченням (*О!*). Разом з тим, виступаючи частиною морфеми, цей самий голосний губить своє самостійне смислове навантаження і набуває його лише в комплексі з іншими звуками (*море, дописати*). У цьому й полягає специфіка фонетики як мовознавчої дисципліни. Таким чином, хоч кожен звук окремо не є носієм значення, проте він бере участь у вираженні значення в цілому. З цього приводу дуже доречно сказав О. О. Потебня: фонетика «...розглядає зовнішню (тобто звукову.— *Н. Т.*) форму слова, звуки, передбачаючи їх значеннєвість, але не зупиняючись на ній». У морфології ж «увага зосереджена на значенні, а звуки тільки передбачаються»¹.

Крім звукової, наша мова має ще й письмову форму, де фонетика відображається в алфавіті, в правилах читання букв і їх сполук, а також (у меншій мірі) у правилах написання слів і вживання розділових знаків. Співвідношення графіки й фонетики безпосереднє, оскільки всі літери служать для позначення відповідних звуків, хоч повної тотожності між ними, звичайно, немає. Співвідношення правопису й фонетики складніше, оскільки в основі української орфографії лежить не тільки фонетичний, а й морфологічний і традиційний принципи, а в основі пунктуації, крім інтонаційного, ще й синтаксичний і смисловий.

ЗНАЧЕННЯ ФОНЕТИКИ

Вивчення фонетики має як теоретичне, так і практичне значення.

Теоретичне значення фонетики обумовлюється тією роллю, яку відіграє звукова сторона мови в житті суспільства взагалі. Саме звукова мова є засобом спілкування людей, засобом їх взаємного розуміння, — отже, вона виконує соціальну функцію. Тому глибоке теоретичне й практичне вивчення звукової системи рідної мови, яка є втіленням людського мислення, допоможе усвідомити ряд фонетичних явищ, а усвідомлене використання будь-яких явищ мови сприяє точнішій передачі думки, кращому взаєморозумінню.

Така важлива роль звукової сторони мови, в свою чергу, передбачає, що члени даного колективу, корис-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1—2. М., Учпедгиз, 1958, с. 47.

туючись нею, повинні ставити до себе великі вимоги. Це стосується насамперед правильної літературної вимови. Фонетика пояснює факти літературної вимови, зводить їх у єдину систему, встановлює поняття літературної і нелітературної вимови.

Теоретичне значення фонетики полягає також у тому, що без фонетичного пояснення залишаються незрозумілими цілий ряд явищ морфологічних, а часом і синтаксичних, вона пояснює факти історії мови. Описова фонетика дає теоретичні основи для наукового вивчення і раціоналізації орфографії, а також її викладання.

Особливо велике практичне значення має фонетика рідної мови при викладанні іноземних мов. Одним з основних принципів радянської педагогіки є принцип свідомості у навчанні. Глибокі знання фонетики рідної мови є базою, на основі якої, шляхом постійних порівнянь і зіставлень, є повна можливість свідомо засвоїти звукову систему виучуваної мови.

Описова фонетика має значення також при навчанні глухонімих, для виправлення мовних дефектів, при навчанні дикції.

У медицині фонетичні досягнення використовуються при лікуванні піднебінної розщелини («вовча паща»), а також при виготовленні зубних протезів з урахуванням мовної функції.

Останнім часом вивчення звукової сторони мови набуло широкого застосування в електроакустиці в зв'язку з розвитком телефонії, радіо і звукозапису, у кібернетиці в зв'язку з конструюванням автоматичних систем, що керуються з голосу людини.

ПРО РІЗНІ СТИЛІ ВИМОВИ

Залежно від суспільного використання та мети висловлення в українській літературній мові, як і в будь-якій іншій мові, розрізняються ряд мовних стилів, яким властиві свої характерні мовні засоби, що виявляються в лексиці, синтаксисі та фонетиці.

Залежно тільки від звукових особливостей розрізняються два основні стилі, які акад. Л. В. Щерба назвав повним та розмовним¹.

¹ Див.: Щерба Л. В. О разных стилях произношения и об идеальном фонетическом составе слов. — В кн.: Избранные работы по русскому языку. М., Учпедгиз, 1957.

Повним стилем ми користуємося тоді, коли хочемо зробити нашу мову особливо виразною. Для цього чітко артикулюються всі звуки, склади, робляться паузи між словами і т. п. У повному стилі найкраще виявляються звукові особливості слова, а також характерні ознаки кожного звука зокрема. Проте повний стиль ні в якому разі не можна ототожнювати з так званою буквеною вимовою. Вимова в повному стилі обов'язково підпорядковується діючим літературним орфоепічним нормам. Так, наприклад, словоформа *книжці* в повному стилі звучить як [книз'і'бі].

Розмовний стиль характеризується відсутністю чіткості, виразності у вимові. Він має багато градацій — від того, який властивий спокійній бесіді близьких людей, і до позбавленої старанності скоромовки, в якій можлива не тільки редукція голосних, а й випадіння цілих складів, сильно виражена асиміляція тощо. Звукові зміни, що наступають у розмовному стилі, не повинні виходити за межі діючої літературної норми.

Межа між повним стилем і розмовним досить умовна, і мовець у процесі мовлення безперервно переходить з одного стилю на інший.

При вивченні звукових особливостей української мови в центрі уваги буде повний стиль вимови, оскільки в ньому з найбільшою чіткістю й виразністю виявляються всі особливості фонетичної системи української літературної мови.

АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТВОРЕННЯ МОВНИХ ЗВУКІВ

Будова мовного апарата

Мовлення — це комплексна послідовність рухів, спрямована на здійснення певного комунікативного наміру і комунікативного впливу на слухача, яка планується, керується й координується центральною нервовою системою.

Щоб чітко уявляти умови творення звуків тої чи іншої мови, необхідно вивчити принаймні ту частину мовного апарата, яка безпосередньо відає звукоутворенням, а саме: дихальний апарат, гортань і надгортанні порожнини (так звана надставна труба). Разом з тим необхідно спеціально підкреслити, що складні функції вимовних

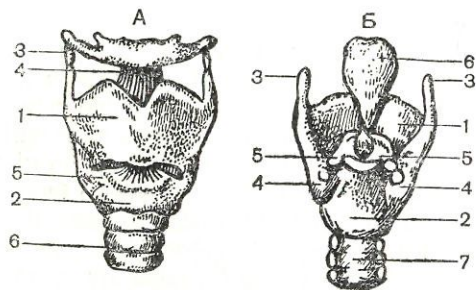

Рис. 1. Гортань:

А. Гортань спереду: 1 — щитовидний хрящ; 2 — персневидний хрящ; 3 — під'язикова кістка; 4 — середня щитопід'язикова зв'язка (що з'єднує щитовидний хрящ з під'язиковою кісткою); 5 — середня перснещитовидна зв'язка; 6 — трахея.

Б. Гортань ззаду: 1 — щитовидний хрящ; 2 — персневидний хрящ; 3 — верхні роги щитовидного хряща; 4 — нижні роги щитовидного хряща; 5 — черпаловидні хрящі; 6 — надгортанник; 7 — перетинчаста (задня) частина трахеї.

органів здійснюються в безпосередньому взаємозв'язку і взаємозалежності не тільки між собою, а передусім з центральною нервовою системою. Тому вимовні органи разом з центральною нервовою системою становлять неподільну єдність.

Дихальний апарат. Головний орган дихання — легені — розміщені в оточеній ребрами грудній порожнині, що відокремлюється від черевної порожнини діафрагмою, або куполоподібним м'язом. Головна функція легенів у мовному процесі полягає в подачі струменю повітря, необхідного для утворення звука, тону або шуму, в гортані і надгортанних порожнинах.

Легені складаються з величезної кількості найдрібніших дихальних пухирців (альвеол), які переходять у так звані альвеолярні ходи. З'єднуючись між собою і укрупнюючись, вони, нарешті, утворюють канали більшої довжини і діаметра — бронхи. Дві вітки бронхів переходять в одну велику хрящовидну трубку — дихальне горло, або трахею. З трахеї повітря потрапляє в гортань.

Дихання складається з вдиху і видиху, що поперемінно чергуються між собою. Вдих відбувається так: міжреберні м'язи, скорочуючись, піднімають угору і розсувають ребра, які, в свою чергу, розтягають легені; крім того, діафрагма, скорочуючись, тисне на черевну

порожнину. Таким чином збільшується обсяг грудної порожнини, і повітря наповнює легені. При зворотному процесі — видиху — міжреберні м'язи ослаблюються, ребра спадають і тиснуть на легені, діафрагма повертається в своє ненапружене куполоподібне положення — і грудна клітка стискується, виштовхуючи частину повітря назовні через дихальне горло.

Гортань. Нижнім своїм краєм гортань (лат. *larynx*) (рис. 1) примикає до верхнього хряща трахеї. Стінки гортані складаються з хрящів, укритих слизовою оболонкою. Безпосередньо на трахеї зверху розміщений персневидний хрящ, який нагадує своєю формою перстень з печаткою. Широка частина цього хряща утворює собою задню стінку гортані, вузька повернута вперед.

Над персневидним хрящем міститься щитовидний хрящ, з'єднаний з під'язиковою кісткою. Щитовидний хрящ складається з двох плоских стінок, розташованих під кутом. Цим кутом хрящ повернутий уперед і легко прощупується. Його називають ще «адамовим яблуком». Звернуті назад кінці стінок щитовидного хряща закінчуються чотирма виступами: два верхні приєднуються до під'язикової кістки, два нижні лежать на персневидному хрящі.

На широкій частині персневидного хряща розташовані два пірамідальні хрящі, з'єднані м'язами, які допомагають їм частково повертатися навколо своєї осі. Крім того, від кожного з пірамідальних хрящів у внутрішній кут щитовидного хряща тягнуться два м'язи — голосові зв'язки. Краї зв'язок покриті слизовими оболонками, вони легко вібрують і відіграють вирішальну роль в утворенні голосу. Отвір між голосовими зв'язками називається голосовою щілиною (рис. 2). Над кожною справжньою голосовою зв'язкою міститься м'язовий виступ, який нагадує собою зв'язку, але участі в голосоутворенні вони не беруть і тому називаються несправжніми голосовими зв'язками. Функція їх, очевидно, зводиться до захисту голосових зв'язок від випадкових дрібних сторонніх часток, які можуть потрапляти

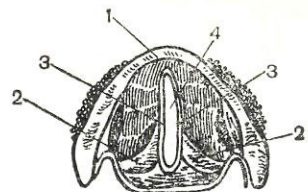

Рис. 2. Поперечний розріз гортані:

1 — щитовидний хрящ; 2 — черпаловидні хрящі; 3 — краї голосових зв'язок; 4 — голосова щілина.

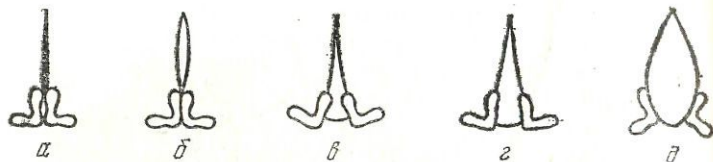

Рис. 3. Різні форми голосової щілини:
а — затвір; б — голос; в — шепіт; г — видих; д — вдих.

в гортань. Над гортанню міститься особлива хрящовидна пластинка, яка захищає дихальні шляхи від попадання в них їжі при ковтанні. Вона називається надгортанником.

Пірамідальні хрящі, обертаючись навколо своєї осі, будучи з'єднаними з голосовими зв'язками, можуть їх натягувати більшою чи меншою мірою і таким чином змінювати розмір голосової щілини.

Утворення мовного голосу завжди відбувається на видисі. Струмін повітря, який виходить з легенів, зустрічає на своєму шляху першу перепону — тісно зімкнені голосові зв'язки. Під великим тиском повітря це зімкнення розривається, пропускаючи частину повітря, після чого голосові зв'язки знову змикаються, потім змикання і розмикання повторюються протягом певного часу, внаслідок чого повітря виходить не суцільним струменем, а ривками, утворюючи коливні рухи повітря — звук. Якщо змикання і розмикання повторюються періодично, утворюється музикальний тон, який звичайно називають голосом. Голос входить до складу голосного, а також приголосного — дзвінкого шумного чи сонорного.

Таким чином, основна функція гортані полягає в голосоутворенні. Проте голосові зв'язки можуть утворювати й шепіт (рис. 3). Це буває тоді, коли голосові зв'язки при проходженні повітря зімкнені, але залишається невелика щілина між пірамідальними хрящами, протискаючись крізь яку повітря утворює шум, характерний для шепітних звуків.

Якщо голосові зв'язки зовсім ненапружені, утворюючи голосову щілину такого розміру, що повітря крізь неї може вільно проходити назовні, тоді звук у гортані не утворюється зовсім, відбувається звичайний видих.

Надгортанні порожнини. До надгортанних порожнин належать: порожнина глотки, порожнина рота і порожнина носа (рис. 4).

Глотка розміщена над гортанню. У ній виділяють три частини: нижню, або гортанну, середню, або ротову, і верхню, або носоглотку. З середньої частини відкривається прохід у ротову порожнину — зів. З носоглотки в носову порожнину ведуть два отвори, так звані хоани. Глотка виконує насамперед функцію резонатора, надаючи звукам, утвореним у гортані, того чи іншого забарвлення. Разом з тим завдяки м'язам, які містяться в задній стінці глотки і які, скорочуючись, звужують її, тут можуть утворюватися деякі шуми. Так, саме глотка є місцем утворення українського приголосного [з].

Найістотношою для звукоутворення є ротова порожнина. Зверху вона обмежена піднебінням, яке відокремлює її від носової порожнини. Передня і середня частини її тверді, нерухомі. Вони називаються твердим піднебінням. Задня частина піднебіння — м'яка, рухома. Вона називається м'яким піднебінням, або піднебінною завісою, а виступ на краю піднебіння утворює язичок. Якщо м'яке піднебіння, скорочуючись, піднімається вгору й затуляє вхід до носової порожнини, повітря виходить тільки крізь ротову порожнину. Якщо ж м'яке піднебіння вільно опущене вниз, відкривається вхід у носову порожнину і звуки, утворені при цьому, набувають носового відтінку.

Найактивнішим органом у ротовій порожнині, завдяки величезній рухомості, є язик, який міститься в основі порожнини рота, над під'язиковою кісткою. Внаслідок того, що язик складається з багатьох м'язів, які розташовані в усіх напрямках, він може легко змінювати свою форму і положення в потовій порожнині і підні-

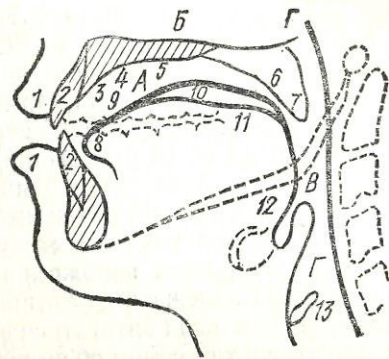

Рис. 4. Схематичний профіль надгортанних порожнин:

А — ротова порожнина; Б — носова порожнина; В — глоткова (фарингальна) порожнина; Г — гортань; 1 — губи; 2 — зуби; 3 — верхні альвеоли; 4 — передня частина твердого піднебіння; 5 — задня частина твердого піднебіння; 6 — м'яке піднебіння; 7 — язичок; 8 — кінчик язика; 9 — передня спинка язика; 10 — середня спинка язика; 11 — задня спинка язика; 12 — корінь язика; 13 — голосові зв'язки.

матися вгору, вниз, підтягуватись уперед, назад, потовщуватись у будь-якому місці. Умовно — з фонетичної точки зору — на язиці виділяють кінчик, передню, середню і задню частини та корінь язика.

Завдяки такій рухомості язик може значно змінювати свою форму і об'єм резонатора. Будь-яка частина язика може в різний спосіб наближатися до зубів, альвеол (бугорки над зубами) або піднебіння — і це є необхідною умовою творення багатьох звуків.

Спереду ротова порожнина обмежена губами та зубами. Губи належать до активних органів: вони можуть заокруглюватись і витягатись вперед у вигляді трубочки, збільшуючи тим самим об'єм ротової порожнини, можуть розтягатись на боки (як при вимові [i]). Різні положення губ впливають на вимову як голосних, так і приголосних. Звуки, утворені при заокругленому положенні губ, називаються лабіалізованими (від лат. *labia* — губа).

Твердою межею ротової порожнини є верхні й нижні зуби, вміщені в особливих гніздах — альвеолах. Ряд альвеол над зубами утворює твердий пружок, який у фонетиці теж називають альвеолами. Далі за ним починається піднебіння.

Узагальнюючи, можна відзначити такі дві основні функції ротової порожнини: 1) ротова порожнина служить резонатором для звуків, утворених у гортані. Завдяки різному укладу активних мовних органів форма і розмір цього резонатора можуть значно змінюватись, і це є вирішальною умовою при утворенні різних голосних; 2) завдяки рухомості окремих мовних органів у ротовій порожнині можуть утворюватись різного роду перепони (зімкнення або щілини), при подоланні яких видихуваним повітряним струменем утворюються характерні шуми, що лежать в основі приголосних звуків.

Над ротовою порожниною, відділена твердим піднебінням, розташована носова порожнина.

Носова порожнина, як нерухомий резонатор, бере участь в утворенні так званих носових звуків. При цьому піднебінна завіса опущена і вільно пропускає повітря в носову порожнину. Якщо ж піднебінна завіса наполовину відкрита, утворюється незначний носовий відтінок.

Активні і пасивні мовні органи. Усі мовні органи, залежно від їх участі в процесі мовлення, поділяються на активні й пасивні. Активні мовні органи, завдяки своїй рухомості, відіграють основну

роль у звукоутворенні. До активних мовних органів належать голосові зв'язки, задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик і губи.

Пасивні мовні органи, навпаки, нерухомі, тому вони відіграють допоміжну роль у звукоутворенні. До пасивних мовних органів належать тверде піднебіння, альвеоли і зуби, а також носова порожнина.

АКУСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВНИХ ЗВУКІВ

Звуком називається коливальний рух різноманітних тіл з наступним поширенням цих коливальних рухів у навколишньому середовищі.

Джерелом мовних звуків служать коливання голосових зв'язок у гортані й тертя повітряного струменя об стінки мовного апарата.

Звуки поділяються на тони й шуми. Тони виникають внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шуми — внаслідок неперіодичних коливань.

У чистому вигляді як тони, так і шуми зустрічаються рідко. Як правило, до тону завжди більшою чи меншою мірою прилучається шум, а до шуму — незначний елемент тону. Тому різкої межі між тонами й шумами немає. Проте мовні звуки розрізняються залежно від того, що лежить у їх основі — тон чи шум, — і відповідно поділяються на дві групи: голосні і приголосні. Голосні — це звуки, в основі яких лежить тон. Приголосні — це звуки, в основі яких лежить шум, до якого може долучатися й голос (при утворенні сонорних або дзвінких приголосних).

Звуки (тони і шуми) розрізняються інтенсивністю, висотою, спектром і тривалістю.

Інтенсивність звука залежить, в основному, від амплітуди коливань голосних зв'язок, яка, в свою чергу, обумовлюється силою, з якою тисне на голосові зв'язки чи інші перепони на його шляху видихуваний струмінь повітря. Чим більша амплітуда коливання, тим більша інтенсивність (сила) звука. Одиниця виміру рівня інтенсивності — децибел (дБ). Інтенсивність, як об'єктивну характеристику звука, слід відрізнити від гучності. Під гучністю розуміють сприйняття інтенсивності звука слуховим апаратом людини. Залежність між інтенсивністю й гучністю звука визначається висотою. Звуки, однакові по силі, але різні висотою, можуть сприйматись як звуки різної гучності.

Висота звука визначається швидкістю коливань в одиницю часу. Одиниця виміру висоти звука — герц (Гц) відповідає одному повному коливанню в секунду. Людське вухо може сприймати звуки в певному діапазоні — від 16 Гц до 20 000 Гц.

Звуки людської мови за своєю природою складні. Внаслідок коливань голосових зв'язок утворюється основний тон. Основний тон завжди найнижчий. Його висота залежить передусім від довжини голосових зв'язок і ступеня їх напруженості. Чим коротші зв'язки й більше вони напружені, тим вищий звук. Через це в жінок і в дітей, у яких голосові зв'язки коротші, ніж у чоловіків, голос вищий.

Зміни висоти основного тону в мовленні характеризують його мелодику.

Тони, які виникають у гортані, можуть резонуватися (викликати вторинні коливання) у надгортанних порожнинах (ротовій, носовій, глотковій), внаслідок чого виникають додаткові тони (парціальні, складові тони, обертони). Вони в ціле число разів вищі за основний тон, тому вони зветься гармонічними складовими тонами.

Додаткові тони, що виникають у надгортанних порожнинах, при вимові різних звуків неоднакові силою, висотою й областю їх концентрації.

Сукупність основного тону і додаткових тонів складає його спектр, що є дуже істотною в лінгвістичному відношенні характеристикою звука, оскільки з якого боку різниця між окремими звуками визначається саме на основі їх спектра.

Область посилення частот (або інакше — область концентрації звукової енергії) називається формантою. Вираженою формантною структурою характеризуються голосні. У них може бути кілька формантних зон (або формант), проте найголовнішими є дві: перша форманта (F_1) і друга форманта (F_2), взаємне положення яких визначає якість звука.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ (ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ) АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ЗВУКІВ

Вивчення мовних звуків виключно з погляду анатомо-фізіологічного або фізично-акустичного неможливе. Воно обов'язково — свідомо чи несвідомо — враховує зна-

чення звуків для спілкування, тобто включає й лінгвістичний, або функціональний (ще інакше — соціальний), аспект.

Уперше виступив проти однобічного анатомо-фізіологічного (а також історичного) вивчення мовних звуків основоположник функціонального аспекту, видатний вітчизняний учений І. О. Бодуен де Куртене в 70-х роках XIX ст. Він вважав, що фонетика повинна вивчати, поперше, матеріальну природу звуків (акустичний і фізіологічний аспекти), а по-друге — роль звуків у механізмі мови з морфологічного, словотворчого погляду. Друга сторона фонетики й становить її функціональний аспект.

Ідея І. О. Бодуена де Куртене про дві сторони фонетики дістала широке визнання в лінгвістиці. Вона знайшла продовження у працях ряду вітчизняних фонетистів і поклала початок формуванню двох фонологічних шкіл у нашій країні: лєнінградської, або щербівської (її основоположник — Л. В. Щерба), і московської (її зачинателі — Р. І. Аванесов, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський, В. Н. Сидоров). Лише після цього теорія фонемі набула широкого розповсюдження і в зарубіжному мовознавстві, де також виділилося ряд фонологічних шкіл. Найбільш поширені з них: пражська, копенгагенська, лондонська та американська лінгвістичні школи. Само собою зрозуміло, що зміст терміна «фонема» неоднаковий у представників різних фонологічних шкіл.

Дальший виклад основних теоретичних положень про фонемі української мови та зміни їх у мовному потоці буде здійснюватися в світлі щербівської фонологічної школи.

Поняття фонемі

Аналізуючи мовний потік спеціальними способами, неважко переконатися, що ми вимовляємо величезну, теоретично безмежну кількість звуків. Проте виділяємо тільки ті одиниці, які служать для побудови й розрізнення слів, інакше — для їх узнання. «У живій мові, — пише академік Л. В. Щерба, — вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній даній мові об'єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їх форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці звукові типи і маються на увазі, коли говорять про

окремі звуки мови. Ми будемо їх називати фонемами¹.

Фонемна значущість визначається тільки на основі функціонального (лінгвістичного) критерію, суть якого полягає насамперед у з'ясуванні ролі певної одиниці в процесі комунікації, тобто передачі думки.

Спираючись на щербівські ідеї, Л. Р. Зіндер дав таке визначення фонемі: «... фонема — це найменша звукова одиниця, що може бути в даній мові носієм смислу і служить у ній для розрізнення слів і форм слів»².

З наведених визначень цілком логічно випливають і основні властивості фонемі.

Фонема — це найменша мовна одиниця, потенціально пов'язана із значенням, яка в будь-якій мові мовцями легко виділяється із суцільного мовного потоку. Можливість встановлення цих мінімальних одиниць мови закладена в самій природі мови, яка характеризується членороздільністю.

Якщо фонема — це звукова одиниця мови, то вона, як і кожна інша мовна одиниця, повинна служити одній меті — бути засобом спілкування. Спілкуватися — значить передавати зміст думки. На відміну від одиниць вищого, смислового рівня (морфем, слів, речень), фонема не може служити безпосереднім засобом спілкування, але вся її сутність полягає в тому, щоб брати участь у спілкуванні.

Ідея потенціального зв'язку фонемі із значенням веде свій початок від думки Л. В. Щерби: «Через те що основний інтерес мовлення лежить у смислових уявленнях, то звукові нормально не перебувають у світлому пункті свідомості. Здавалося б з цього погляду, що й аналіз звукових уявлень нормально нами не провадиться і фонетична подільність є наслідок значною мірою наукового мислення. Але річ у тому, що елементи смислових уявлень часто-густо асоціюються з елементами звукових уявлень. Так, л в словах *пил, бил, выл, дала* асоціюється з уявленням минулого часу; а в словах *корова, вода* асоціюється з уявленням суб'єкта; у в словах *корову, воду* — з уявленням об'єкта і т. д. Завдяки подібним смис-

¹ Щерба Л. В. Фонетика французского языка. М., Изд-во литературы на иностранных языках, 1953, с. 19.

² Зиндер Л. Р., Строева Т. В. Современный немецкий язык. М., Изд-во литературы на иностр. языках, 1957, с. 32.

ловим асоціаціям елементи наших звукових уявлень дістали певну самостійність»¹.

Отже, звук вичленовується в самостійну одиницю перш за все тоді, коли він безпосередньо служить звуковою формою якогось знака.

Безпосередній зв'язок фонемі із значенням виявляється в українській мові досить часто. Так, наприклад, ми розрізняємо закінчення *-а* та *-і* (морфемі), слова-сполучники *а* та *і*, прийменники *о* та *у* й под. Фонема / *a* / самостійно може бути звуковою формою сполучника, частки, вигука, закінчення, префікса, суфікса і навіть цілого речення. Фонемою / *ж* / може виражатися звукова форма частки *ж*, а фонемою / *с^b* / — звукова форма суфікса *-сь*, фонемою / *н* / — суфікса прикметника й дієприкметника і под. При цьому, звичайно, не сама фонема виступає носієм певного значення, а будь-яка одиниця вищого, семантичного рівня (морфема, слово, речення), яка буває виражена однією фонемою. В таких випадках фонема сама по собі служить планом вираження лексичного чи граматичного значення. Саме тому вона й вичленовується морфологічно.

Проте зовсім не обов'язково, щоб фонема завжди виступала носієм певного значення. Після того як фонема осмислюється через морфему або слово, вона відривається від морфемі і виділяється нашою свідомістю й тоді, коли вона не є самостійною смисловою одиницею, а лише бере участь у вираженні певного значення (лексичного чи граматичного) разом з іншими фонемами, які в сукупності створюють певний звуковий комплекс — слово чи морфему. Через це в першому-ліпшому прикладі кожна фонема не обов'язково виступає носієм значення.

Отже, через морфемне членування відбувається звільнення фонологічного плану від змісту. Наприклад, фонема / *a* / виділяється як службова одиниця в слові *вода* (флексія). Завдяки цьому / *a* / усвідомлюється як самостійна фонема і в слові *сад*, де вона самостійного значення не має. Так само в словах *був* і *бав* обидва кінцеві приголосні — та сама фонема / *в* /: у першому слові вона безпосередньо пов'язана із значенням (суфікс дієслова минулого часу), а в другому — цього зв'язку немає, бо в слові *бав* / *в* / не є самостійною морфемою, а лише час-

¹ Щерба Л. В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб., 1912, с. 6.

тиною морфеми — кореня. Отже, в першому слові по- дільність морфолого-фонетична, а в другому — чисто фонетична¹. Тому ми й говоримо, що кожна фонема по- тенціально є носієм певного значення.

Потенціальний зв'язок фонем із значенням визнають тільки представники щербівської фонологічної школи.

Фонемі як лінгвістичній одиниці властива автоном- ність. Відриваючись від конкретної морфеми, звук на- буває певної самостійності, незалежності, автономності. Саме тоді, коли звук пориває з лексичним або граматич- ним значенням, він перестає бути словом чи морфемою і стає самостійною звуковою одиницею, яка об'єктивно існує поряд з іншими мовними одиницями — морфемою, словом, реченням, хоч не однакова з ними за своєю роллю.

Автономність фонем виявляється передусім у тому, що носії мови легко членують на фонемі будь-яке не- знайоме їм слово або, навпаки, складають нові слова, наприклад абрєвіатури, замінюють незнайомі звуки запозичених слів звуками рідної мови. Свідченням авто- номності звукової системи є також можливість зобра- ження звуків у вигляді літер у звуковому письмі.

Визнають автономність фонем представники празь- кої і лондонської фонологічних шкіл, а також американ- ські дескриптивісти, натомість московська фонологічна школа повністю відкидає автономність плану вираження. Вона виходить з того уявлення, що звукова сторона не існує окремо від морфологічної, що через це фонема іс- нує не як окрема одиниця, незалежно, автономно, а як деякий елемент морфем. Поза морфемою розглядати фонему не можна². Наприклад, у російських словах *раз і рас* не можна безпосередньо назвати кінцеву фонему. Лише змінивши ці слова (*раза, раса*), встановлюємо, що перше слово має кінцеву фонему /з/, а друге — /с/.

Фонема — це мінімальна, лінійно неподільна одини- ця. Незважаючи на різний підхід до визначення фонем, всі фонологи визнають її граничною одиницею лінійного фонетичного членування мовного потоку.

Дослідження за допомогою відповідної апаратури переконливо показали, що з погляду артикуляційного

¹ Див.: Зиндер Л. Р. Общая фонетика. 2-е изд. Л., Высшая школа, 1979, с. 38.

² Див.: Зиндер Л. Р. Основные фонологические школы. — В кн.: Вопросы общего языкознания. Материалы Республиканского семинара преподавателей общего языкознания. — Ученые зап. Ленигр. пед. ин-та им. Герцена, 1967, т. 354, с. 83.

або акустичного кожен мовний звук можна поділити на ще менші сегменти, проте людина членує мовний потік не на ці дрібні відрізки, а на більші — саме мовні звуки.

Отже, з мовного боку ми виділяємо тільки ті одиниці, які потенціально можуть бути зв'язані із змістом. Дріб- ніші членування звичайно нами не усвідомлюються тому, що кожне з них саме по собі не несе ніякої соціальної функції. Лише об'єднуючись між собою на основі однієї функції, ці фізичні звуки утворюють мовний звук, що є єдиним у функціональному й матеріальному відношенні.

Фонема — це елемент плану вираження мовних зна- ків. Вище було показано, що фонемі самі по собі не мають значення. У мовному потоці фонемі розрізняються не значенням (як це властиво мовним знакам), а неодна- ковим звучанням. Мовний потік ділиться тільки на лінг- вістичній основі. Проте, коли він уже поділений, тоді у носія мови створюються певні акустичні образи, що співвідносяться з лінгвістичними. Звукова відмінність — обов'язкова умова існування фонем. Саме завдяки неод- наковому звучанню фонемі можуть розрізнити мовні знаки — смислові одиниці мови, створюючи їх звукову форму. Якщо звукова форма — це план вираження мов- ного знака, то фонема — це відповідно елемент плану вираження мовного знака. Таке призначення фонемі в процесі комунікації.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що термін «смисло- розрізнювальна функція фонем», який часто вживаєть- ся, фактично означає не розрізнювання смислу, а роз- різнювання смислових одиниць. Тому доречніше гово- рити, що фонема диференціє не значення, а слова і їх форми.

Фонема — це втілення діалектичної єдності конкрет- ного й абстрактного. Фонема не дана в досвіді безпосе- редньо. Її не можна почути, побачити, тобто кожна фо- нема — це абстрактне поняття фонетики, що існує в на- шій свідомості. Слід підкреслити, що саме абстрактний характер фонем «забезпечує ту роль, яку вона грає в мові як засіб спілкування. Якби величезна різнома- нитність звуків мала лінгвістичне значення, спілкування було б неможливим»¹. Разом з тим фонема — це перш за

¹ Зиндер Л. Р. Материальная сторона языка и фонема. — Лениннизм и теоретические проблемы языкознания. М., Наука, 1970, с. 375.

все звукова одиниця. Це певне узагальнення ряду цілком визначених для даної мови, але неоднакових з артикуляційно-акустичного погляду, хоч і об'єднуваних єдиною функцією звучань.

У мовленні не може бути фонем взагалі. Фонема як така тут реалізується у вигляді кількох (або багатьох) конкретних звуків. Конкретний вияв кожної фонемі в мовному потоці називається відтінком, або алофоном, фонемі.

Алофони з'являються внаслідок різних причин. Для теорії фонемі взагалі, а також для вивчення наповнення кожної фонемі мають значення закономірні, обов'язкові видозміни фонем. Вони з'являються внаслідок того, що фонема в процесі мовлення може потрапляти в неоднакові фонетичні умови. Алофони, пов'язані з місцем у слові (початок, кінець), положенням щодо наголосу, називаються *п о з и ц і й н и м и*. Алофони, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються *к о м б і н а т о р н и м и*.

Кожна фонема кожної даної мови може зустрічатися в певних, властивих їй фонетичних положеннях. Сукупність положень, у яких можлива дана фонема, називається її *д и с т р и б у ц і є ю*. Так, для української фонемі /а/ під наголосом можливі такі її типові позиції: ізольована (сполучник а), між твердими приголосними (*тато*), після м'якого приголосного перед твердим (*подяка*), після твердого приголосного перед м'яким (*даль*), між м'якими приголосними (*сядь*), абсолютний початок слова перед твердим та м'яким приголосним (*азбука, альт*), абсолютний кінець слова після твердого й м'якого приголосного (*голова, маля*).

Алофони можуть бути в більшій і меншій залежності від навколишнього середовища. Найсамотійніший, незалежний алофон фонемі — це і є основний її алофон, який ми звичайно й називаємо, представляючи фонему в цілому. Цей основний, типовий алофон легко усвідомлюється, може бути виділений з мовного потоку, інакше кажучи, легко вимовляється ізольовано. Інші алофони фонем звичайно не усвідомлюються й при намаганні вимовити ізольовано зливаються з основним, незалежним алофоном.

Отже, між фонемою і її алофонами існує діалектична єдність, зрозуміла з лєнінського положення про зв'язок цілого і його частин: «Загальне існує лише в окремому,

через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д.»¹.

Стосовно до фонемі це положення можна розкрити так. Кожна фонема — не загальне, яке конкретно існує лише через свої відтінки — алофони і разом з тим повністю не збігається з жодним із них. Вона лише приблизно, узагальнено охоплює властивості своїх алофонів. З другого боку, алофон — лише частковий прояв фонемі.

Усі мовні звуки є конкретними реалізаціями фонем. Звуків, не належних до якоїсь фонемі, бути не може.

Усі алофони об'єднуються у відносно невелике число фонем (в українській мові 38).

Слід враховувати, що кількість алофонів у різних фонем неоднакова, так само як неоднаковий і їхній діапазон: фонема може функціонувати в ряду дуже близьких звуків — і досить далеких з артикуляційно-акустичного боку. Проте діапазон алофонів фонемі усе ж має певні межі.

Крім відзначених вище алофонів фонем, у мовленні є ще так звані *ф а к у л ь т а т и в н і в а р і а н т и* фонем, значення яких у фонетичі не можна недооцінювати. Маються на увазі випадки закономірної варіативності алофонів деяких фонем, що виникають у результаті різних причин: наявності різних стилів вимови, впливу діалектного оточення тощо. При цьому кілька алофонів тієї самої фонемі можуть виступати цілком паралельно, наприклад *мене й ме^чне, пісн^ва й пісн^на*. Природно, що в розмовному стилі можливі й такі випадки, коли вимовлений звук у словоформі не може бути достовірно встановлений.

Факультативні варіанти закономірні для кожної мови. Вони не вважаються відхиленням від норми, закріплені мовною традицією певного колективу і мовцями звичайно не помічаються й не усвідомлюються.

У мовленні є також видозміни фонем, зумовлені індивідуальними вимовними особливостями того, хто говорить. Так, фонему /а/ різні особи вимовляють неоднаково: з різною висотою і різною тривалістю, різним тембром, — проте всі ці відтінки (якщо вони не виходять

¹ Лєнін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 300.

за певні межі) не привертають нашої уваги й не вивчаються у фонетиці. Не вивчаються тут також індивідуальні відхилення у вимові, пов'язані з вимовними вадами. Оскільки всі ці особливості не мають ніякого лінгвістичного значення, їх не можна вважати алофонами.

Фонема — незалежна одиниця в системі фонетичних протиставлень. Залежність алофонів від фонетичної позиції зумовлює те, що всі відтінки однієї фонему обов'язково відрізняються один від одного. Наприклад, в українській мові фонема /a/ може бути представлена різними алофонами залежно від консонантного оточення: [a°] (ва́вка), [ã] (на́м), [a] (та́к), [ˈa] (дя́ка), [aː] (ста́нь), [ˈaː] (си́дять) і т. п. Кожен з цих алофонів єдино можливий у кожній позиції:

[a°] — між губними, [ã] — між носовими, [a] — між твердими, [ˈa] — після м'якого перед твердим, [aː] — після твердого перед м'яким, [ˈaː] — між м'якими і т. д. Через те що різниця між цими звуками залежить виключно від їх положення в слові, мовці звичайно її не помічають. Самостійно (незалежно від позиції) вказані алофони не можуть використовуватися для диференціації звукових форм слів. Зате кожен алофон у складі звукової форми виконує твірну й опізнавальну функцію. Так, наприклад, у слові *тут* після т звук у є необхідним компонентом звукової форми цього слова. Він протиставляється алофонам усіх інших голосних фонем в аналогічній позиції, бо при заміні його алофонами [a], [o], [e], [u], [i] або утворюється нове слово (*Тут*), або ж слово руйнується (пор. *тат, тот, тет*). Алофон [y] не протиставляється в цій позиції тільки іншим алофонам цієї фонему, бо між твердими передньоязиковими приголосними жодний інший алофон фонему /y/ неможливий. Отже, в тотожній позиції різні алофони тієї самої фонему не можуть протиставлятися один одному.

Таке відношення між відтінками однієї фонему, коли вони не можуть перебувати в тотожних фонетичних умовах, називається відношенням до да т к о в о ї д и с т р и б у ц і ї.

Навпаки, фонемні відмінності, як уже говорилося, використовуються для диференціації звукових форм слів. Суть фонему полягає в її незалежності від фонетичного контексту. На прикладі слів *стан* і *стань*, *лаз* і *лазь* видно, що різниця між звуками [n] і [n^b], [z] і [z^b] зовсім

не залежить від фонетичної позиції. Вона зумовлена наявністю у фонематичній системі української мови протиставлення фонем за твердістю — м'якістю.

Отже, фонему — це незалежні одиниці в системі фонетичних протиставлень. Натомість алофони — це звукові відмінності, що залежать від конкретних фонетичних умов. Алофони перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції, фонему в таких відношеннях не перебувають.

Усі фонологічні школи погоджуються в тому, що встановлення фонематичності чи нефонематичності звука здійснюється на основі його протиставлення (тобто можливості використання для диференціації морфем і слів) — обов'язково в сильній позиції¹ повного стилю. В українській мові для голосних сильною є позиція під наголосом на початку слова або між твердими приголосними, для приголосних — позиція кінця слова або перед голосним заднього ряду.

Найпоширенішим методом встановлення фонемного протиставлення звуків є метод квазіомонімів (несправжніх омонімів), або мінімальних пар, тобто слів з різним значенням, що відрізняються в своєму звуковому складі тільки одним звуком. Такі звуки, завдяки яким один квазіомонім протиставляється іншому, і є різними фонемами. Наприклад, звуки [m], [θ], [z], [c] — різні фонему, бо вони розрізняють слова *там* — *дам*, *казка* — *каска* і т. п.

Незважаючи на те що квазіомоніми найпереконливіші, вони не є найбільш раціональним засобом доведення фонематичності звуків. Це стосується особливо складних випадків встановлення монофонематичності чи біфонематичності дифтонгів, африкат, подовжених звуків.

Інколи буває й так, що квазіомонімія на якусь пару фонем може й не виявитися. Тоді єдиним критерієм виділення фонем є протиставлення їх у складі різних значущих одиниць у тотожних або принаймні подібних фонетичних умовах. Наприклад, звуки [dʒ] і [ʒ], [m] і [m^b] є самостійними фонемами, бо вони вживаються в однакових фонетичних позиціях у таких словах, як *джерело* — *жерло*; *там* — *тямити* й под.

¹ Сильною позицією називається позиція максимального розрізнення фонем. Слабка позиція — це позиція, що обмежує вживання фонем.

Не менш важливим є встановлення фонематичної приналежності конкретних звукових одиниць у словоформах. Усі фонологічні школи приймають однакову процедуру ототожнення — протиставлення звукових одиниць у сильній позиції. Наприклад, у слові *дядько* під наголосом ми опізнаємо фонему /a/, хоч це [a] за своїми акустичними ознаками дуже відрізняється від [a], наприклад, у слові *там*. Це саме *ɖʌdʌko*, а не *ɖʌdʌko*, не *ɖʌidʌko*, не *ɖʌudʌko* не *ɖʌodʌko*. Оскільки очевидно, що голосний звук у словоформі *дядько* не [o], не [e], не [i], не [y], — то за конститутивною, ідентифікаційною та диференційною функціями він і опізнається як фонема /a/.

У трактуванні фонем слабких позицій (в українській мові для голосних — це позиція ненаголошеності, для приголосних — позиція перед іншим приголосним) між фонологами різних шкіл виникають великі розходження.

Так, представники щербівського фонологічного напрямку й тут виходять з процедури ототожнення і протиставлення існуючих звукових одиниць, тобто фонемна приналежність встановлюється безпосередньо в конкретній словоформі.

Інакше відбувається встановлення фонемної приналежності конкретних звуків московською фонологічною школою. На думку О. О. Реформатського, головне в московській фонологічній школі — поняття позиції (сильної і слабкої). На основі однієї тільки словоформи не можна встановити фонемну приналежність звука, що стоїть у слабкій позиції. Так, наприклад, у слові *нігті* [nʲixtʲi] за московською фонологічною школою позиція звука перед [m] є слабкою. В цій позиції нейтралізуються, тобто не протиставляються, не розрізняються приголосні [z] і [x]. Щоб встановити, якою фонемою є звук слабкої позиції, його треба поставити в сильну позицію (шляхом зміни положення морфеми). В результаті такої процедури виявляється, що перед [m] виступає фонема /z/ у варіанті [x] (пор. *ніготь*). За щербівською фонологічною школою, в слові *нігті* виступає фонема /x/, що є наслідком асимілятивного чергування перед наступним [m].

Отже, за московською фонологічною школою, фонему можна взяти тільки через сильну позицію.

У зв'язку з цим спостерігаються значні розходження між щербівською і московською фонологічними школами

щодо трактування видозмін фонем у мовному потоці. Так, представники московської фонологічної школи встановлюють поняття варіацій і варіантів фонем. Варіації — це фонетично зумовлені видозміни фонем, у результаті яких не відбувається перехрещення з іншими фонемами, тобто вони можуть увиходити тільки в одну фонему (те, що в розумінні щербівської фонологічної школи називається відтінком, або алофоном). У слові *се^ло* [e^u] — варіація фонем /e/. Варіанти — це фонетично зумовлені видозміни фонем, що збігаються своїм звучанням з іншими фонемами. У слові *боротьба* (фонетично *бородба*) [ɖ^b] — варіант фонем /m/ (пор. *боротися*), у той же час у слові *сад* те саме звучання виступає представником фонем /ɖ^b/. З цього видно, що варіації відносяться до однієї фонем, а варіанти — до двох різних фонем.

З поняттям «варіант фонем» в московській фонологічній школі пов'язується також поняття «гіперфонем», тобто звукової одиниці, яка не може бути визначена через неможливість вживання її в сильній позиції. Наприклад, у слові *вокзал* (фонетично *ворзал*) не можна встановити відмінності фонем /k/ і /r/ (g), тому обидва ці варіанти можуть бути представниками і фонем /k/, і фонем /r/, іншими словами — це варіант гіперфонем /k/r/.

Фонема — це одиниця системи фонетичних протиставлень. Кожна фонема саме тому й може розрізнити слова і їх форми, що їй властива сума певних артикуляційно-акустичних ознак. Описуючи фонем, ми й користуємося цими загальними ознаками: ряд, підняття, лабіалізація, твердість — м'якість, глухість — дзвінкість, місце й спосіб творення і под., — якими одна фонема відрізняється від іншої, тобто протиставляється їй. Тоді розрізнення фонем визначається неоднаковим набором цих розрізнявальних, або диференційних, ознак. Так, наприклад, для фонем /m/ диференційними ознаками є глухість, передньоязиковість, зімкненість, твердість. Це значить, що всі звуки, які є представниками цієї фонем, мають вказані ознаки. Досить змінитися одній з них, як фонема перестане існувати як така і перейде в іншу. Так, наприклад, якщо при збереженні інших ознак дана фонема /m/ змінить глухість на дзвінкість, утвориться /ɖ/; якщо ж замість передньоязиковості з'явиться задньоязиковість, виникає фонема /n/; замість

зімкненості — щільність, буде фонема /с/ тощо. Те, що кожного разу міняється тільки набір диференційних ознак, свідчить про їхню певну самостійність.

Через це, виходячи з розуміння фонем як одиниці протиставлення, кожну фонему можна розглядати ще як сукупність диференційних ознак. Коли при лінійному членуванні фонема — це найменша звукова одиниця, то при нелінійному (тобто з погляду структурного, що значить у співвідношенні з іншими елементами даної системи) вона розкладається (не ділиться!) на ще менші елементи — розрізнявальні, або диференційні, ознаки.

Слід мати на увазі, що кожна мова має свої, характерні саме для неї, диференційні ознаки фонем, які не обов'язково будуть визначальними для інших мов. Так, наприклад, сила голосу, висота, тривалість голосних не відіграють ніякої ролі в диференціації слів української мови, а в китайській мові зміна висоти тону виконує смислорозрізнявальну функцію. Тривалість голосних не має значення в українській мові, на відміну, наприклад, від німецької або чеської мови. З другого боку, в нашій мові фонематичне (смислорозрізнявальне) значення має палаталізація приголосних, на відміну від західноєвропейських мов.

Описи фонем у термінах диференційних ознак цілком прийнятні й необхідні. Тому положення про диференційні ознаки як найменші структурні елементи (або компоненти) фонем, незважаючи на певні розходження в змісті, який вкладається в це поняття, приймається майже всіма фонологами.

Говорячи про фонему як про одиницю протиставлення, слід відзначити, що фонем існують у системі даної мови. Марксистська діалектика вчить розглядати природу, суспільні явища як єдине ціле, де предмети, явища органічно зв'язані одне з одним, залежать одне від одного і зумовлюють одне одного. Тому й фонемі кожної мови, в тому числі й української, слід розглядати у взаємозв'язку одну з одною, у всіх фонетичних позиціях, у яких ті чи інші фонемі виступають, у всій різноманітності їх проявів — тобто як систему.

Думку про системний характер фонем у свій час сформулював Л. В. Щерба: «Кожна фонема визначається тим, що відрізняє її від інших фонем тієї самої мови. Завдяки цьому всі фонемі кожної даної мови утворюють єдину систему протилежностей, де кожен член визначається

серією різних протиставлень як окремих фонем, так і їх груп»¹.

Отже, характерною особливістю фонетичної будови кожної мови є те, що в ній весь час здійснюється протиставлення однотипних звучань — фонем. Кожна фонема, як уже вказувалося, становить собою єдність кількох диференційних артикуляційно-акустичних ознак. Однією з цих диференційних ознак дана фонема протиставляється одним фонемам, іншою — іншим тощо.

Найбільшим протиставленням є виділення голосних і приголосних. В українській мові виділяється 6 голосних фонем і 32 приголосних, а саме:

Г о л о с н і: /a/, /o/, /y/, /e/, /u/, /i/.

П р и г о л о с н і: /б/, /н/, /в/, /м/, /ф/, /θ/, /θ^b/, /м/, /м^b/, /з/, /з^b/, /с/, /с^b/, /ц/, /ц^b/, /л/, /л^b/, /н/, /н^b/, /р/, /р^b/, /ж/, /ч/, /ш/, /ж^b/, /ж^b/, /дс/, /j/, /Г/, /к/, /х/, /з/.

У межах цих груп є дрібніші протиставлення, які здійснюються на основі диференційних ознак. Диференційними ознаками українських голосних є чотири ступені підняття, два ряди й лабіалізація.

Як диференційні ознаки українських приголосних фонем виступають усі не зумовлені позиційно або факультативно артикуляційні ознаки цієї фонемі (шумність і сонорність, глухість і дзвінкість, активний мовний орган і місце артикуляції, спосіб артикуляції, твердість і м'якість).

За цими властивостями більшість приголосних фонем української мови утворюють пари (/m/ — /θ/, /c/ — /z/, /n/ — /б/, /н/ — /н^b/ та ін.). Проте можуть існувати і непарні фонемі (/н/, /к/, /х/ можуть бути лише твердими, але мають дзвінки відповідники; /j/ може бути лише м'якою й тільки дзвінкою та ін.).

Диференційні ознаки можуть встановлюватися й на основі акустичних ознак голосних і приголосних.

Щоб фонемі могли протиставлятися іншим фонемам, вони повинні мати як спільні, так і відмінні ознаки. Наприклад, /m/ і /к/ протиставляються активним мовним органом: /m/ — передньоязикова, /к/ — задньоязикова, але разом з тим вони обидві зімкнені глухі; /m/ і /θ/ протиставляються глухістю — дзвінкістю, але спільні

¹ Щерба Л. В. Фонетика французького языка, с. 18.

характером зімкнення і активним мовним органом та ін. На відміну від приголосних, голосні протиставляються цілими групами, наприклад голосні переднього ряду протиставляються голосним заднього ряду або кожен голосний протиставляється всім іншим голосним.

Кількість диференційних ознак у кожній мові обмежена, але їх комбінації, що творять фонемі, досить численні.

Усі фонемі сучасної української літературної мови неоднакові: 1) щодо поширеності функціонування. Є фонемі, які вживаються в обмеженій кількості слів і їх форм (фонемі /*дж*/, /*дз*/, /*дз^б*/) або не в усіх позиціях у слові (фонема /*u*/ не буває на початку слова) та ін.; 2) щодо кількості протиставлень (фонемі /*д*/, /*м*/ протиставляються іншим за чотирима диференційними ознаками, а фонема /*й*/ — тільки за однією); 3) щодо різноманітності проявів (фонема /*а*/ може мати чотири алофони, що залежать від твердості — м'якості сусідніх приголосних: [*а*] — між твердими, [*а̣*] — між м'якими, [*а̠*] — після м'якого перед твердим, [*а̡*] — після твердого перед м'яким; фонема /*і*/ має тільки два алофони такого типу: [*і*] — між м'якими та [*і̠*] — після м'якого перед твердим приголосним); 4) щодо давності існування. В українській мові є ряд фонем, що дійшли до нас з глибокої давнини й становлять собою пережитковий характер, вживаючись у незначній кількості слів (фонема /*дж*/), інші, будучи давніми, спільнослов'янськими за походженням, лишаються широко вживаними в сучасній українській літературній мові, на відміну від інших слов'янських мов (фонема /*ч^б*/). Інші фонемі порівняно нові, вони виникли пізніше (фонема /*ф*/ або /*u*/). Нові фонемі з'являються внаслідок їх засвоєння в складі запозичених слів або в зв'язку з тим, що окремі алофони фонем, набуваючи певної незалежності щодо позиційного функціонування, починають виконувати смислову функцію, або внаслідок інших причин.

ТРАНСКРИПЦІЯ

Орфографія кожної мови, в тому числі й української, лише приблизно передає вимову окремих звуків. Більше того, не кожен звук має на письмі свій окремий відповідник. Як приклад можна навести такі випадки: щілинний звук [z] та зімкнений [z̠] передаються на письмі тією

самою літерою **г**; літера **я** може позначати або звук [*а*] (із м'якістю попереднього приголосного), або [*й*] + [*а*] — два звуки (пор. у словах *буря* та *бур'ян*); таке саме значення мають і літери **ю** та **є**; окремі літери завжди позначають по два звуки, наприклад, **ї** позначає [*й*] + [*і*], **щ** — [*ш*] + [*ч*] і под. З другого боку, деякі звуки передаються на письмі двома літерами. Так, м'які приголосні позначаються відповідною літерою в поєднанні із знаком м'якшення.

Тому для наукового вивчення звукового складу мови, особливо її орфоєпії, для діалектологічних записів тощо користуються спеціальним звуковим письмом, основний принцип якого — кожному звукові повинен відповідати на письмі свій окремий спеціальний знак.

Система літер разом з додатковими знаками, які служать по можливості для точного відтворення звукової системи даної мови, називається фонетичним алфавітом.

Основні вимоги, що ставляться до фонетичного алфавіту, такі:

1. Кожен звук повинен мати свій особливий знак.
2. Кожен знак повинен завжди вживатися тільки в одному значенні, тобто завжди означати тільки один який-небудь звук.
3. Система повинна бути до деякої міри аналітичною, тобто давати можливість позначати якимось одним спільним додатковим знаком цілий ряд звуків, що мають одну спільну додаткову ознаку, наприклад, знак палаталізації для позначення м'якості будь-якого приголосного, знак тривалості — для позначення подовжених приголосних тощо.

4. Система повинна бути простою і зручною для користування.

Самий запис живої мови за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу зветься **транскрипцією**. Є багато різних типів транскрипцій, заснованих на різних принципах, залежно від мети, яку вони перед собою ставлять, проте головнішими є два типи: фонетична транскрипція та фонематична транскрипція.

Такий спосіб запису живої мови, при якому з можливою точністю передається кожен звук з усіма його відтінками, називається фонетичною транскрипцією.

Фонетична транскрипція має велике значення для фіксації акустичних та артикуляційних властивостей звуків безвідносно до їх соціальної природи, тобто смислорозрізнавальної функції.

Найчастіше в основу фонетичних транскрипцій кладуть латинський алфавіт з розробленою системою додаткових знаків, проте існують і фонетичні транскрипції на базі алфавітів окремих мов або кількох мов. В українському мовознавстві прийнято користуватися фонетичною транскрипцією на основі українського алфавіту. Зокрема, в цій книзі використовуються такі додаткові літери та так звані діакритичні (від гр. *diakritikos* — розрізняльний) знаки.

Звуки, що мають у вимові відтінок іншого звука, позначаються відповідною літерою алфавіту і вгорі іншою літерою того звука, до якого схильний даний звук, наприклад: [e^u] — [e] з наближенням до [u]; [o^y] — [o] з наближенням до [y] й т. д.: [se^ulo], [ko^yжуx].

Нескладові звуки позначаються відповідною літерою з маленькою дужечкою над або під нею, наприклад: [ỵ], [i̇] або [ỵ], [i̇]: [бу̣й], [да̇ї].

Для позначення дифтонгів або злитих звуків (африкат) пишуться дві літери, що відповідають складовим звуковим елементам даного складного звука, з'єднані вгорі дужкою, наприклад: [ау̣], [дж̣], [дз̣]. Для позначення африкат [дж̣], [дз̣] існують також і спеціальні лігатури: для [дж̣] — [дж̣], для [дз̣] — [дз̣].

Губно-зубний [в] передається звичайною літерою українського алфавіту, а губно-губний — латинською літерою [w]; щілинний звук [z] — відповідною літерою г, а зімкнений — літерою г — [г], звук [й] — літерою j.

Крім того, вживаються такі діакритичні знаки:
' після літери вгорі — для позначення м'якості приголосного: [л'ак], [с'уді].

' після літери вгорі — для позначення напів'якості приголосного: [в'ік], [тх'іп].

· перед знаками голосних — для позначення і-подібного звучання після м'яких приголосних: [л'ак].

· після знаків голосних — для позначення і-подібного звучання перед м'якими приголосними: [ла'з'].

.. над знаками голосних — для позначення і-подібного початку й кінця голосних між м'якими приголосними: [ji̇d' am' l].

: після літери позначає подовження звука: [н:], [т:] і под.

^ під літерою — для позначення глухої вимови сонорних приголосних: [жстивий], [смисл].

° під літерою або над нею — для позначення складотворчого характеру приголосного: [центр].

/ над голосним для позначення голосного — носія головного наголосу: [чи^eтáти^e].

\ над голосним для позначення голосного — носія побічного наголосу: [с'іл'с'когосподáрс'киї].

' перед наголошеним складом — для позначення наголосу акцентної групи: [п'ід сто́лом].

" перед наголошеним складом — для позначення синтагматичного наголосу: [не́бо | було " чісте^u].

" над наголошеним складом — для позначення логічного наголосу: [те^uпéр мй не^uре^uмогли].

| для позначення звичайної паузи: [йа ба́чиў | ді́ўниї сон].

|| для позначення тривалої паузи: [ви ме^uн'ї проба́те^u||].

Усі слова в транскрипції пишуться з малої літери. Текст, записаний фонетичною транскрипцією, береться в квадратні дужки.

При порівняльному вивченні звукових систем різних мов фонетичні транскрипції на базі окремих мов виявляються дуже недосконалими, тому що в різних мовах те саме графічне написання може позначати різні звуки, наприклад и в українській та російській мовах. Це, звичайно, може призвести до непорозумінь. Тому в 1881 році було створено алфавіт Міжнародної фонетичної асоціації (МФА), що є універсальною системою, придатною для будь-якої мови. У нас цей алфавіт поки що застосовують переважно при вивченні іноземних мов.

Такий спосіб запису живої мови, при якому передаються тільки фонемі даної мови без урахування тих відтінків, що неістотні у фонологічному відношенні, називається фонематичною транскрипцією: [селó], [хомі́т], [л'áлка]. У фонетичній транскрипції ці слова мали б такий вигляд: [се^uлó], [хо^uмі́т], [л'áлка].

У фонематичній транскрипції використовується значно менша кількість додаткових знаків, ніж у фонетичній транскрипції. У цілому вона досить близька до орфографічного письма української мови.

Обидва способи транскрипції мають однаково велике значення, але використовуються з різним призначенням.

Розрізняють ще деталізовану і спрощену фонетичну транскрипцію. Кожною з них користуються в міру потреби.

Для порівняння наведемо уривок, записаний звичайним письмом, фонетичною та фонематичною транскрипцією.

Орфографічний запис:

*Летим... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.*

Фонетична транскрипція:

[л^ет^ім діє ѱл'ѱс' а | аж с'в'ітає' е^н |
краї неба палає' j · е^н ||
солов'є' іко ѱ темн'ім гаї' jі |
сонце^н зустр'ічає' j · е^н ||]

Фонематична транскрипція:

[летім || дивл'ѱс'а | аж с'вітає |
край неба палає ||
солов'є'іко в темн'ім гаї |
сонце зустр'ічає ||]

ПРИЙОМИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ФОНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Всебічно дослідити роботу мовних органів при звукоутворенні, висоту, силу, тривалість, спектральні характеристики звуків, а також зв'язані з ними явища складоподілу, наголосу, інтонації можна за допомогою різних приладів і апаратів, тобто завдяки експериментальній фонетиці. Виникла вона наприкінці ХІХ ст. Основоположником експериментальної фонетики, який з різних прийомів розробив методику експериментальних досліджень для суто лінгвістичних завдань, був французький учений Ж.-П. Руссло. У Росії лабораторію експериментальної фонетики в Петербурзькому університеті заснував Л. В. Щерба, у Казані В. О. Богородицький, в Одесі О. І. Томсон. Після Жовтня кількість таких лабораторій зростає. На Україні вони є при Київському

та Одеському університетах і при Інституті мовознавства АН УРСР.

Розрізняють артикуляційні та акустичні прийоми дослідження.

Артикуляційні прийоми — це передусім палатографування, фото- і кінозйомка, рентгенографування та інші.

Акустичні прийоми — це кімографування, осцилографування, спектрографування, дослідження за допомогою інтонографа, сегментатора тощо.

Метод палатограм має своїм завданням визначити положення язика при вимові звуків мови. Він дає точні дані про контакт язика з піднебінням у ротовій порожнині, про локалізацію і ширину контактних смуг.

Палатографування буває двох видів. Традиційний спосіб полягає в застосуванні штучного піднебіння мінімальної товщини. Це піднебіння виготовляється для кожного об'єкта окремо. Піднебіння посипають тальком, вводять його в рот і вимовляють потрібний звук. При вимові звука тальк у певних місцях знімається піднятою мокрою спинкою язика. Потім штучне піднебіння виймається з рота і фотографується.

Відбиток на штучному піднебінні показує місце й характер контакту спинки язика з піднебінням: фіксується зімкнений чи щілинний характер приголосного, можливе просунення артикуляції вперед чи назад, підвищений чи знижений характер голосного; можна вивчати ступінь палаталізації приголосних. Труднощі полягають у тому, що цим способом можна вивчати звуки далеко не в усіх фонетичних позиціях.

Спосіб прямого (безпосереднього) палатографування полягає в тому, що сліди контакту спинки язика з піднебінням фіксуються безпосередньо на природному піднебінні. При цьому спинка язика змазується емульсією карболену (древесного активованого вугілля), після чого вимовляється потрібний звук. У рот вставляється під кутом спеціальне дзеркало, в якому відбивається слід на піднебінні, залишений змазаним язиком. Це зображення потрапляє в об'єктив фотоапарата, розміщеного навпроти, й фотографується.

Звичайно в дослідженнях користуються не самими палатограмами, а схемами палатограм. Схеми дають можливість зіставляти артикуляції різних звуків (рис. 5).

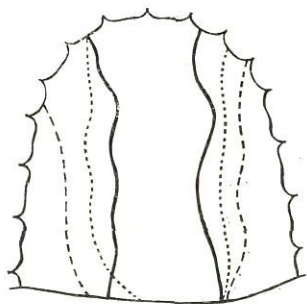

Рис. 5. Зіставна схема пала-
тограм голосних:
i — —; u — — — —; e — — — —.

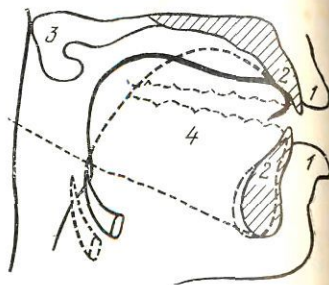

Рис. 6. Зіставна схема рентгено-
грам приголосних:
1 — губи; 2 — зуби; 3 — м'яке під-
небіння; 4 — язик; — — — — поло-
ження спинки язика при вимові
[a]; — — — — положення спинки
язика при вимові [a'].

Найголовнішим засобом вивчення артикуляції звуків є рентгенографування. За його допомогою можна вивчити положення мовних органів при вимові того чи іншого звука в профіль.

Рентгенографування буває статичне й динамічне (кінорентген). При статичній зйомці на рентгеноплівці фіксується положення всіх мовних органів у якийсь один момент артикуляції. При динамічній зйомці на спеціальну кінострічку знімається весь мовний процес по кадрах зі швидкістю до 50 кадрів на секунду.

Знімки дають найважливіші дані щодо положення спинки язика, його кінчика й кореня, положення губ, щелепного кута. Крім того, знімки дають картину рухів м'якого піднебіння, форми і розміру гортані, положення під'язикової кістки й надгортанника.

Для вивчення одержаного матеріалу користуються лінійними схемами, що малюються на основі рентгенознімків. Для більшого увиразнення окремих артикуляцій виготовляються зіставні схеми (рис. 6).

Артикуляція губ у фасовому й профільному положеннях фіксується за допомогою фотозйомок і кінозйомок.

Ці методи дослідження артикуляції мовних звуків найбільше поширені в експериментальній фонетиці. Крім них, є ще багато інших (наприклад, процес ди-
хання може досліджуватися за допомогою пневмографа, м'язовий тиск язика на піднебіння в процесі артикуля-

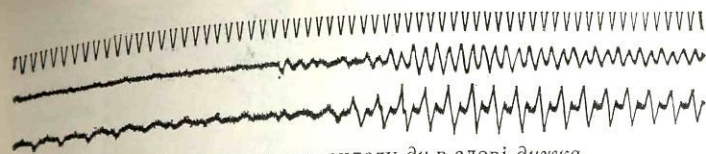

Рис. 7. Осцилограма складу ду в слові дужка.

ції — за допомогою тензометрування, м'язове напружен-
ня губ і спинки язика — за допомогою міографування
і т. д.).

Досконалим сучасним прийомом вивчення акустич-
них особливостей мовних звуків є о с ц и л о г р а ф у -
в а н н я. Осцилограф — електроакустичний апарат, що
застосовується для аналізу звукових явищ, представле-
них у графічних кривих (рис. 7).

На осцилограмі звичайно фіксуються дві криві — від
мікрофона й від ларингофона та відмітка часу.

За допомогою осцилографа можна досліджувати три-
валість звука, інтенсивність, висоту основного тону,
деякі асимілятивні явища, африкатизацію і аспірацію
приголосних.

Аналіз інтенсивності й висоти основного тону, що
проводиться безпосередньо з осцилограми, — надзвичай-
но трудомісткий процес. Значно спрощує його спеціаль-
ний прилад — інтонограф, на якому, крім осцилограми,
фіксується огинаюча інтенсивності і крива руху основ-
ного тону, що показують зміни цих величин у динаміці
і дають можливість вивчати інтонацію мовлення.

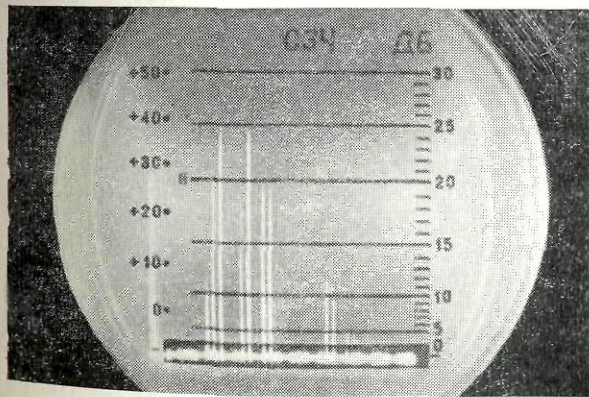

Рис. 8. Статична спектрограма голосного [u].

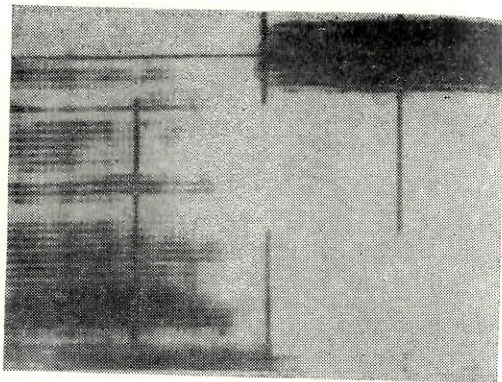

Рис. 9. Динамічна спектрограма складу аз.

Важливим прийомом вивчення якісних характеристик звуків є спектрографування.

Кожен мовний звук являє собою сукупність ряду звучань різної інтенсивності й висоти. Розкласти звук на його складові тони, тобто одержати спектр звука, можна за допомогою спектрографа. Спектрограф — це електроакустичний прилад, який, розкладаючи звук на складові елементи, відбиває їх на освітленому екрані у вигляді вертикальних рисок різної довжини. Спеціальний апарат фотографує зображення на екрані (рис. 8). Дані спектрографічного аналізу допомагають точніше визначити акустичні характеристики звуків з погляду їх спектра.

Статичний спектрограф дає можливість аналізувати спектр звука в один якийсь момент.

Зміни формантного складу звуків у динаміці фіксуються за допомогою динамічного спектрографа, де частоти зображаються у вигляді темних або світлих смуг. Зони посилення частот називаються формантами. Формант може бути декілька, але характерними для звуків, особливо для голосних, є дві форманти: F_1 і F_2 (рис. 9).

При спектрографуванні часто застосовується сегментатор, за допомогою якого можна штучно виділяти будь-який відрізок (склад, звук, фазу звука) з мовного потоку, проаналізувати його на слух і зняти спектр.

Усі відзначені способи дослідження звукової сторони людської мови звичайно називають експериментальними, проте було б точніше називати їх інструментальними, оскільки експеримент у фонетиці можна провести й без

відповідної апаратури — тільки на слух. Іншими словами, експериментальна фонетика використовує інструментальні й чисто слухові (без відповідних приладів) способи досліджень.

СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

Найбільшим протиставленням у звуковій системі української мови, як і взагалі всіх мов світу, є протиставлення голосних і приголосних.

Тепер загальноновизнаним є тристоронній критерій поділу звуків на голосні й приголосні: функціональний, артикуляційний та акустичний.

Найвизначнішою функціональною ознакою, яка може бути покладена в основу розрізнення голосних і приголосних, є їх складотворча функція. В цьому плані голосні визначаються як складотворчі звуки, що створюють вершину складу, а приголосні — це нескладотворчі звуки, що лише входять у склад разом з голосними, тобто перебувають при них. Така роль приголосних знайшла своє відображення і в їх назві — при-голосний, тобто звук, що вживається при голосних.

Більшість голосних фонем зустрічаються виключно у функції складотворчих. На противагу голосним, приголосні в переважній своїй масі характеризуються як нескладотворчі. Разом з тим у кожній мові відомі голосні, позбавлені складотворчої функції (пор. українські [j], [i]), або приголосні, наділені нею (пор. [p], [q] у болгарській або чеській мові). Значить, ознака складотворчості така широка й не зовсім виразна, що для класифікації звуків мови як єдиний принцип поділу вона непридатна.

З артикуляційного боку голосні й приголосні також характеризуються рядом особливостей, що відрізняють їх один від одного.

Найбільш виразну артикуляційну відмінність між голосними й приголосними підкреслив В. О. Богордицький: голосні — ротовідкривачі, а приголосні — ротозакривачі. Це можна перевірити таким експериментом: чим голосніше ми хочемо вимовити голосний, тим більше намагаємось розкрити рот. І навпаки, вимовляючи най-

голосніше приголосний, якомога сильніше стискаємо ротову порожнину.

При утворенні голосних голосовий канал максимально відкритий, у ньому відсутні значні контакти (фокуси утворення), які є джерелом виникнення шуму. Натомість приголосні утворюються при повному чи частковому звуженні ротової порожнини, при проходженні через яку експіраторного (видихового) струменя й утворюються характерні для приголосних шуми з участю чи без участі голосу.

При утворенні голосних відзначається загальна напруженість усього мовного апарата, на відміну від приголосних, при утворенні яких напруженість локалізована в місцях зімкнення.

При утворенні голосних, на відміну від приголосних, повітряний струмінь на виході слабкий, тому що він уже спрацював при розриві голосових зв'язок.

Однією з основних акустичних ознак поділу звуків на голосні й приголосні, згідно з так званою акустичною теорією мовотворення, є характеристика джерела звука. Якщо в основі голосних лежить голосове джерело (тобто музикальний тон), то в основі приголосних — одночасно голосове й шумове або тільки шумове.

ГОЛОСНІ

Голосні звуки — це звуки людської мови, в основі яких лежить музикальний тон, утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах.

Лінгвістичні (фонологічні) особливості

Голосні звуки акустично найбільш яскраві й диференційовані під наголосом. Тому склад голосних фонем визначається в наголошеній позиції, яка є для них сильною.

Найбільш незалежним є ізольоване вживання голосного в ролі самостійного слова, а також позиція на початку слова. Насамперед як самостійні фонемі виділяються одразу /a/, /i/, /o/, /y/, що можуть виступати самостійними словами. Не доведеними таким способом лишаються /e/ та /u/.

Можливість протиставлення звукових одиниць пере-

віряється також під наголосом у словах у різних позиціях та комбінаторних умовах.

Перш за все [a], [o], [y], [e], [u] можуть виступати в цілком однакових (або подібних) позиціях — після твердих приголосних: *дам, домна, дума, ідемо, дим*. При заміні одного голосного іншим утворюється нове слово (пор.: *там — том — тем — тим*), або ж попереднє слово зовсім руйнується, стає невпізнаним (пор.: *там — тум*). Це свідчить, на перший погляд, про те, що всі п'ять голосних — [a], [o], [y], [e], [u] — є безсумнівними фонемами.

Після м'яких приголосних виступають також п'ять голосних, але в дещо відмінному складі: [a], [o], [y], [e], [i]: [nac'in':éviĭ] — [чорн'áviĭ]; [y n'ógo] — [n'yx] — [n'jzka]; [l'ak] — [l'uk] — [kul'ók] — [l'ikar]. Приклади смислового протиставлення: [cín'a] — [cín'o] — [cín'y] — [cín'i] — [cín'e] (утворюються нові слова і форми слова).

Важче проілюструвати протиставлення голосних фонем на початку слова, тобто в найбільш незалежній позиції, тому що слова української мови не так часто починаються на голосну. Основну ж масу слів (їх значна кількість), що починаються на голосну фонему, становлять запозичені слова, ігнорувати які теж не можна.

Все ж у позиції на початку слова протиставляються п'ять фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /i/. Пор.: *омивати і умивати, Оля — Уля, Ада — ода, ера — ара — Іра*.

Як видно з наведених прикладів, на початку слова в сучасній українській літературній мові голосний [u] не вживається, тому протиставлення /u/ — /i/ тут відсутнє.

Отже, безсумнівними є п'ять фонем української літературної мови: /a/, /o/, /y/, /e/, що вживаються в різних позиціях (після твердих і м'яких приголосних, на початку слова), та фонема /i/, що в літературній мові виступає, як правило, після м'яких приголосних і на початку слова.

Певні труднощі становить розв'язання питання, чи є звук [u] самостійною фонемою, чи алофоном фонемі /i/. Обидва ці звуки ([u] та [i]) протиставляються чотирьом іншим фонемам і виступають по відношенню до них як фонемі. Але, на відміну від них, /u/ та /i/ між собою протиставляються не самостійно, а лише з одночасним протиставленням попереднього твердого (при /u/) і м'я-

кого (при /i/) приголосного. Отже, природно виникає думка, що [u] та [i] є алофонами однієї фонемі, що залежать від комбінаторних умов: [u] з'являється після твердого приголосного, а [i] — після м'якого. Крім того, [u] дещо обмежений у своєму функціонуванні порівняно з [i]. Так, [u] не вживається на початку слів (крім деяких діалектів, наприклад, «*инший*»), не вживається самостійно (пор. сполучник *и*).

Незважаючи на те, що [u] та [i] перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції, функціонально вони є двома самостійними фонемами, про що свідчить ряд фактів.

/u/ та /i/ розрізняють окремі слова — літери українського алфавіту, а також похідні від них утворення: *ікати, ікання — їкати, їкання*.

В абсолютному початку слова, де буває тільки [i], він легко (незалежно від комбінаторних умов) може бути замінений на [u]. Незважаючи на те, що нове слово при цьому не утвориться, старе в багатьох випадках спотворюється або стане невпізнаним, пор.: *истина, испит, Ира* і под. Хоч не можна відкидати й того, що в українській вимові в багатьох словах такого типу можлива взаємна заміна [u] на [i], стримувана тільки правилами орфографії. Пор.: *инший, индик, иноді, иржа* й под.

Якщо визнати, що слова типу *кинь — кінь, дим — дім, лінь — лінь, вись — вісь, бик — бік* і под. розрізняються приголосними фонемами, а не голосними /u/ — /i/, то ці приголосні повинні виявляти свою фонематичність не тільки перед /i/ — /u/, а й перед іншими голосними, наприклад перед /a/, /y/, та в кінці слова. Якщо це можна визнати за фонемами /d/, /m/, /z/, /c/, /y/, /n/, /l/, /p/, то не можна цього твердити відносно /r/, /k/, /x/, /z/, /ж/, /ч/, /ш/, /б/, /n/, /в/, /м/, /ф/, що виступають як напівпом'якшені лише перед /i/ й тому є алофонами відповідної твердої фонемі. Самостійної фонематичності вони не мають.

Якби характер голосних /u/ — /i/ залежав від палаталізації попереднього приголосного, то ми мали б різні голосні, наприклад, у суфіксах **-иц** (я) або **-ик** після твердої і після м'якої основи. Між тим в обох випадках маємо той самий суфікс, наприклад: *трав + иця = травиця, земл' + иця = земляця, стол + ик = столик, кін' + ик = коник*.

Це саме спостерігається в словах із суфіксом **-иння**:

гарбуз + иння = гарбузиння, квасол' + иння = квасолиння. Більше того, суфікс **-иння** виразно протиставляється суфіксові **-іння** за значенням: **-иння** означає збірне поняття, а **-іння** служить для утворення віддієслівних іменників. Кожен з них сам по собі може виступати і після твердої, і після м'якої основи. Пор. *ход + иння = ходіння; вел' + иння = веління*. У всіх цих випадках суфікс виявляє стійкість, а залежать від нього попередні приголосні, які перед [i] наступного суфікса пом'якшуються незалежно від первісної твердості чи м'якості.

Подібне спостерігається й при відмінюванні іменників чоловічого і середнього роду, де в усіх випадках зберігається твердість — м'якість основи, але перед наступним [i] обов'язкове пом'якшення. Пор.: *ліс — лісу — лісом — лісі — ліси — лісів — лісам — лісами — лісах; пень — пня — пню — пнем — пні — пнів — пням — пнях*. Твердість приголосного перед [e] тут зумовлюється зовсім іншими причинами — загальним ствердінням усіх кореневих приголосних перед [e].

Ми можемо вимовити [d'ím] — [dím] — і значення слова не зміниться, і слово буде впізнане. Отже, тут твердість — м'якість не має диференціюючого значення. Так само можемо вимовити [z'ip] — [zíp] — з твердим і напівпом'якшеним [z]. Проте різниця в значенні не усвідомлюється. Зате *дім* і *дим, гір* і *гир* — зовсім різні слова. Отже, /u/ й /i/ мають цілком самостійне словорозрізнявальне значення, тобто це ще раз свідчить про те, що /u/ й /i/ — самостійні фонемі.

Якщо взяти до уваги, що в українській літературній мові поряд з м'якою вимовою приголосних перед [i] може бути й тверда у значній частині її носіїв (пор. [d'íl] — [díl] і под.), то стає очевидним, що в таких випадках словорозрізнявальну функцію несуть тільки приголосні, без зв'язку з дальшим голосним. Це також є ще одним доказом на користь існування /u/ — /i/ як самостійних фонем, незалежних від характеру попереднього приголосного.

Про фонематичну самостійність /u/ та /i/ свідчать і так звані морфологізовані чергування їх у дієслівних видових формах типу *сидіти — сісти* та утворення перехідних — неперехідних дієслів, що відрізняються суфіксами **-і, -и**: *біліти — білити, синіти — синити* й под. — незалежно від твердості — м'якості кінцевого приголосного кореня. Пор.: *білий — синій*.

На користь існування двох фонем /u/ та /i/ говорить і те, що у вимові /u/ та /i/ ніколи не змішуються і чітко протиставляються, особливо тоді, коли попередні приголосні такого протиставлення не мають. Порівняйте ті самі задньоязикові, губні та шиплячі. Крім того, в ненаголошеній позиції [u] схильний наблизитися до [e], але аж ніяк не до [i].

Нарешті, /u/ та /i/ існують у нашій свідомості як окремі фонемні, легко вимовляються й можуть протягуватися без зміни їх якості, чого не можна сказати про інші звуки, що виступають у залежній позиції. Так, наприклад, у слові *млин* можна вимовити ізольовано кожну фонему, в тому числі й /u/, вона не зіллється з основним алофоном /i/, як, наприклад, у слові [d'ǎd'ko] алофон [ǎ] зливається з /a/.

Усі ці факти й схиляють до визнання як /i/, так і /u/ самостійними фонемами української мови. Через те що вони пов'язуються з більшою чи меншою м'якістю попереднього приголосного, їх можна назвати зв'язаними.

В системі фонем української мови голосні становлять 15,8%, а в мовленні — 41,8%¹.

Загальні артикуляційно-акустичні умови творення голосних

При артикуляції голосних на шляху звучного повітряного струменя відсутні перепони. Звук, виникнувши в гортані, посилюється й видозмінюється в надгортанних порожнинах, головним чином у ротовій.

Голосні не мають виразної локалізації творення. Найістотнішим фактором при творенні голосних звуків є зміна об'єму й форми порожнин мовного апарата (ротової, носової, фарингальної), що виконують функцію резонаторів. У творенні потрібної форми й розміру резонаторів першорядну роль відіграють рухомі органи, передусім язик і губи, нижня щелепа.

Найрухливіший орган у ротовій порожнині — язик, якому й належить найважливіша роль у творенні голосних.

При творенні голосного язикова спинка може рухатися в горизонтальному й вертикальному напрямках, змі-

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда, К., Наукова думка, 1969, с. 296, 299.

нюючи форму й розмір резонатора, від чого залежить якість голосного.

Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції й ступенем підняття язика.

Місце артикуляції визначається положенням спинки язика в горизонтальному напрямку відносно піднебіння. Якщо при вимові звука основна маса язика зосереджена в його середній і передній частинах і піднімається більше чи менше до твердого піднебіння, а натомість у задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором, — утворюються голосні переднього ряду ([i], [u], [e]).

Якщо ж при вимові звука основна маса язика зосереджена в його задній частині і піднімається до заднього піднебіння, утворюються голосні заднього ряду ([a], [o], [y]). При цьому в задній частині ротової порожнини залишається тільки невеликий прохід, а великий резонатор утворюється в передній частині.

Середнє положення між голосними переднього і заднього ряду займають голосні середнього ряду.

Ступінь підняття язика залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння. Залежно від цього в українській мові розрізняються голосні високого ([i], [y]), високо-середнього ([u]), середнього ([e], [o]) й низького ([a]) підняття.

Передньою крайньою межею ротової порожнини є губи, які, завдяки своїй рухомості, можуть або заокруглюватися й випинатися наперед, або розтягатися на боки. Цим самим вони легко змінюють форму й розмір вихідного отвору в ротовій порожнині, а також здовжують або скорочують резонуючу ротову порожнину.

Щодо участі губ голосні поділяються на неогублені, або нелабіалізовані ([a], [e], [u], [i]), і огублені, або лабіалізовані ([o], [y])¹.

Огубленими, або лабіалізованими, називаються голосні, при вимові яких губи заокруглюються й витягаються вперед. При цьому невеликий резонатор, додатково утворюваний між зубами й губами, значно змінює якість звука. До лабіалізованих звуків належать [o], [y].

Необхідною умовою творення голосних є відкритість ротової порожнини. Звуження й розширення її досягаєть-

¹ Лабіалізований (і нелабіалізований) — від лат. *labium* — губа, *labialis* — губний.

ся комплексно: і роботою нижньої щелепи, і роботою язика. За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються на широкі й вузькі, або відкриті й закриті. До широких (відкритих) належать голосні низького й середнього підняття, до вузьких (закритих) — голосні високо-середнього та високого підняття.

Розрізняють іще голосні напружені й ненапружені. Звичайно ступінь напруженості пов'язаний із ступенем закритості: закриті голосні ([i], [y], [u]) більш напружені, відкриті ([a], [o], [e]) — менш напружені. Крім того, ступінь напруженості в межах української мови залежить від наголосу: всі наголошені голосні більш напружені.

З акустичного боку на основі показників F_1 , користуючись бінарною класифікацією голосних, яка спирається на акустичні дані, голосні можна поділити на компактні й дифузні. Ця ознака залежить передусім від положення F_1 відносно інших формант: коли вона розміщена вище (тобто ближче до третьої і більш високих формант), то звук є більш компактним, і навпаки. Наприклад, [a], [e] — найбільш компактні, а [i], [y] — найбільш дифузні.

На основі показників F_2 голосні поділяються на високі та низькі. Коли друга форманта знаходиться ближче до першої, звук є низьким (наприклад, [o], [y]); коли друга форманта розміщена ближче до третьої і більш високих формант, звук є високим ([i], [u]).

За рівнем обох формант голосні поділяються на два класи: бемольні й прості. Бемольність виявляється у зрушенні вниз двох або навіть усіх формант ([o], [y]).

Формантні особливості голосних закономірно відображають їх артикуляцію: F_1 співвідноситься з артикуляційною закритістю й відкритістю звуків, F_2 співвідноситься з передньою або задньою артикуляцією голосних, а загальне зниження всіх формант є наслідком артикуляційної лабіалізації голосних. Артикуляційно відкриті голосні є найбільш компактними, а закриті — найбільш дифузними. Крім того, у дифузних звуків об'єм фарингальної порожнини завжди більший, ніж у відповідних компактних звуків.

Низьким звуком з артикуляційного погляду відповідають голосні заднього ряду, а високим — голосні переднього ряду.

Бемольність є відображенням артикуляційної лабіалізації.

Артикуляційно-акустична характеристика окремих голосних фонем (основних алофонів)

Голосний [a]. Як видно з рис. 10, де схематично показано положення мовних органів у профіль, голосний української мови [a], як основний алофон фонем /a/, найбільш відкритий з усіх голосних. Ротова порожнина при його вимові розкрита найширше. Голосний вимовляється при найнижчому піднятті спинки язика. Язикове тіло при цьому помітно відтягнене назад — до стінки глотки. Спинка язика в задній частині мінімально піднята вгору.

Губи у творенні [a] активної участі не беруть (рис. 11). Вони утворюють найбільший отвір, притиснені до зубів, не випинаються наперед і не розтягнені на боки. М'яке піднебіння утворює зімкнення з задньою стінкою глотки й тим самим закриває прохід, що веде в носову порожнину.

Отже, [a] — нелабіалізований голосний заднього ряду, низького підняття.

З акустичного боку голосний [a] має таку формантну характеристику: $F_1 = 600$ Гц, $F_2 = 1200-1300$ Гц. На рис. 12 видно, що формантні зони при вимові [a] дуже зближені в центральній частині спектра. Це свідчить про те, що передній і задній резонатори тісно з'єднані між собою, між ними немає чіткої межі. Максимально висока F_1 свідчить про найбільшу відкритість цього голосного порівняно з усіма іншими. F_2 , порівняно з іншими голосними заднього ряду, при [a] досить висока. На перший погляд це може свідчити про більш передню

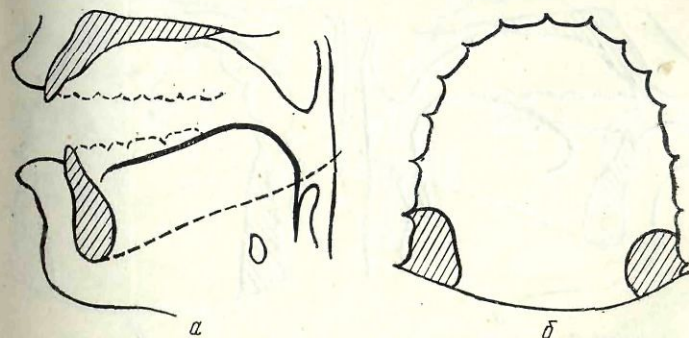

Рис. 10. Схеми рентгенограми а та палатограми б голосного [a].

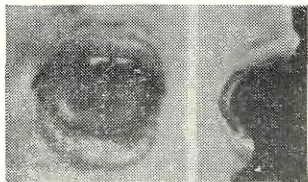

Рис. 11. Положення губ при артикуляції голосного [a].

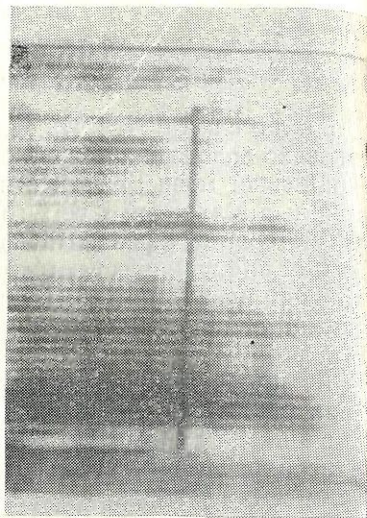

Рис. 12. Спектрограма голосного [a].

й більш високу артикуляцію. Проте це міркування не може бути прийнятним, враховуючи те, що інші голосні заднього ряду, [o] і [y], F_2 яких значно нижча, лабіалізовані, і зниження F_2 якраз є наслідком цієї лабіалізації. Зближені формантні зони характеризуються великою кількістю складових тонів.

Голосний [o]. При вимові [o], як основного алофона фонемі /o/ (рис. 13), ротова порожнина відкрита менше, ніж при [a], й більше, ніж при [y]. Через це голосний [o] вважається звуком більш закритого типу в порівнянні з [a]. Задня частина спинки язика відсунена назад. Язик займає трохи вище положення, ніж при ви-

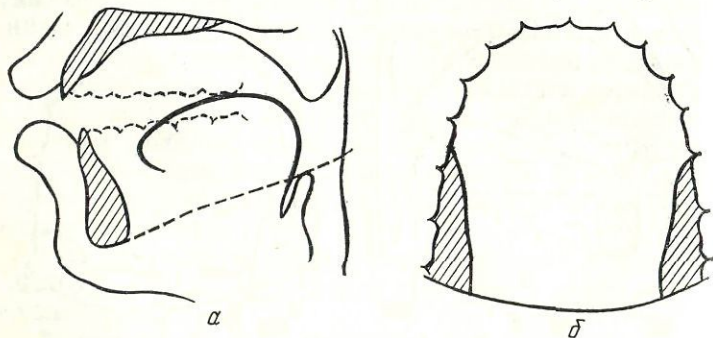

Рис. 13. Схеми рентгенограми а та палатограми б голосного [a].

Рис. 14. Положення губ при артикуляції голосного [o].

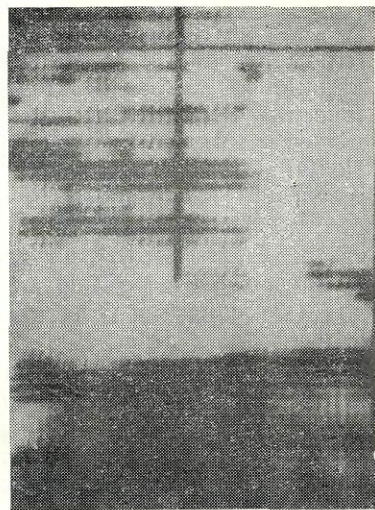

Рис. 15. Спектрограма голосного [o].

мові [a]. Губи при вимові [o] витягнені наперед (рис. 14), між ними утворюється округлий отвір. До ротового резонатора додатково приєднується резонатор, утворений між губами й зубами внаслідок лабіалізації, — при цьому одночасно знижується тональність звучання. М'яке піднебіння при вимові [o] закриває вхід у носову порожнину. Отже, [o] — це лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття.

З акустичного боку голосний [o] має таку формантну характеристику: $F_1 = 300-400$ Гц, $F_2 = 600-700$ Гц.

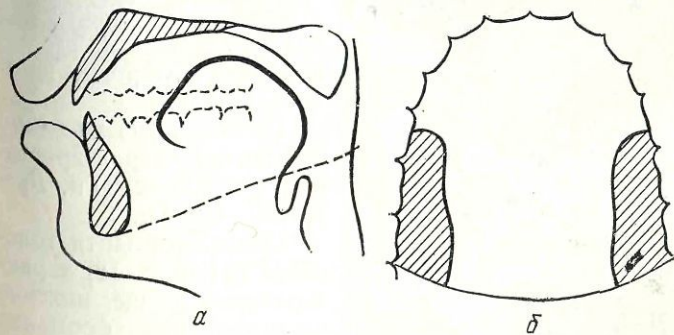

Рис. 16. Схеми рентгенограми а та палатограми б голосного [y].

Голосний [o], порівняно з [a], характеризується меншою кількістю складових тонів (рис. 15). Форманти зближені між собою більше, ніж при [a]. Порівняно з [a] обидві форманти [o] значно нижчі, при цьому нижча F_1 свідчить про більшу закритість [o], що цілком узгоджується з її артикуляційним положенням. Щодо F_2 , то зниження її частоти зумовлюється її лабіалізацією.

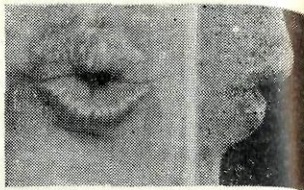

Рис. 17. Положення губ при артикуляції голосного [y].

Голосний [y]. При вимові голосного [y], як основного алофона фонемі /y/, ротова порожнина відкрита менше, ніж при вимові всіх інших голосних заднього ряду. Отже, це найбільш закритий голосний заднього ряду (рис. 16). Положення язика дуже високе. Язик спрямований угору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Положення точки найвищого підняття язикової спинки передніше, ніж при [o]. Отже, з усіх голосних заднього ряду [y] найбільше просунений наперед. Губи при артикуляції [y] відходять від передніх зубів і дуже витягаються вперед, утворюючи між губами й зубами невелику порожнину. Віддаль між губами зовсім невелика (рис. 17). М'яке піднебіння, підняте вгору, закриває прохід у носову порожнину.

Отже, [y] української літературної мови — це дуже лабілізований голосний заднього ряду, високого підняття.

Голосний [y] має таку формантну характеристику: $F_1 = 200-250$ Гц, $F_2 = 400-600$ Гц.

Обидві форманти голосного [y] (рис. 18) характеризуються ще нижчою частотою, ніж форманти голосного [o], і більшим зближенням F_1 і F_2 . При

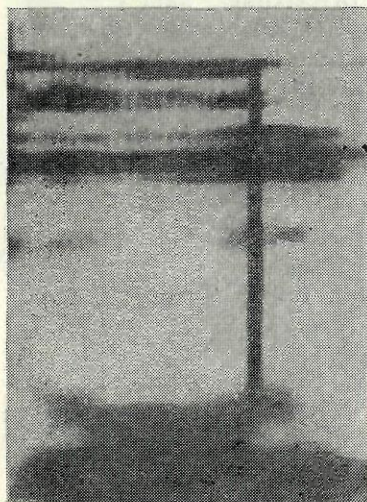

Рис. 18. Спектрограма голосного [y].

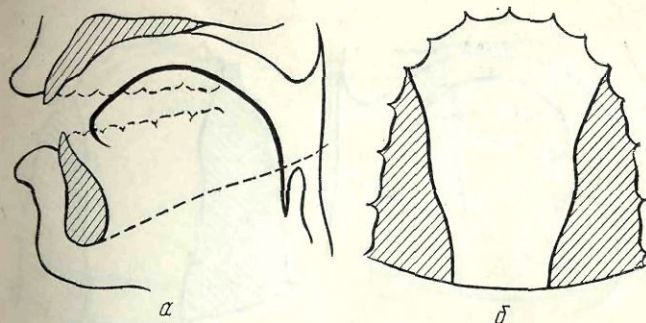

Рис. 19. Схеми рентгенограми а та палатограми б голосного [e].

цьому зниження F_1 є наслідком більш високого положення спинки язика, тобто більшій закритості [y] порівняно з [o], а зниження F_2 в цьому випадку свідчить про більшу лабілізацію [y] порівняно з [o].

Голосний [e]. Український голосний [e], як основний алофон фонемі /e/, — дуже відкритий голосний (рис. 19). При його творенні ротова порожнина відкрита більше, ніж при творенні [u] та [i], наближаючись якоюсь мірою до голосного [a]. Спинка язика основною своєю масою просунена наперед, ближче до середньої частини твердого піднебіння. Положення язика при вимові [e] в цілому середнє і при цьому значно нижче, ніж при ви-

Рис. 20. Положення губ при артикуляції голосного [e].

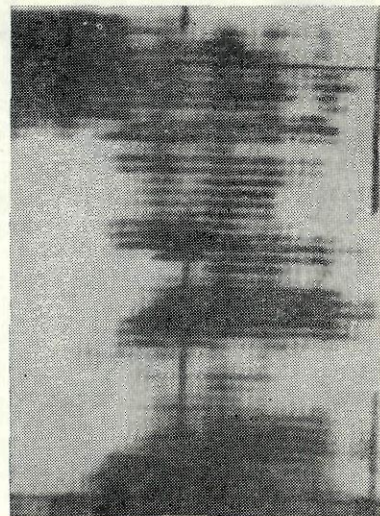

Рис. 21. Спектрограма голосного [e].

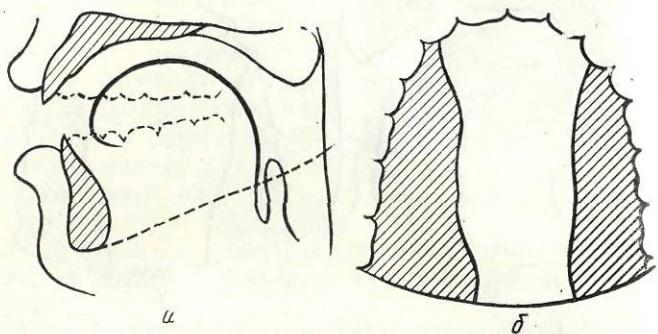

Рис. 22. Схеми рентгенограми *a* та палатограми *б* голосного [u].

мові голосних [u] та [i]. Куточки губ при вимові [e] трохи розтягнені на боки й притиснені до зубів (рис. 20). М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину.

Отже, [e] — це звук переднього ряду, що твориться на межі з середнім рядом, середнього, дуже зниженого підняття.

Голосний [e] має таку формантну характеристику: $F_1 = 400-500$ Гц, $F_2 = 1500$ Гц.

Голосний [e] має дві зони посиленних частот, що досить зближені між собою, хоч і значно менше, ніж при [a] (рис. 21): F_1 свідчить про те, що [e] — більш закритий голосний порівняно з [a], хоч і досить відкритий. На під-

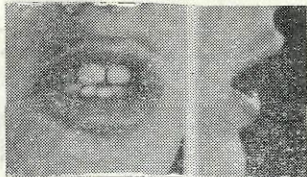

Рис. 23. Положення губ при артикуляції голосного [u].

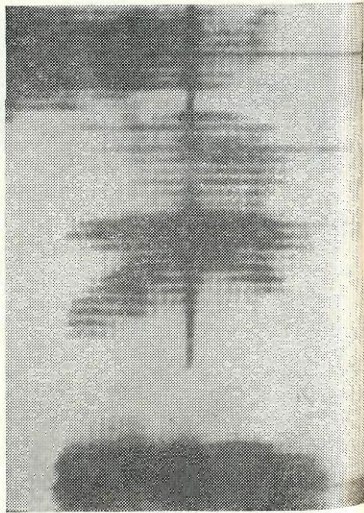

Рис. 24. Спектрограма голосного [u].

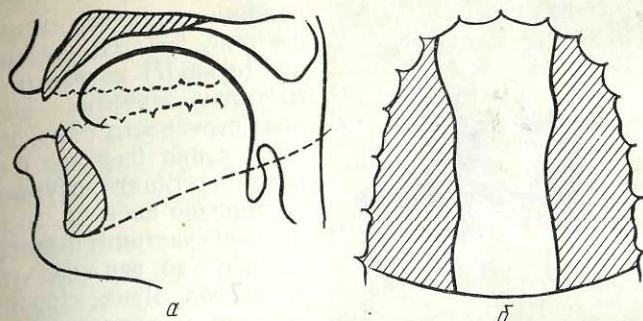

Рис. 25. Схеми рентгенограми *a* та палатограми *б* голосного [i].

ставі F_2 можна ще раз перекопатися, що за просуненістю вперед [e] займає проміжне положення між [e] та [u].

Голосний [u]. Ротова порожнина при вимові голосного [u], як головного вияву фонемі /u/, більш закрита, ніж при вимові [e] (рис. 22). Передня частина спинки язика опукла, основною своєю масою просунена вперед. Ступінь просунення вперед середній порівняно з вимовою [e] та [i]. Положення язика вище, ніж при вимові [e], але нижче, ніж при вимові [i]. Куточки губ розтягнені на боки трохи більше, ніж при вимові [e], й притиснені до зубів (рис. 23). М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину.

Отже, є всі підстави вважати [u] нелабіалізованим голосним переднього ряду високо-середнього підняття.

Голосний [u] має таку формантну характеристику: $F_1 = 230$ Гц, $F_2 = 1800$ Гц (рис. 24).

Голосний [u] має дві виразні формантні зони, що перебувають одна від одної на значній віддалі. Порівняно з [e] частота F_1 значно нижча, що цілком узгоджується з відповідною артикуляційною характеристикою — більш високим ступенем підняття спинки язика. Висока F_2 є наслідком передньої артикуляції.

Голосний [i]. При вимові [i], як основного алофона фонемі /i/, ротова по-

Рис. 26. Положення губ при артикуляції голосного [i].

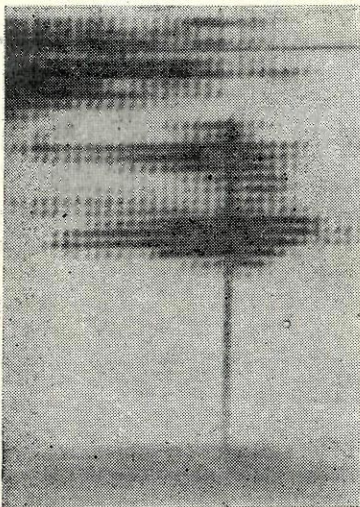

Рис. 27. Спектрограма голосно-го [i].

дції [u] та [e] (рис. 26). М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину.

Отже, [i] — це нелабіалізований голосний переднього ряду, високого підняття.

Голосний [i] має таку формантну характеристику: $F_1 = 200$ Гц, $F_2 = 2000-2400$ Гц.

Голосний [i] має дві виразно віддалені одна від одної формантні зони (рис. 27). Як і в інших голосних, частоти формант є наслідком відповідної артикуляції: найнижча F_1 свідчить про найвище підняття спинки язика, а найвища F_2 — про найбільш переднє її положення.

Артикуляційно-акустичні класифікаційні схеми основних алофонів українських голосних

Розрізнення основних алофонів голосних фонем української літературної мови, що виступають в ізольованій або максимально незалежній позиції, за місцем творення та за ступенем підняття спинки язика найкраще ілюструється за допомогою класифікаційної схеми, що має форму неправильної трапеції, розбитої на клітинки, які мають показувати ряд голосних та ступінь підняття спинки язика. Така форма схеми, на відміну від раніше

рожнина розкрита найменше (рис. 25). Це свідчить про те, що [i] належить до найбільш закритих голосних переднього ряду. Уся маса язика (передня й середня частини) посувається виразно наперед, до передньої частини піднебіння або до верхніх зубів і альвеол. Язик, зібраний спереду, має виразно опуклу форму. Ступінь підняття спинки язика до твердого піднебіння при творенні [i] найвищий проти всіх інших голосних переднього ряду. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуля-

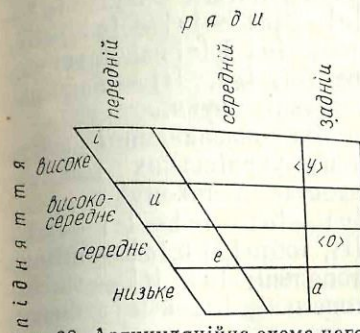

Рис. 28. Артикуляційна схема наголошених голосних (дужки позначають лабіалізацію голосних).

прийнятої в українському мовознавстві (у вигляді прямокутника, розбитого на дев'ять клітинок), дає наочнішу картину взаємного розміщення звуків, оскільки вона ніби відтворює будову ротової порожнини й положення найвищої точки передньої чи задньої частини спинки язика по відношенню до піднебіння при вимові того чи іншого голосного (рис. 28).

Отже, з артикуляційного боку голосні фонем (власне, їх основні алофони) розрізняються на підставі трьох ознак. За місцем творення голосні поділяються на дві групи: голосні заднього ряду [a], [o], [y] та голосні переднього ряду [e], [u], [i]. За ступенем підняття голосні поділяються на чотири групи: голосні низького ([a]), середнього ([e], [o]), високо-середнього ([u]) та високого ([i], [y]) підняття. За участю губ розрізняються голосні двох типів: неогублені, або нелабіалізовані ([a], [e], [u], [i]), та огублені, або лабіалізовані ([o], [y]). Треба мати на увазі, що цей поділ значною мірою умовний, оскільки в межах кожної клітинки голосний, у свою чергу, може бути підвищений або обнижений, просунений наперед або назад.

На основі даних спектрального аналізу акустичні особливості голосних можна показати у вигляді схеми, в якій відображено взаємне розміщення двох перших формант (рис. 29).

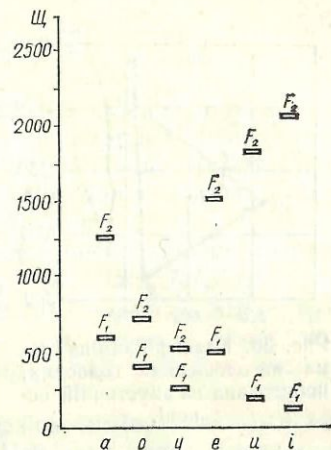

Рис. 29. Схема взаємного розміщення формант голосних.

за глухістю — дзвінкістю: /Г/ава — *кава*; /Г/уля — *кю-ля*; за способом творення; /Г/рати — /г/рати; /Г/ніт — *гніт*.

Разом з тим не можна відкидати того факту, що деякі з відзначених протиставлень (зокрема /Г/ — /г/) лише підтримуються встановленими літературними нормами. На практиці [Г] в багатьох говорах, а також і в живій літературній вимові настійно заступається звуком [г], що є виявом специфіки української мови в галузі фонетики. Це свідчить про тенденцію до обмеження вживання фонем /Г/ й переходу її в так звану периферійну підсистему.

М'які /θ'/, /m'/, /z'/, /c'/, /ɥ'/, /ʒ'/, /l'/, /n'/, /r'/ вважаються самостійними фонемами, оскільки всі вони протиставляються відповідним твердим. Їх фонематичність (крім /ɥ'/, /ʒ'/) легко доводиться численними протиставленнями. Пор.: /rad/ — /rad'/, /lad/ — /lad'/; /dat/ — /dat'/, /tam/ — /tam'/; /perelaz/ — /perelaz'/; /ruc/ — /ruc'/, /roc/ — /roc'/; /lak/ — /lak'/, /luk/ — /luk'/; /stan/ — /stan'/, /sinu/ — /sinu'/; /rad/ — /rad'/; /rabu/ — /rabu'/.

Безпосередніх протиставлень (квазіомонімів) /ɥ/ — /ɥ'/, /d̥z/ — /dz'/ немає. Разом з тим /ɥ'/, /d̥z'/ слід вважати самостійними фонемами, і для цього є такі підстави. Фонема /ɥ'/ поширена в багатьох словах і формах слів перед голосними заднього ряду і в кінці складу після голосних. Пор.: /ɥ'al/, /ɥ'ogol/, /ɥ'omu/, /ɥ'yl/, /molodɥ'al/, /kɥ'ɥ'al/, /babɥ'al/, /vɥ'ɥ'al/, /gorobɥ'ɥ'al/, /kamɥ'ɥ'al/, /mɥ'ɥ'al/, /kriɥ'ɥ'al/, /zaɥ'ɥ'al/. Коли замінити її на відповідну тверду, слово в багатьох випадках перестає зовсім опізнаватися. Пор.: /mɥ'ɥ'al/ — /mɥ'al/, /ɥ'al/ — /ɥ'al/, /ɥ'yl/ — /ɥ'yl/, /ɥ'ogol/ — /ɥ'ogol/, /ɥ'om/ — /ɥ'om/, /kɥ'ɥ'al/ — /kɥ'ɥ'al/, /ɥ'atka/ — /ɥ'atka/.

Фонема /ʒ'/ вживається ще в меншій кількості слів, причому протиставлення м'якої /ʒ'/ твердій /ʒ/ виражене ще слабше. Пор.: /ʒ'urkim/ — /ʒ'urkim/, /ʒ'av/ — /ʒ'av/, /ʒ'obl/ — /ʒ'obl/. Коли /ɥ'/ в кінці слова вживається досить часто (*міць, хлопець, крилець, курець*), то /ʒ'/ — лише в одному слові (*Гедз'*). З другого боку, не можна вважати /ʒ'/ алофоном фонем /ʒ/, бо /ʒ'/ і /ʒ/ не перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції; вони не залежать ні від позиційних, ні від комбінаторних умов, у жодному випадку їх не можна взаємно замінювати один одним без спотворення фонетичного вигляду слова (пор.

дзоб, дзуркіт). Тому /ʒ'/, як і /ʒ/, є самостійною фонемою, але надзвичайно обмеженого вживання.

В українській мові є ще так звані напівпом'якшені приголосні [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [к'], [х'], [з'], які виступають найчастіше перед голосним [i], що дає підставу вважати їх алофонами відповідних твердих приголосних. Але справа значно ускладнюється тим, що майже всі ці приголосні (а потенціально — всі) можуть виступати також перед голосними заднього ряду, передусім у запозичених словах, наприклад: *бюро, пюре, ревію, мюзик-хол, фюзеляж, жюри, Чюрльоніс, гяур, кювет, Кяхта*, а також в українських: *тьманий, дзвякати, мертвяк, морквяний, різьбяр, цвях, свято*. Більше того, приголосний [в'] виконує навіть смислорозрізнювальну функцію в такій українській словесній парі, як *сват — св'ат*. Вживання напівпом'якшених приголосних у запозичених словах деякі дослідники схильні кваліфікувати як звичайне пристосування звукової системи української мови до звукових систем інших мов. Проте це не так просто. Як легко помітити, українська мова терпить не будь-яке пристосування, а тільки те, яке не порушує узвичаєних системних відношень. Так, наприклад, в українському вокалізмі відсутня диференційна ознака носовий — неносовий, тому в запозиченнях носовий ніколи не відтворюється, хоч вимовити його українцям не так складно. Диференційна ж ознака м'який — твердий притаманна українській мові органічно, тому потенціально сприймається палаталізація будь-якого приголосного. Ігнорувати ні запозичення, ні українські маловживані слова не можна, оскільки вони всі є реальними фактами сучасної української літературної мови. Напівпалаталізовані тут виконують опізнавальну й конститутивну, а часом і диференційну функцію. Усі вони єдино можливі в цих словах (пор.: *пюре — пуре, бюро — буро, ревію — реву* й под.). Тому, зважаючи на їх реліктовий характер на українському ґрунті або на іншомовну привнесеність у запозичених словах, слід ввести для них поняття фонем периферійної підсистеми¹. В основній системі української

¹ Див. про це також: Жовтубрюх М. А. Приголосні в українському усному літературному мовленні. — У зб.: *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення*. К., Наукова думка, 1965, с. 56.

мови вони поки що кваліфікуються як алофони твердих фонем.

Подібно слід розцінювати й фонологічний статус напівпом'якшених [ж'], [ч'], [ш'], що можуть виступати не тільки перед [i], а й перед голосними заднього ряду [a], [y] в таких, наприклад, малочислених словах, як *роздоріжжся, піддашися, клоччя, Заволжся, ніччю, сумішчю* й под. Така напів'яка (а не тверда) вимова шиплячих у цих словах є нормою сучасної української літературної мови, тому їх, враховуючи також їх місце в системі подовжених приголосних (пор. *знання, життя, зілля* тощо), слід вважати окремими фонемами периферійної підсистеми.

Складним є також питання про фонологічну самостійність подовжених приголосних. В українській мові є чотири групи подовжених приголосних: 1) які утворилися внаслідок збігу двох однакових приголосних на межі морфем; 2) що виникли історично внаслідок прогресивної асиміляції; 3) що виникають у сучасній живій мові внаслідок регресивної асиміляції; 4) у словах іншомовного походження.

1. Подовження приголосних при збігові їх в українській мові буває:

а) коли префікс кінчається таким звуком, яким починається корінь: *беззубий, обжити, піддати, возз'єднати*;

б) коли корінь кінчається, а суфікс починається приголосною /н/ або /н'/: *осі[н':]ій, со[н:]ий, щодє[н:]ик, письме[н:]иця*;

в) у прикметникових наголошених суфіксах **-енн(ий), -анн(ий)**: *здоровє[н:]ий, невблага[н:]ий*;

г) у дієсловах з часткою **-ся**, що додається до дієслівної основи, яка закінчується на /с/ або /с'/: *розрі[с':]я, поні[с':]я, пові[с':]я*.

Той факт, що посередині довгого приголосного проходить морфологічна межа, є свідченням того, що відзначені фонетично подовжені приголосні з фонологічного боку являють собою збіг двох однакових фонем.

Подвоєння приголосних фонем історично виникло також у слові *спати* й похідних від нього внаслідок того, що між однаковими приголосними /с/ занепав голосний звук /ъ/. Пор.: *спати* із *съпати*, також *соска*.

2. Історично подовжені приголосні [θ':], [m':], [z':], [c':], [ç':], [l':], [n':], [ж':], [ч':], [ш':], що розвинулися

в позиції між голосними внаслідок фонетичного процесу повної прогресивної асиміляції, виступають у таких групах слів:

а) в іменниках середнього роду II відміни перед кінцевим [a]: *погруддя, життя, галуззя, волосся, зілля, знання, Запоріжжся, заріччя, піддашися*;

б) в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни перед закінченням **-у**, якщо в називному відмінку їх основа закінчується на один приголосний: *молоддю, сіттю, галузю, вісню, міццю, міллю, тінню, річчю, тушню, подорожжю*;

в) в окремих іменниках чоловічого й жіночого роду I відміни: *суддя, стаття, рілля, Ілля*;

г) звук [л] подовжується в деяких формах дієслова *лити*: *лю, лєи, лють*;

д) у деяких прислівниках типу *спросоння, навмання, зрання*.

Історично довгі приголосні — нове явище в українській мові, не властиве російській та іншим слов'янським мовам. Вони виникли в XIV ст. й за походженням є подвоєними приголосними.

В українському мовознавстві досить довгий час панувала думка, що в таких словах, як *життя, знання, колосся, ніччю, подорожжю* й под., наявні самостійні подовжені й пом'якшені фонемі. На користь цієї думки виставлялися такі аргументи: 1) у сучасній українській мові вони не розкладаються між морфемами; 2) вони протиставляються іншим таким же комплексам: *знання — знаття, синню — сизню, узбіжжя — узбіччя* й под.

Проте є ряд аргументів, більш переконливих, на користь іншої думки: фонетично подовжені й пом'якшені приголосні є реалізацією двох пом'якшених фонем: 1) при складоподілі ці довгі приголосні розриваються; 2) вони мають обмежену кількість протиставлень (пор. *синю — синню, кутя — куття*), причому майже всі протиставлення здійснюються не за однією диференційною ознакою, а одночасно за двома (пор.: *синню — сизню*).

3. Подовжені приголосні різної якості виникають у сучасній українській мові внаслідок регресивної асиміляції при словотворенні й словозміні: *жити* ([ш:]и-ти), *безшумно* (бе[ш:]умно), *принісиши* (прині[ш:]и), *миєшся* (миє[с':]а), *Вітчизна* (ві[ч:]изна), *б'ються* (б'ю[ч':]а), *коритце* (кори[ч:]е) й под. Усі такі фонетично подовжені приголосні з'являються на

межі морфем, тому з фонологічного боку їх слід розцінювати як збіг двох однакових фонем: /шш/, /с'с'/, /чч/, /ц'ц'/, /цц/ й под.¹

4. Подовження в словах іншомовного походження: ванна, манна, барокко, імміграція й деякі інші. Слід зауважити, що орфографічно подвоєним буквам у більшості випадків у вимові не відповідає фонетичне подовження. За аналогією до попередніх випадків фонетично подовжені звуки в словах іншомовного походження також слід розцінювати як реалізацію двох однакових фонем.

Це саме стосується й деяких складноскорочених слів: *деффак* (дефектологічний факультет), *юннат* (юний натураліст), *міськком* (міський комітет). Орфографічно подвоєним літерам у них, як правило, відповідає у вимові неподовжений приголосний.

Дистрибуція приголосних фонем

Важливим елементом лінгвістичної характеристики приголосних є висвітлення їх можливостей поєднуватися з іншими фонемами в мовному потоці, це так звана д и с т р и б у ц і я. Щодо цього в українській мові спостерігаються певні закономірності й накладаються певні обмеження. Так, на початку слова перед голосною можуть виступати всі 32 приголосні фонemi, а в кінці — лише 30, не вживаються /г/ та /р'/.¹

Перед наступною голосною фонемою /а/ можуть виступати тільки тверді приголосні, а перед /і/ — всі м'які, а також губні, шиплячі, задньоязикові і фарингальна у напівпом'якшених алофонах. Перед /е/ вживаються всі тверді приголосні, а також м'які /т'/, /л'/, /н'/.

Перед голосними заднього ряду в словах українського національного фонду вживаються тільки тверді приголосні. Виняток становлять напівпом'якшені /є'/ та /м'/ в небагатьох словах: *свято*, *цвях*, *цвяхкати*, *тьмянний* та похідних від них. У запозичених словах перед голосними заднього ряду можуть виступати і м'які приголосні, і

¹ З погляду представників московської фонологічної школи, перший з подвоєних приголосних, що з'являється внаслідок регресивної асиміляції, є варіантом іншої, вихідної фонemi: у цих випадках [ш] — варіант фонemi /з/ або /с/, [с'] — варіант /ш/, [ч] — варіант /т/, [ц'] — варіант /н'/, [ц] — варіант /м'/ й под.

тверді в твердому алофоні, і тверді в напівпом'якшеному алофоні.

Сполуки двох сусідніх приголосних також підлягають суворим закономірностям:

1. Глуха ніколи не поєднується з наступною дзвінкою шумною.

2. Дзвінка шумна, крім /з/, поєднується з наступною глухою шумною.

3. Неможливе поєднання двох однакових приголосних фонем з третьою. Наприклад: *тонна* — *тритонка*. Виняток: *Ясський* (від *Ясси*)¹.

4. Дві однакові фонemi неможливі в кінці слів, а також на початку (крім *ляти*, *сати* та префіксальних типу *всадити* /*ссадити*/).

5. Зімкнена не поєднується з наступною африкатою того самого місця творення: *підчистити* /*пиччистити*/.

6. Не можуть стояти поряд шипляча і свистяча фонemi.

7. Зімкнена фонема /т/ не може стояти ні перед шиплячою, ні перед свистячою.

У системі фонем української літературної мови приголосні становлять 84,2%, а в мовленні — 58,2%. Питома вага окремих груп приголосних неоднакова й розподіляється в процентах так²:

Таблиця 1

Групи приголосних	Серед приголосних	Серед усіх фонем
Соворні	28,1	23,7
Шумні, з них:	71,9	60,5
дзвінки	34,4	28,9
глухі	37,5	31,6
Тверді	68,8	57,9
М'які	31,2	24,3

¹ Подовжена вимова [с':], що передбачає наявність двох фонем /с'с'/, підтримується тут правописом.

² Сучасна українська літературна мова, с. 297.

Загальні артикуляційно-акустичні умови творення приголосних

Якість різних приголосних залежить від умов їх творення. В українській мові приголосні класифікують за такими артикуляційними ознаками: 1) за участю голосу й шуму в їх творенні; 2) за активним мовним органом; 3) за способом творення; 4) за наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації); 5) за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізації); 6) за участю одного або двох фокусів.

Акустичні особливості приголосних звуків, як правило, залежать від артикуляційних умов їх творення, зумовлені ними. Задовільної і повної класифікації виключно за акустичними ознаками досі не створено, оскільки спектральна структура приголосних української мови ще не вивчена.

За участю голосу й шуму (тобто за роботою голосових зв'язок) приголосні поділяються на сонорні й шумні.

Сонорними (від лат. *sonore* — звучний) називаються приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою голосу, наприклад [p], [л], [н] та ін. При творенні сонорних мовні органи хоча й зближуються в основному таким же способом, як і при творенні шумних приголосних, проте щілина при цьому утворюється досить широка і повітряний струмінь, проходячи крізь неї, не дає такого сильного шуму, який є при вимові шумних приголосних.

Шумними називаються приголосні, що складаються з голосового тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або з одного тільки шуму, чітко локалізованого, наприклад [c], [з], [ж] та ін.

Шумні, в свою чергу, поділяються на дзвінкі й глухі. Коли повітряний струмінь, утворивши голосовий тон, зустрічає в ротовій порожнині щілину або зімкнення, виникають дзвінкі приголосні. Коли ж повітря вільно проходить у надгортанні порожнині через достатньо розкрити голосову щілину й потім зустрічає в порожнині рота або глотки вузьку щілину чи повне зімкнення, де утворюються шуми, виникають глухі приголосні.

Протиставлення за місцем творення звука враховує дію активних мовних органів і пасивних мовних органів.

За дією активних мовних органів, що здійснюють активну роботу для утворення певного звука, всі приголосні звуки поділяються передусім на губні, язикові і фарингальні.

Губні приголосні творяться в результаті зближення або зімкнення активного органа — нижньої губи й одного з пасивних органів — верхньої губи або верхніх зубів.

Язикові приголосні залежно від того, яка частина язика артикулює до пасивного органа — верхнього піднебіння, діляться на:

а) передньоязикові, при вимові яких артикулює передня спинка язика разом з кінчиком язика. Коли з пасивним мовним органом зближується тільки кінчик язика, утворюються апікальні¹ звуки, а коли передня спинка без кінчика, — утворюються дорсальні² звуки. В українській мові всі приголосні, за винятком [л], [p], [л'], [p'], дорсальні.

Передньоязикові приголосні можуть бути однофокусні і двофокусні. При артикуляції однофокусних (див. рис. 36) шум приголосного виникає завдяки проходженню повітряного струменя через одну перепону, тобто один фокус, у передній частині ротової порожнини, наприклад при [з], [ц]. При двофокусних (див. рис. 41) перепона, яка дає шум, утворюється одночасно в двох місцях, тобто в двох фокусах, проходячи через які повітряний струмінь утворює складний специфічний шум, наприклад при [ж], [ч];

б) середньоязикові, при вимові яких середня частина спинки язика артикулює до середньої частини піднебіння, наприклад при [й];

в) задньоязикові, при вимові яких задня частина спинки язика утворює щілину або зімкнення з задньою частиною твердого піднебіння і м'яким піднебінням, наприклад при [г], [к], [х].

Глоткові (або фарингальні³) творяться в результаті зближення язика з задньої стінки глотки, з коренем язика, наприклад [г].

За участю пасивних мовних органів губні приголосні, в свою чергу, поділяються

¹ Апікальний — від лат. *apex* — кінець.

² Дорсальний — від лат. *dorsum, dorsalis* — спина, спинка.

³ Фарингальний — від лат. *pharynx* — глотка.

на дві підгрупи: а) губно-губні та б) губно-зубні. Передньоязикові за цією ознакою також поділяються на дві підгрупи: а) зубні (передня спинка язика і його кінчик утворюють зімкнення або щілину з верхніми різцями) — [θ], [ʒ], [ɲ]; б) піднебінно-зубні, або альвеолярні (зближення переднього краю язика з альвеолами верхніх зубів), — [p], [ɟ], [tʃ].

Класифікація приголосних за способом творення шуму враховує характер перепони, що утворюється між активними й пасивними мовними органами.

Серед шумних за способом творення розрізняють зімкнені ротові, які діляться на зімкнені чисті й африкати¹, та щілинні, які за формою щілини поділяються на плоскощілинні й круглощілинні.

При вимові чистих зімкнених приголосних активний орган тісно змикається з пасивним. Під тиском повітряного струменя зімкнення з силою розривається і при цьому утворюється специфічний для даної артикуляції вибух, тому вони звуться ще проривними, або вибуховими, або зімкнено-проривними: [b], [n], [d], [m].

При вимові африкат активний мовний орган, наближаючись до пасивного, спочатку утворює зімкнення. Проте замість моментального прориву цього зімкнення в останній фазі, як це буває у зімкнених, у африкат зімкнення поступово переходить у коротку щілину: [tʃ], [dʒ]. Отже, африкати — це звуки складної артикуляції, першим компонентом яких є зімкнення, а другим — щілина. Тому їх звуть ще зімкнено-щілинними. Але це не проста сума зімкненого з щілинним, це особливого роду злитий звук. Для утворення африкат необхідні дві умови: обидва компоненти африкати повинні утворюватися одним мовним органом; обидва компоненти повинні бути або дзвінкими, або глухими.

При вимові щілинних активний мовний орган, наближаючись до пасивного, утворює посередині вузьку щілину. Струмінь видихуваного повітря, проходячи крізь щілину, утворює специфічний для цих звуків шум. Шумні щілинні за місцем утворення щілини називаються ще серединними, а за формою щілини вони

¹ Африката — від лат. *affrico* — притираю.

поділяються на плоскощілинні — [ʒ], [ʃ] і круглощілинні — [ʃ], [ʒ], [ç].

Сонорні приголосні за способом творення можуть бути зімкнені носові, щілинні і дрижачі.

Характерною особливістю зімкнених сонорних є те, що при їх вимові в ротовій порожнині утворюється тісне зімкнення, як при [b] або [d], проте одночасно м'яке піднебіння опущене, лишаючи вільний прохід через носову порожнину. Тому зімкнені сонорні називаються ще носовими.

Сонорні щілинні за місцем утворення щілини поділяються в свою чергу на серединні й бокові.

При серединних сонорних щілина утворюється між губами (при [θ]) або посередині язика, між притисненими до боках до піднебіння крилами язика (при [ʃ]).

При бокових сонорних [ɲ], [ɲ'] в ротовій порожнині утворюється зімкнення між кінчиком язика й передніми зубами. Але одночасно бокові краї язика опущені, звільняючи прохід для видихуваного струменя повітря.

При вимові дрижачих, або вібрантів [p], [p'], кінчик язика періодично або притискується до альвеол, або відходить від них, утворюючи своєрідне дрижання, або вібрацію.

Приголосні ще класифікуються за наявністю або відсутністю палаталізації (або за твердістю і м'якістю). Акустична різниця між твердими і м'якими приголосними полягає у висоті власного тону: тверді приголосні мають порівняно нижчий власний тон, а м'які — порівняно вищий. Висота власного тону залежить від величини резонатора: великий резонатор дає низький власний тон, а малий — високий власний тон. Зміни резонатора є наслідком певних рухів спинки язика. Палаталізація звуків, або м'якшення (від лат. *palatum* — тверде піднебіння), виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння, якою може ускладнюватися основна артикуляція приголосних. Ця додаткова артикуляція наближається до артикуляції голосного [i]. Коли до основної артикуляції приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то об'єм ротового резонатора помітно зменшується, — отже, власний тон приголосного підвищується.

Проте палаталізація здійснюється не в усіх групах приголосних однаково. У цьому відношенні всі приголосні можна поділити на три групи. При утворенні м'яких губних передня й середня частини язика вигинаються до переднього твердого піднебіння і займають положення, близьке до вимови напруженого закритого українського [i]. Коли до основної артикуляції передньоязикових приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то площа зімкнення язика з піднебінням розширюється в напрямку до середини — і таким чином основна артикуляція видозмінюється.

При артикуляції м'яких задньоязикових і фарингального вся артикуляція пересувається наперед — від м'якого піднебіння в район середнього піднебіння. Активним мовним органом також виступає не задня спинка язика, а середня, внаслідок чого розмір ротового резонатора також помітно зменшується.

Залежно від відсутності чи наявності роботи середньої спинки язика приголосні поділяються на тверді й м'які. У більшості тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари, наприклад: [m] — [m'], [θ] — [θ'].

М'які приголосні за ступенем вияву м'якості, в свою чергу, поділяються на три групи: 1) власне м'яким (палатальним) є лише звук [j], тому що при його вимові і-подібна артикуляція є не додатковою, а основною, органічно властивою цій фонемі. При його творенні артикулює до твердого піднебіння середня спинка язика¹; 2) пом'якшені, або палаталізовані (наприклад, [θ'], [m'], [z'], [c']), при творенні яких і-подібна артикуляція є не основною, а додатковою; 3) напівпом'якшені (напівпалаталізовані), при вимові яких додаткова і-подібна артикуляція ослаблена ([b'], [n'], [u'], [k'] та ін.).

Характерною особливістю фонетичної системи української мови, що не має фонологічного значення, є наявність довгих пом'якшених або напівпом'якшених приголосних типу [θ':], [z':], [ж':]: *грудя, галузю, збіжжя* й под.

Артикуляційні умови творення цих звуків нічим

¹ Палатальними в українській літературній вимові можуть бути також [m'], [θ'], [n'], [u'], [k'], що виступають у такому разі вже не як передньоязикові, а як середньоязикові.

не відрізняються від звичайних палаталізованих або напівпалаталізованих. Різниця помітна лише в часі тривання контакту мовних органів.

Артикуляційно-акустична характеристика приголосних фонем

Шумні приголосні

Губні приголосні

Зімкнені губні [n], [b], [n'], [b']

Українські шумні зімкнені тверді [n], [b], як основні алофони відповідних фонем (рис. 31), вимовляються шляхом змикання нижньої губи з верхньою, тобто вони губно-губні. Зімкнення закінчується раптовим розкриттям перепони й шумним видихом повітряного струменя. Дзвінкий [b] утворюється з участю голосу, глухий [n] — без участі голосу. Артикуляція глухих і дзвінких не зовсім збігається. При дзвінкому [b] активно працює і верхня і нижня губа, губи випнуті і зімкнення слабкіше, нижня щелепа і під'язикова кістка опущені нижче, ніж при вимові глухих.

І при дзвінких, і при глухих одночасно з основною, губною, артикуляцією наявна і додаткова: спинка язика відсувається назад і трохи піднімається.

М'яке піднебіння при [n], [b] підняте й не пропускає повітря в носову порожнину, тому ці звуки не мають носового забарвлення. Вони називаються неносовими.

В українській основній фонологічній системі немає

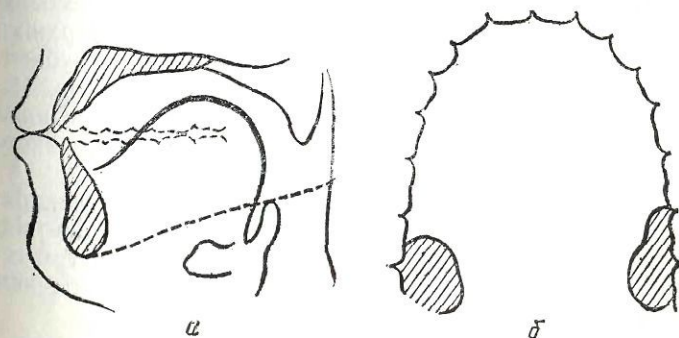

Рис. 31. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [n], [b].

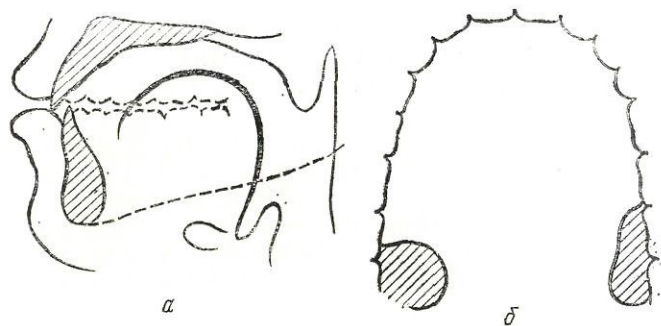

Рис. 32. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосного [ʃ].

самостійних фонем [n'], [ɲ']¹, проте звуки такі (як алофони фонем) е, і з'являються вони як напівпом'якшені алофони приголосних фонем /n/, /ɲ/, як правило, в позиції перед [i]: [ɲ'ir], [n'im]. Напівпом'якшені губно-губні приголосні можуть виступати також перед голосними [a], [y] в словах іншомовного походження: [ɲ'az'], [n'ypé] й под.

Напівпом'якшені губно-губні утворюються при додатковій і-подібній артикуляції язика, з якою буває пов'язане звичайно й деяке розтягування губ. Цим відрізняється вимова напівпом'якшених [n'], [ɲ'] від вимови твердих [n], [ɲ].

Щілинні губні [ʃ], [ʃ']

Шумний щілинний твердий губний [ʃ] української мови, як основний варіант відповідної фонемі, вимовляється шляхом зближення нижньої губи з верхніми зубами (рис. 32), чому він і називається губно-зубним. При цьому нижня щелепа злегка відсунена назад. Через утворену плоску щілину (тобто по всій ширині нижньої губи) проходить повітряний струмінь, тертя якого й дає шум, характерний для глухого [ʃ].

У позиції перед [i] в українській мові виступає напівпом'якшений алофон твердої фонемі — [ʃ'], що відрізняється від твердого лише додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння й незначним розтяганням губ на боки.

¹ Як самостійні фонемі вони виступають у нериферійній підсистемі фонологічної системи української мови.

Передньоязикові приголосні

Передньоязикові зімкнені
[m], [θ], [m'], [θ'], [m':], [θ':]

При вимові українських [m], [θ], як основних алофонів відповідних фонем (рис. 33), кінчик язика разом з передньою спинкою впирається у верхні зуби та початок альвеол, а тильна частина язика притискується до нижніх зубів. Сильний повітряний струмінь розриває зімкнення між самою передньою частиною спинки язика і верхніми зубами (з нижнім краєм альвеол), завдяки чому утворюється характерний шум. Цей шум, не супроводжуваний голосом, утворює глухий [m]. Той же шум, але дещо ослаблений і супроводжуваний голосом, утворює дзвінкий приголосний [θ].

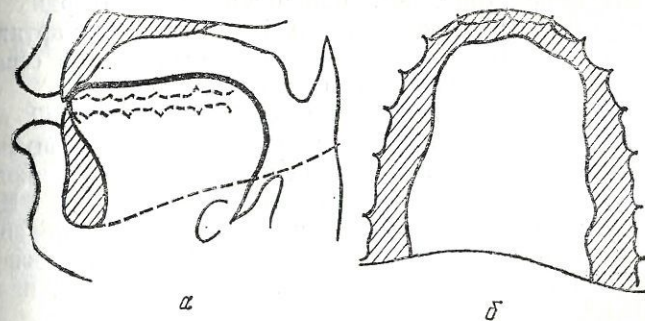

Рис. 33. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосних [m], [θ].

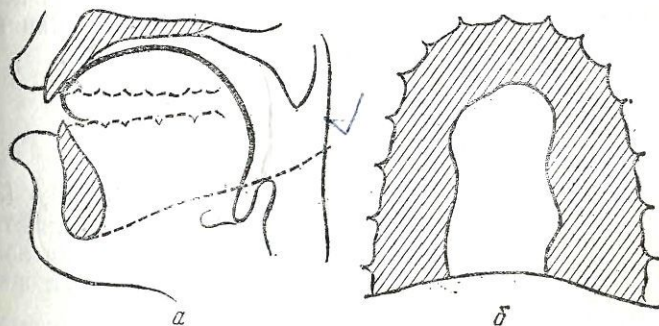

Рис. 34. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосних [m'], [θ'] (апикально-альвеолярний різновид).

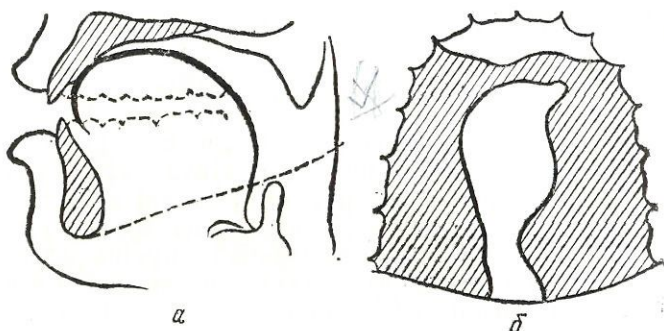

Рис. 35. Схеми рентенограми а і палатограми б приголосних [m'], [θ'] (дорсально-альвеолярний різновид).

Палаталізовані [m'], [θ'], як основні алофони відповідних фонем (рис. 34), відрізняються від твердих як за акустичним враженням, так і за і-подібною артикуляцією, що утворюється внаслідок наближення середньої частини язика до твердого піднебіння.

Літературна українська вимова знає й інший тип артикуляції [m'], [θ'], при якому кінчик язика опускається до нижніх зубів, а передня частина язикової спинки утворює зімкнення з альвеолами (рис. 35). Цей тип характеризується більшим ступенем палаталізації. Беручи його за основу, приголосні [m'], [θ'] в класифікаційних схемах визначають як середньоязикові, палатальні¹.

В українській мові досить поширені подовжені пом'якшені приголосні звуки [m':], [θ':], що є реалізацією двох звичайних пом'якшених фонем /m'/ і /θ'/ в таких словах, як *життя*, *майбуття*, *груддя*, *знаряддя* і под. Вони характеризуються більшою тривалістю порівняно з нормально короткими приголосними [m'], [θ'].

Передньоязикові щілинні
[c], [z], [c'], [z'], [c':], [z':]

Шумні щілинні передньоязикові тверді [c], [z] (рис. 36), як основні алофони фонем /c/, /z/, вимовляються внаслідок зближення передньої частини спинки язика з передніми зубами і альвеолами, при якому утворю-

¹ Див.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1. К., Вища школа, 1972, с. 112—113.

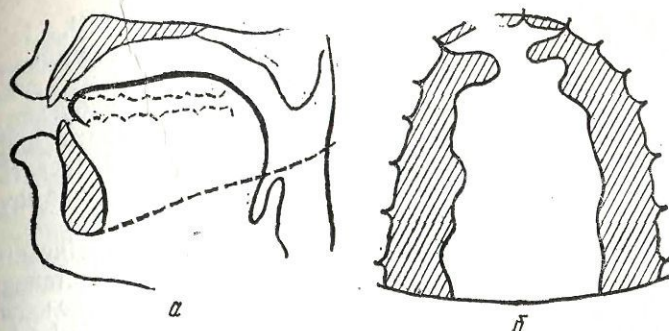

Рис. 36. Схеми рентенограми а і палатограми б приголосних [c], [z].

ється вузька щілина у формі жолобка. Краї язика притискуються до бокових зубів і до частини твердого піднебіння. Широкий кінчик язика впирається в основу нижніх зубів. Повітряний струмінь проходить крізь щілину, ударяється об верхні різці й дає різкий шум, що нагадує свист. За цією акустичною ознакою приголосні [c], [z] дістали назву свистячих. Оскільки шум виникає внаслідок проходження повітряного струменя через одну перепону, інакше один фокус, утворюваний у передній частині ротової порожнини, то звуки [c], [z] є однофокусними. Без участі голосу твориться глухий [c], а з участю голосу — дзвінкий [z]. Губи злегка розкриті й трохи розтягнені. Зуби ледь розкриті. М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину, тому [c] і [z] — неносові приголосні.

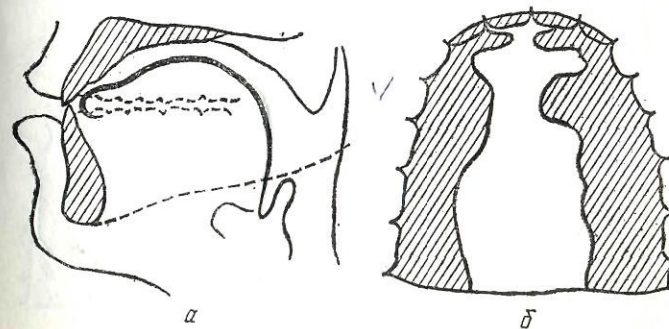

Рис. 37. Схеми рентенограми а і палатограми б приголосних [c'], [z'].

Щілинні передньоязикові пом'якшені [c'], [z'] (рис. 37), як основні алофони фонем /c'/, /z'/, вимовляються при додатковому піднятті середньої частини язика до твердого піднебіння, внаслідок чого вони набувають типового і-подібного забарвлення. Кінчик язика впирається в нижні зуби, нижня щелепа злегка відсувається назад. Площа контакту збільшується, а ширина шумотворюючої щілини зменшується.

Крім звичайних пом'якшених [c'], [z'], в українській мові є ще довгі пом'якшені звуки [c':], [z':], які становлять собою зливу вимову двох [c'] або [z']: *колосо*, *галуззя*, *вісся*, *маззя*, що вимовляються як *коло*[c':]а, *галу*[z':]а, *ві*[c':]у., *ма*[z':]у. Вони вживаються тільки в позиції між двома голосними.

Передньоязикові щілинні
[ш], [ж], [ш'], [ж'], [ш':], [ж':]

Шумні щілинні передньоязикові [ш], [ж], як основні алофони відповідних фонем (рис. 38), — двофокусні приголосні, тому що при їх вимові утворюється одночасно не одна, а дві щілини: перша — між широким кінчиком язика і переднім краєм твердого піднебіння, друга — між задньою частиною спинки й переднім краєм м'якого піднебіння. Повітряний струмінь, проходячи крізь ці щілини, утворює характерні шуми, що нагадують шипіння. За цією акустичною ознакою приголосні [ш], [ж] називаються шиплячими.

Загалом [ш] і [ж] артикуються глибше від [c] і [z] та від усіх інших передньоязикових приголосних. Передній артикуляційний фокус розташований вище

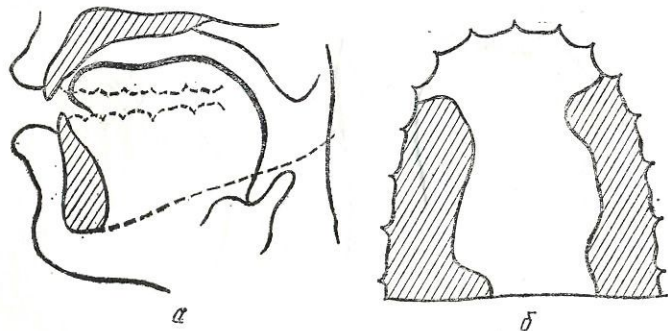

Рис. 38. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [ш], [ж].

передніх різців, напроти альвеол і ділянки твердого піднебіння, ледь глибше за ними.

Між двома підняттями спинки язика, в її середній частині, знаходиться ложкоподібне заглиблення, тому звуки [ш], [ж] звучать твердо.

Передньоязикові [ш], [ж] трохи лабіалізовані. Губи округло трохи випинаються вперед. Особливо помітний рух нижньої губи. Ці звуки неносові.

Глухий [ш] утворюється без участі голосу, дзвінкий [ж] — з участю голосу.

В українській мові перед [i] виступають також напівпом'якшені алофони фонем — [ш'], [ж']: [ш'іc't'], [ж'інка], [мійш'і], [в'єж'і]. При їх артикуляції має місце додаткове невелике піднімання спинки язика до твердого піднебіння.

Як напівпом'якшені в українській мові виступають також подовжені приголосні [ш':], [ж':], в кожному з яких реалізується по дві фонemi /ш/ і /ж/. Подовжені шиплячі [ш':] і [ж':] вживаються в дуже обмеженій кількості слів: [затіш':а], [бе"здор'іж':а] й под.

Африкати [ц], [ц'], [з], [з']

Передньоязикова глуха однофокусна африката [ц], як основний алофон відповідної фонemi (рис. 39), вимовляється внаслідок зближення кінчика язика з ділянкою біля верхніх різців і альвеол і дальшого поступового переходу цього зімкнення в коротку щілину.

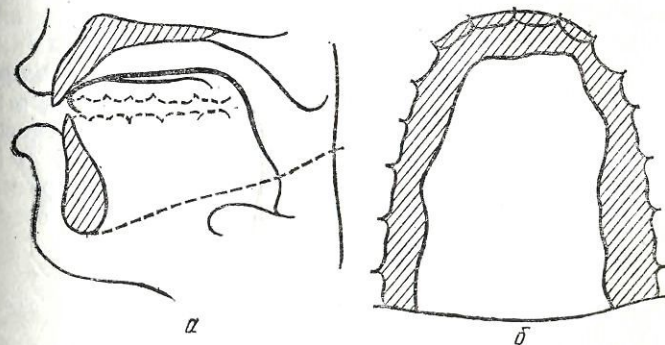

Рис. 39. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [ц], [з].

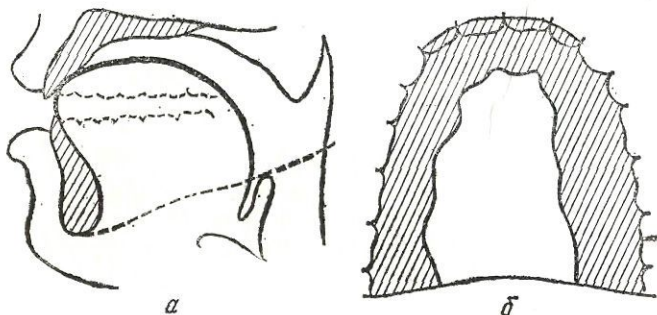

Рис. 40. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосних [ц'], [з'].

Щілинний елемент при цьому переважає над зімкненням. Артикуляція [ц] відбувається на місці творення [с]. Повітряний струмінь, переборюючи перепону, утворює характерний свист, за яким фонема /ц/ називається свистячою. Внутрішня сторона переднього краю язика при вимові [ц] торкається основи нижніх різців. Середня спинка язика не піднімається вгору, — значить, це твердий приголосний, за участю голосових зв'язок — глухий, за роботою м'якого піднебіння — неносовий.

В українській мові, крім /ц/, є ще пом'якшена фонема /ч/. Афrikата [ч'], як основний алофон відповідної фонемі (рис. 40), відрізняється від своєї твердої паралелі додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Місце контакту при [ч'] залишається тим самим, що й при [ц].

Дві пом'якшені фонемі /ч'/, що стоять поряд, виявляються в українській мові в одному довгому пом'якшеному приголосному [ч':], що виступає в слові *міццю* [м'іч':у], а також у дієслівних формах на -ться [ч':а]. Пор.: *спиться* [спіч':а], *здається* [здаєч':а] й под.

Українські афrikати [з], [з'] відрізняються від [ц], [ц'] наявністю голосу. Вони вживаються досить рідко в звуконаслідувальних словах, а також у словах *дзеркало*, *кукурудза*, *гедзь* і деяких інших.

Афrikати [ч], [дч], [ч'], [дч'], [ч':]

Основний алофон глухої шиплячої афrikати в українській мові [ч] (рис. 41) — це двофокусний приголосний, бо при його вимові артикуються одночасно дві

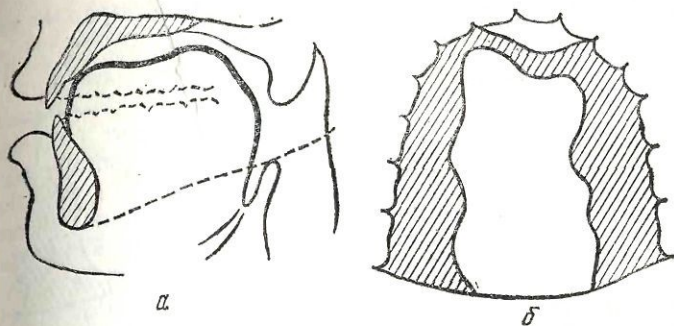

Рис. 41. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [ч].

частини язика: широкий кінчик язика змикається з переднім краєм твердого піднебіння, і це зімкнення далі поступово переходить у коротку щілину, одночасно задня частина спинки язика наближається до переднього краю м'якого піднебіння.

Повітряний струмінь, проходячи крізь ці щілини, утворює характерне шипіння, за яким афrikата [ч] називається шиплячою. Місце артикуляції [ч] збігається з місцем артикуляції [ш]; [ч] української мови твердий.

Дзвінком відповідником до глухої [ч] в українській мові є фонема [дч]. Афrikата [дч], як основний алофон фонемі [дч], має такі ж артикуляційні особливості, які властиві [ч], але при цьому додатково працюють голосові зв'язки. Наприклад: *ходжу*, *броджу*, *джемль*.

У позиції перед [і] українські фонемі /ч/, [дч] виступають у своїх напівпом'якшених алофонах [ч'], [дч'], наприклад у словах: *чітко*, *чечітка*, *ключі*, *Джім*, *бджілка* й под.

Українській мові властивий також подовжений напівпом'якшений звук [ч':], наприклад: *обличчя* [обліч':а], *річчю* [річ':у].

Задньоязикові приголосні [г], [к], [х], [г'], [к'], [х']

Приголосний [Г], як основний алофон відповідної фонемі, вживається в небагатьох словах, переважно на початку слова: [Г'у'ла], [Г'и'рлі'Га], [Г'анок], [з'і'Га], [Г'ава], [Г'у'зу'к], [Г'едз'], [Г'н'ім] і под.

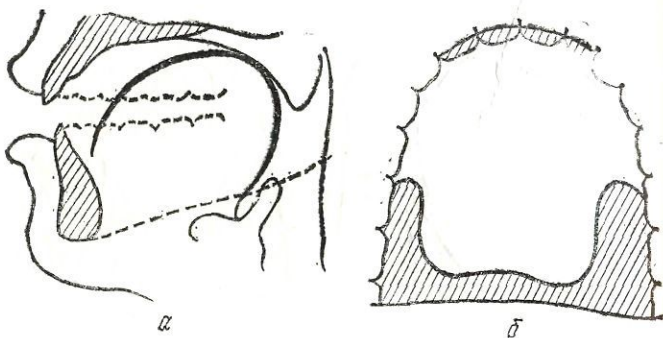

Рис. 42. Схеми рентгенограми *а* і палатограми *б* приголосного [к].

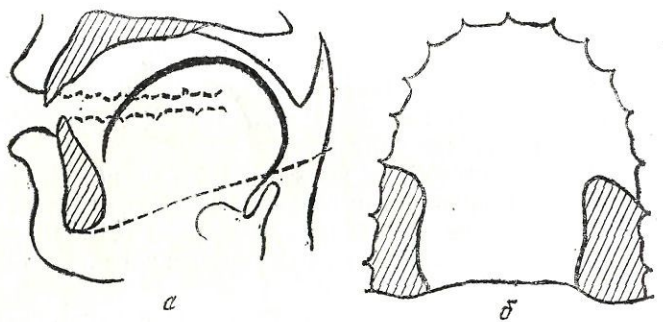

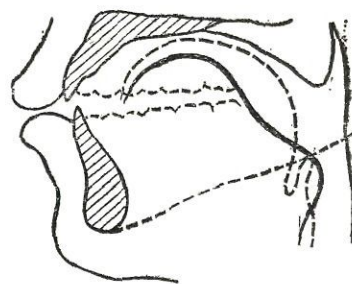
Рис. 43. Схеми рентгенограми *а* і палатограми *б* приголосного [х].

При вимові задньоязикових зімкнених [к] і [г'] (рис. 42) задня частина спинки язика змикається з м'яким піднебінням і шум утворюється внаслідок раптового розмикання мовних органів. Цей шум без супроводження голосу утворює глухий приголосний [к]. Той же шум (але дещо ослаблений) у супроводі голосу утворює дзвінкий [г'].

Звук [х] — основний алофон української фонемі /х/ — типовий задньоязиковий плоскочілиний (рис. 43). Він вимовляється при зближенні задньої частини спинки язика з заднім краєм твердого піднебіння і суміжної з ним частиною м'якого піднебіння, внаслідок чого утворюється щілина. Шуми виникають внаслідок тертя повітря об краї цієї щілини. За положенням голосових зв'язок це глухий звук.

В українській мові ще приголосні [г'], [к'], [х'], що функціонують як напівпом'якшені алофони від-

Рис. 44. Схеми рентгенограми при вимові приголосного [з]; --- при нейтральному положенні язика.

повідних твердих, що з'являються перед [i] в основній фонологічній системі або як самостійні фонемі периферійної підсистеми: [г'él'g'im], [m'ix'i], [шви'д-к'í], [к'ур'í], [к'áхма]. При їх вимові задня частина язика значно просувається вперед у напрямку до голосного [i].

Глоткові приголосні [з], [з']

Артикуляція [з] — основного алофона фонемі /з/ — відбувається при зближенні задньої стінки глотки (фаринкса) з коренем язика (рис. 44). Корінь язика відтягається назад, а м'яке піднебіння займає положення, близьке до того, яке воно займає при творенні [х].

У позиції перед [i], а також у запозичених словах перед голосними заднього ряду з'являється напівпом'якшений алофон [з'], наприклад у словах: [з'írko], [z'igánt], [z'aúr] тощо. Він характеризується значним просуненням задньої спинки язика наперед — до середини піднебіння.

Сонорні приголосні

Губні сонорні приголосні

Зімкнені носові [м], [м']

Твердий носовий губно-губний приголосний [м] за положенням активного мовного органа не відрізняється від відповідного шумного дзвінкого [б]. Проте, на відміну від [б], при [м] м'яке піднебіння опускається, повітря рівномірним струменем проходить через ніс, а губи не так напружені, внаслідок чого відсутній характерний вибух (рис. 45).

Напівпом'якшений [м'], як алофон фонемі /м/, утворюється внаслідок того, що до губної артикуляції [м] додається і-подібна артикуляція. Звук [м'] з'явля-

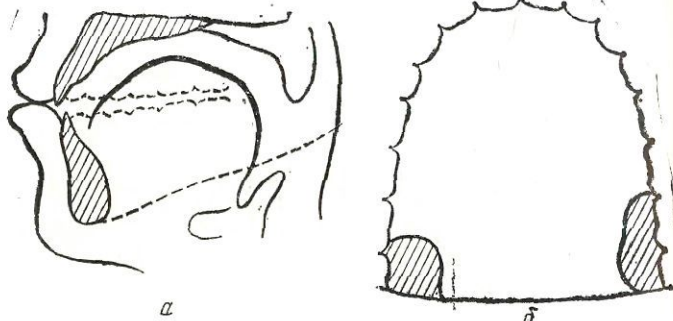

Рис. 45. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [w].

ється, як правило, перед [i]: *міх, міра, міст*. Він може виступати також перед голосним [y] як фонема периферійної підсистеми в словах іншомовного походження: *Мюнхен, Мюллер, мюзик* і под. та в поодиноких українських словах, наприклад: [m'м'аніі].

Щілинні [v], [v']

Щілинна сонорна фонема [v] виступає в українській мові в кількох алофонах. Проте типовим для української мови вважають губно-губний [v(w)] (рис. 46, а). Він утворюється внаслідок зближення нижньої і верхньої губи. Між ними залишається вузька щілина, крізь яку й виходить струмінь видихуваного повітря. М'яке піднебіння підняте й закриває вхід у носову порожнину.

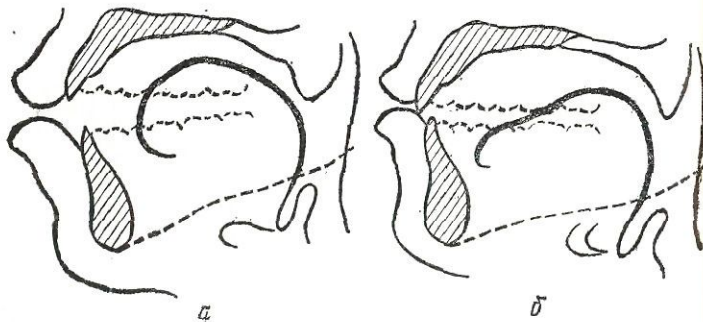

Рис. 46. Схеми рентгенограм: а — губно-губного [w]; б — губно-зубного приголосного [v].

Положення язика при [w], в основному, таке, як і при [b], але спинка тут трохи більше відсунена назад.

Крім губно-губного, в українській мові поширений і губно-зубний алофон фонему [v] (рис. 46, б).

Характерною особливістю української мови є те, що в деяких позиціях фонема [v] реалізується в [y] нескладовому, при творенні якого губи заокруглюються й випинаються вперед. Від складового голосного [y] нескладовий [y] відрізняється меншим заокругленням губ, а також тим, що в цьому положенні губи перебувають менший час. Артикуляція [y] ненапружена.

Приголосний [v] виступає на початку слова або складу, наприклад: *вода, ваза, вино*.

Нескладовий голосний [y] виступає в таких позиціях:

а) на початку слова перед приголосними: [yчóра], [yхóпими^е] й под.; б) на кінці слова після голосного: [леу], [óстр'іу] і под.; в) у середині слова після голосного перед приголосним: [п'ра́уда], [воу́к], [леуко́] й под.

У позиції перед [i] в українській мові виступає налівом'якшений алофон фонему [v] — [v'], що відрізняється від відповідного твердого лише додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Подібний алофон виступає також у деяких українських словах перед [a], [o], [y]: [c'v'áto], [ц'v'óхнути^е].

Передньоязикові сонорні

Зімкнені носові [n], [n'], [n':]

Твердий зімкнений носовий [n], як основний алофон фонему [n/], артикулюється тим же активним мовним органом і таким же способом, як і шумний приголосний [d]. При цьому передня частина спинки язика, торкаючись верхніх зубів і альвеол, утворює зімкнення. Але при творенні [n], крім голосових зв'язок, підключається носовий резонатор шляхом опускання м'якого піднебіння, завдяки чому повітряний струмінь частково потрапляє до носової порожнини (рис. 47).

Пом'якшений [n'], як основний алофон відповідної фонему (рис. 48), відрізняється від твердого як за акустичним враженням, так і за додатковою і-подібною

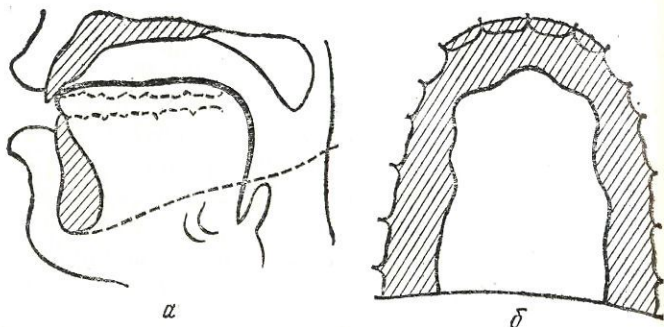

Рис. 47. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосного [н].

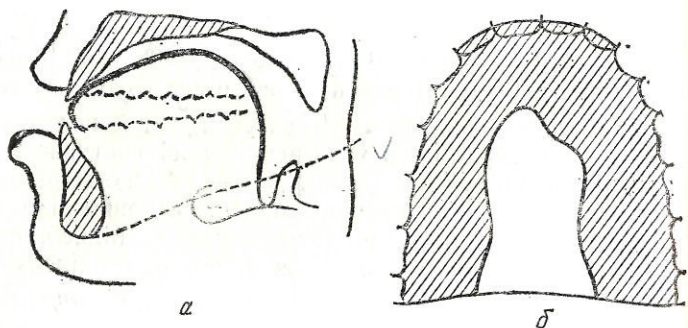

Рис. 48. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосного [н'].

артикуляцією, що утворюється внаслідок наближення середньої частини язика до твердого піднебіння.

Крім звичайного пом'якшеного, в українській мові є ще подовжений пом'якшений [н':], що характеризується більшою тривалістю. Він є реалізацією двох фонем [н'], що стоять поряд: *зна* [н':]á, *умі* [н':]á.

Щілинні бокові [л], [л'], [л':]

Щілинні передньоязикові сонорні [л], [л'], як основні алофони відповідних фонем, відносяться до групи так званих бокових, тому що при їх творенні повітряний струмінь, який дає дуже незначний шум тертя, проходить по боках язика.

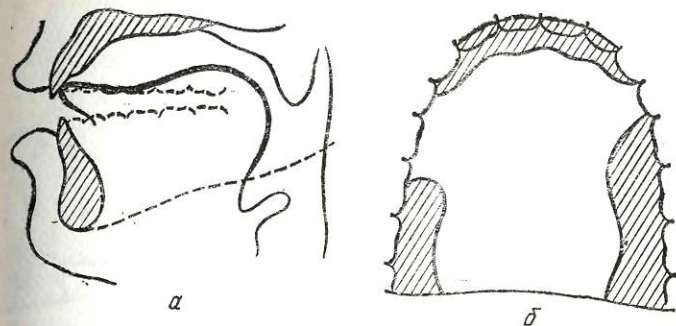

Рис. 49. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосного [л].

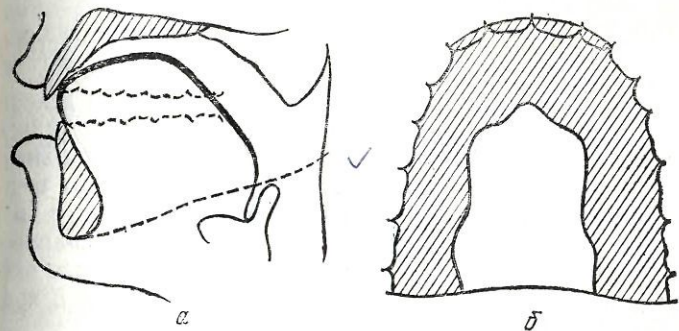

Рис. 50. Схеми рентгенограми *a* і палатограми *б* приголосного [л'].

Як можна побачити на рис. 49, при вимові [л] кінчик язика, впираючись у передні зуби й ділянку піднебіння над ними, утворює перепону приблизно в тому місці, що й зімкнені [м], [д]. Задня частина трохи піднята до піднебіння. Краї язика з одного боку або з двох боків опущені й утворюють щілини для виходу повітряного струменя. Передня частина — за місцем творення зімкнення — плоска, а іноді й увігнута, ложкоподібної форми, утворює в передній частині ротової порожнини чималий резонатор. Твердий відтінок [л] залежить від того, що середня частина язика ввігнута й віддалена від твердого піднебіння.

При вимові сонорного бокового пом'якшеного [л'] (рис. 50) артикуляція, характерна для [л], ускладнюється додатково і-подібною артикуляцією, що збіль-

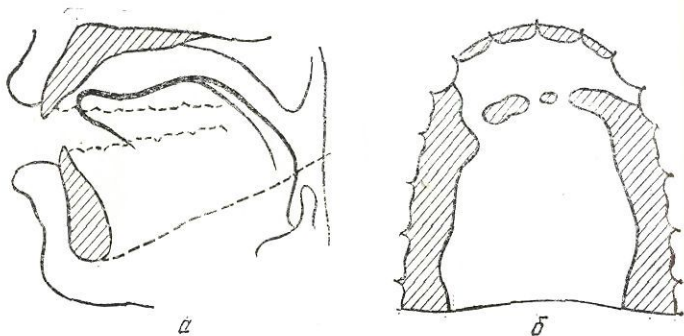

Рис. 51. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [p].

ше зону змикання язика за рахунок передньої частини язика й твердого піднебіння.

При вимові українського [л'] спостерігається деякий зсув артикуляції, зімкнення із зубів переміщується на альвеоли. При цьому кінчик язика опускається вниз, а передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння. Тому артикуляцію українського [л'] можна вважати передньоязиковою в її дорсально-альвеолярному різновиді. По боках язика, в задній його частині, залишається невеликий вільний простір, де й проходить повітряний струмінь.

Крім звичайного пом'якшеного [л'], в українській мові є ще подовжений пом'якшений звук [л':], в якому реалізуються дві пом'якшені фонемі /л':/: *весілля*, *зілля*, *сіллю* і под.

Дрижачі [p], [p']

Дрижачий передньоязиковий сонорний [p] (рис. 51), як основний алофон української фонемі /p/, вимовляється напруженим і загнутим до альвеол і зубної частини твердого піднебіння кінчиком язика, який приводиться в коливання звучним повітряним струменем і утворює характерний шум. Кількість коливань, або ударів, може бути різною, від одного до чотирьох, залежно від фонетичного положення. Своїми боковими краями широкий напружений язик щільно притиснений до бокових зубів.

При артикуляції пом'якшеного дрижачого сонор-

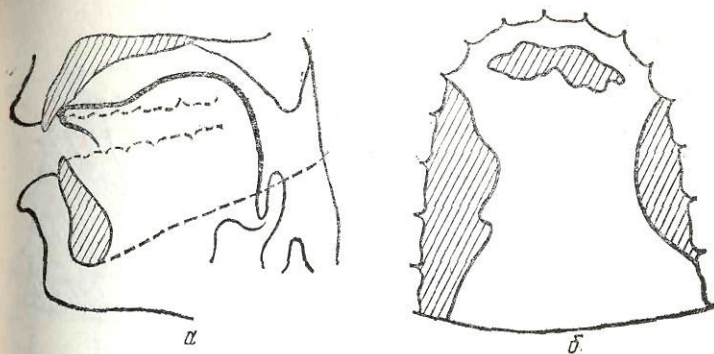

Рис. 52. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [p'].

ного [p'] (рис. 52), як основного алофона фонемі /p'/, змикається з ділянкою твердого піднебіння не тільки верхня поверхня кінчика язика, а й передня ділянка спинки, що й надає йому і-подібного забарвлення, тобто м'якості. Артикуляційний фокус пом'якшеного [p'] пересунений уперед порівняно з непом'якшеним.

Середньоязикові приголосні

Щілинний [j]

Щілинний середньоязиковий сонорний [j], як основний алофон відповідної фонемі, вимовляється при такому положенні мовних органів: середня частина язикової спинки піднімається до твердого піднебіння боковими краями, утворюючи посередині досить вузьку щілину, крізь яку проходить звучний струмінь повітря; кінчик язика впирається в ясна біля нижніх зубів (рис. 53). З боковими нижніми різцями язик зближується повністю краєм передньої спинки язика.

В українській мові приголосна фонема /j/ має два алофони у вимові залежно від її положення в складі. На початку складу, а також у середині після приголосного вона вимовляється так, що утворюваний при вимові цього звука шум чується добре: [jama], [vjaska]. При цьому спинка язика піднята до твердого піднебіння досить високо. Оскільки при вимові цього алофона середньоязикова артикуляція є основною артикуляцією, його слід вважати не пом'якшеним, а м'яким.

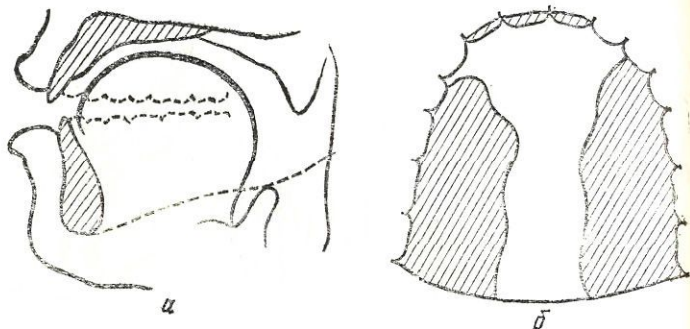

Рис. 53. Схеми рентгенограми а і палатограми б приголосного [j].

На кінці складу або на початку слова перед приголосним фонема /j/ реалізується в нескладовому [i]. Його артикуляція характеризується перш за все розширенням надгортанних порожнин і наближенням до голосного [i]. Звук [j] відрізняється від [i] передусім нескладотворчістю, а також деяким ослабленням напруженості.

Класифікація приголосних (за основними алофонами)

Узагальнюючи всі характеристики приголосних фонем української мови, можна їх класифікувати на основі артикуляційних ознак за такими групами:

I. За активним мовним органом

- Губні *б, п, в, ф, м*
Язикові *д, д', т, т', з, з', с, с', л, л', н, н', р, р', ʒ, ʒ', ʧ, ʧ', ж, ш, дж, ч, ʄ, к, х, ј*
Фарингальні *г*
- Передньо-язикові *д, д', т, т', з, з', с, с', ʒ, ʒ', ʧ, ʧ', ж, ш, дж, ч, л, л', р, р', н, н'*
Середньо-язикові *ј*
Задньоязикові *г, к, х*

II. За способом творення

- Зімкнені *б, п, м, д, д', т, т', н, н', ʧ, ʧ', ʒ, ʒ', ч, дж, к, ʄ*
Щілинні *в, ф, з, з', с, с', ж, ш, л, л', ј, х, г*
Дрижачі *р, р'*

Таблиця 2

За активним мовним органом		Губні				Язикові				Глоткові		
		губно-губні		губно-зубні		передньо-язикові		середньо-язикові	задньо-язикові			
		тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які		тверді			м'які
чисті	дзвінкі	б				д	д'			г		
	глухі	п				т	т'			к		
зімкнені	африкати	дзвінкі				ʒ	ʒ'	дж	дж'			
	глухі					ч, ʧ	ʧ'					
щілинні	дзвінкі					з, ж	з'				г	
	глухі			ф		с, ш	с'			х		
Зімкнені носові		м				н	н'					
соговні	серединні	в						ј				
	бокові					л	л'					
	дрижачі					р	р'					

- Передньоязикові
зімкнені чисті *д, д', т, т'*
Африкати *ʒ, ʒ', ʧ, ʧ', ч, дж*
- Щілинні серединні *ф, в, с, с', з, з', ш, ж, ј, х, г*
Щілинні бокові *л, л'*

4. Щілинні й африкати однофокусні *ф, в, с, с', з, з', х, г, л, л', ц, ц', з', з', j*
Щілинні й африкати двофокусні *ш, ж, ч, дж*

III. За участю шуму

- Шумні *п, б, ф, т, т', д, д', с, с', з, з', ш, ж, ц, ц', з', з', ч, дж, Г, к, х, г*
Сонорні *м, н, н', р, р', л, л', в, j*

IV. За участю голосу

- Глухі *п, ф, т, т', с, с', ш, ч, к, х, ц, ц'*
Дзвінки *б, — д, д', з, з', ж, дж, г', г, з', з'*

V. За твердістю — м'якістю

- Тверді *б, п, в, м, ф, д, т, з, с, ц, з', ж, ш, ч, дж, р, л, н, Г, к, х, г*
М'які *д', т', з', с', ц', з', р', л', н', j*

VI. За участю носового резонансу

- Зімкнені носові *б, д, д'*
Зімкнені носові *м, н, н'*

VII. За акустичним враженням

- Свистячі *с, с', з, з', ц, ц', з', з'*
Шиплячі *ш, ж, ч, дж.*

Класифікаційна схема українських приголосних фонем (за основними алофонами) представлена в табл. 2.

Кореляція приголосних

Система приголосних фонем саме тому і є системою, що вона становить систему протиставлень (кореляцій) за однією з диференційних ознак. В українській мові всі приголосні протиставляються: за участю голосу й шуму (дзвінки — глухі), за діючим мовним органом (губні, передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові, глоткові), за способом утворення (зімкнені, щілинні, африкати, дрижачі, носові, бокові), за твердістю — м'якістю (інакше — за наявністю або відсутністю палаталізації).

Найбільш поширеним і найбільш повним є протиставлення за участю голосу й шуму: дзвінки приголосні протиставляються глухим. Кореляційний ряд глухих — дзвінких приголосних складається з таких кореляційних пар:

- /п/ — /б/ — /пити/ : /бити/*
/т/ — /д/ — /там/ : /дам/
/с/ — /з/ — /рас/ : /раз/
/ц/ — /з'/ — /церква/ : /зеркало/
/т'/ — /д'/ — /тіло/ : /діло/
/с'/ — /з'/ — /сірка/ : /зірка/
/ц'/ — /з'/ — /цівакати/ : /зівакати/
/ш/ — /ж/ — /шар/ : /жар/
/ч/ — /дж/ — /час/ : /джаз/
/к/ — /Г/ — /кава/ : /Гава/
/х/ — /г/ — /хатка/ : /гатка/

Інші приголосні фонем не протиставляються за ознакою глухість — дзвінкість. Так, не мають глухих відповідників сонорні */в/, /j/, /р/, /р'/, /л/, /л'/, /м/, /н/, /н'/*, а глуха фонема */ф/*, навпаки, не має дзвінкого відповідника.

Кореляційний ряд тверда — м'яка приголосна фонема

Протиставлення за твердістю — м'якістю, що становить характерну особливість української системи фонем, має місце перед попередніми голосними і в кінці слів. У цих позиціях протиставлені такі пари фонем:

- /т/ — /т'/ — /дат/ : /дат'/*
/с/ — /с'/ — /рис/ : /рис'/
/з/ — /з'/ — /перелаз/ : /перелаз'/
/ц/ — /ц'/ — /пац/ : /пац'/
/л/ — /л'/ — /лак/ : /лак'/
/н/ — /н'/ — /стан/ : /стан'/
/р/ — /р'/ — /рад/ : /рад'/
/з'/ — /з'/ — /брин'за/ : /ган'за/, /зом/ : /з'об/

Інші приголосні фонем української мови непарні за ознакою твердість — м'якість. Зокрема, тільки як тверді фонем функціонують */б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /Г/, /к/, /х/, /г/* і тільки як м'яка фонема */j/*.

Кореляційні ряди приголосних фонем
за активним і за пасивним мовним органом

За активним мовним органом українські приголосні фонем утворюють такі кореляційні ряди:

Кореляційний ряд губна — передньоязикова — задньоязикова:

/п/ — /т/ — /к/ — /пум/ : /тум/ : /кут/
/б/ — /д/ — /г/ — /бав/ : /дав/ : /гав/
/ф/ — /с/ — /х/ — /фон/ : /сон/ , /сoma/ : /хома/ ,
/фіртка/ : /сірка/
/в/ — /з/ — /г/ — /вал/ : /зал/ : /гал/

Кореляційний ряд зубна — альвеолярна:

/с/ — /ш/ — /просити/ : /прошити/
/з/ — /ж/ — /зал/ : /жал/

Кореляційний ряд губна — передньоязикова:

/м/ — /н/ — /мију/ : /нију/

Кореляційний ряд передньоязикова — середньоязикова: /з'/ — /ж'/ — /туз'і/ : /туж'і/.

Кореляційні ряди приголосних за способом творення

На основі класифікації за способом творення українські приголосні фонем можуть утворювати такі кореляції:

Кореляційний ряд зімкнена — щілинна:

/т/ — /с/ — /там/ : /сам/
/д/ — /з/ — /дуб/ : /зуб/
/б/ — /в/ — /бав/ : /ваб/
/п/ — /ф/ — /пум/ : /фум/
/к/ — /х/ — /ката/ : /хата/
/д'/ — /з'/ — /д'ір/ : /з'ір/
/т'/ — /с'/ — /т'іло/ : /с'іло/

Кореляційний ряд носова — неносова:

/н/ — /д/ — /нам/ : /дам/
/м/ — /б/ — /мили/ : /били/
/н'/ — /д'/ — /н'іна/ : /д'іна/

Кореляційний ряд щілинна серединна — щілинна бокова:

/з/ — /л/ — /зоб/ : /лоб/
/з'/ — /л'/ — /на воз'і/ : /на вол'і/

Кореляційний ряд щілинна — вібрант :

/ж/ — /р/ — /жити/ : /рити/
/з/ — /р/ — /коза/ : /кора/
/з'/ — /р'/ — /з'ів/ : /р'ів/

Кореляційний ряд щілинна — африката:

/с/ — /ц/ — /сап/ : /цап/
/з/ — /ж/ — /зерно/ : /жеркало/
/с'/ — /ц'/ — /сіла/ : /ці'іла/
/ш/ — /ч/ — /шар/ : /чар/
/ж/ — /дж/ — /вожу/ : /воджу/
/с'/ — /ц'/ — /с'ін/ : /ці'ін/

Кореляційний ряд зімкнена — африката:

/т/ — /ц/ — /тим/ : /цим/
/т'/ — /ц'/ — /т'і/ : /ці'і/
/т/ — /ч/ — /плату/ : /плачу/
/д/ — /дж/ — /раду/ : /раджу/
/д/ — /з/ — /ден'/ : /зен'/

Кореляційний ряд однофокусна — двофокусна:

/с/ — /ш/ — /сапка/ : /шапка/
/з/ — /ж/ — /риза/ — /рижа/
/ц/ — /ч/ — /цим/ : /чим/.

ЗМІНИ ЗВУКІВ У МОВНОМУ ПОТОЦІ

Мовні звуки, як реалізації відповідних фонем, дуже рідко вживаються ізольовано. Звичайно вони сліднують один за одним у мовному потоці. Поєднуючись між собою, фонем потрапляють у неоднакові фонетичні позиції, внаслідок чого відбувається більше чи менше пристосування одних алофонів до інших, а також зміни внаслідок інших причин, і тому якість їх може більше або менше змінюватися.

З фонологічного погляду, залежно від того, що є кінцевим результатом зміни звуків, необхідно розрізняти дві різні категорії змін: модифікації фонем і чергування фонем.

Модифікації (тобто видозміни) пов'язані з частковими змінами фонем в мовному потоці, внаслідок чого вона набуває того чи іншого відтінку, проте не втрачає своєї фонематичної приналежності, тобто залишається тією самою фонемою. Іншими словами, в результаті модифікацій виникають різноманітні алофони фонем.

Внаслідок чергувань фонем втрачають свою визначальну якість і набувають нової, зовсім відмінної якості, тобто чергування їх пов'язані з переходом однієї фонем в іншу.

Усі фонетичні зміни, що виникають внаслідок модифікації, можуть бути комбінаторні й позиційні.

Комбінаторні зміни — це зміни, що залежать від взаємодії звуків у мовному потоці. На якість одних звуків постійно впливає артикуляція сусідніх звуків, внаслідок чого утворюються різні алофони фонем.

В основу вивчення комбінаторних змін звуків покладено вчення про три фази вимовленого звука: е к с к у р с і ю — коли мовні органи переходять із спокійного (індиферентного) положення до характерного артикуляційного положення, потрібного для вимови даного звука; в и т р и м к у — коли мовні органи перебувають у відносно незалежному положенні, потрібному для вимови даного звука; р е к у р с і ю — коли мовні органи знову повертаються в індиферентне положення. Проте ці три фази наявні лише у звука, вимовленого ізольовано. Якщо кілька звуків вимовляються вряд, то рекурсія звука здійснюється не до індиферентного положення, а зливається в один суцільний момент з екскурсією наступного звука, внаслідок чого відбувається своєрідне взаємне накладання артикуляції окремих фаз або й звуків у цілому, яке називається коартикуляцією. Таке взаємне накладання кінцевої й початкової фаз сусідніх звуків (причому різних за способом артикуляції) веде до того, що основні артикуляційні типи взаємно змінюють свою якість (якщо не протягом усієї тривалості, то принаймні в певних її відрізках), і таким чином виникають різні алофони.

Крім того, в мові розрізняють два типи пристосування (адаптації) звуків:

Акомодація (від лат. *accomodatio* — пристосування) — зміни, що відбуваються між звуками різних категорій, тобто між голосними й приголосними, наприклад [к] перед [у] лабіалізується. Акомодація може бути прогресивною і регресивною. Коли попередній звук впливає на наступний, то має місце прогресивна акомодація. Коли ж, навпаки, наступний звук впливає на попередній, відбувається регресивна акомодація.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — це зміни, що відбуваються між звуками тієї самої категорії, тобто між голосними або між приголос-

ними, наприклад [с] під впливом [н'] в слові *сніг* теж м'який ([с'н'іє]). Асиміляція теж може бути прогресивною й регресивною залежно від того, чи впливає попередній звук на наступний (прогресивна асиміляція), чи, навпаки, наступний звук впливає на попередній (регресивна асиміляція).

Позиційні зміни звуків виникають під впливом загальних умов вимови. Особливо важливим фактором видозмін цього типу є наголос (пор. [о] в словформах *води* й *водá*). Артикуляція звуків залежить також від їх положення на початку чи в кінці слова і речення, від характеру складу тощо.

При аналізі звукових змін у мовному потоці беруться до уваги не тільки окремі граматичні слова, а також і так звані «фонетичні слова», до складу яких входить самотійне слово разом із службовим і групи слів, що складаються з двох повнозначних слів, які становлять у вимові нерозривну єдність.

Особливість фонетичного слова полягає в тому, що обидві його частини внаслідок внутрішньої підпорядкованості одному наголосу зливаються в єдине ціле, наприклад: *без тебе, як же, сказав би*.

Для злито вимовленої групи слів з двох самотійних слів, навпаки, характерне збереження обох наголосів, наприклад: *робітник допоміг* [роб'ітніг'допом'іє]. На межі таких слів також можуть виникати певні звукові зміни, які називають староіндійським терміном «санді».

До найголовніших видозмін (модифікацій) українських звуків у мовному потоці в системі вокалізму належить акомодація (пристосування голосних до сусідніх приголосних), редуція (зміни ненаголошених голосних щодо тривалості, інтенсивності, якості), вокальна асиміляція (інакше — вокальна гармонія, або гармонійна асиміляція); у консонантизмі — акомодація (пристосування приголосних до сусідніх голосних) і асиміляція (уподібнення) приголосних у групах приголосних.

Модифікації голосних

Комбінаторні модифікації голосних

Акомодація

Артикуляція кожного голосного в позиції між приголосними має постійну закономірність, яка виявляється в тому, що початкова й кінцева фази його залежать від артикуляції попереднього або наступного приголосного.

Коли попередній приголосний видозмінює початкову фазу наступного голосного, — це прогресивна акомодація. Коли ж, навпаки, наступний приголосний видозмінює кінцеву фазу попереднього голосного, — це регресивна акомодація. У мовному потоці вони, як правило, діють одночасно, позначаючись на якості початку голосного і його кінця. Разом з тим дія акомодації в обох випадках неоднакова: перша перехідна фаза голосного завжди зазнає більшого впливу попереднього приголосного, ніж друга — наступного.

Загалом ступінь вияву акомодації голосних найбільше визначається місцем творення сусіднього приголосного, точніше тим, наскільки близькі за місцем творення артикуляції голосного й сусіднього приголосного. Так, вплив задньоязикових на голосні [o], [y] менший, ніж, скажімо, вплив на них передньоязикових. З цієї ж причини спостерігається незначний вплив на артикуляцію [o], [y] губних приголосних. З другого боку, наприклад, пом'якшені передньоязикові більше впливають на голосні заднього ряду, ніж на голосні переднього ряду і особливо на [i], де цей вплив майже зовсім не відчувається.

Спосіб творення твердих приголосних (проривність — щільність) та дзвінкість — глухість відчутного впливу на якість голосного не справляють.

Акомодація голосних до твердих приголосних

Загалом вплив твердих приголосних на голосні не дуже сильний, але досить різноманітний. Основні прояви акомодації:

1. Задньоязикові приголосні відтягають початкову або кінцеву фазу артикуляції передніх голосних назад.

2. Тверді передньоязикові приголосні надають перехідній фазі заднього голосного більш передню

а перехідній фазі переднього голосного — більш задню артикуляції.

3. У позиції між губними приголосними неогублені голосні набувають у своїх перехідних фазах ледве помітного, дуже короткого губного відтінку, інакше кажучи, вони злегка лабіалізуються.

4. Носові приголосні частково назалізують (надають носового відтінку, від лат. *nasalis* — носовий) голосні в їх перехідних фазах. У позиції між двома приголосними можлива повна назалізація голосного на всьому його протязі.

Акомодація голосних до м'яких приголосних

Залежність артикуляції голосних від сусідніх м'яких приголосних виявляється дуже яскраво. При цьому розрізняють такі позиції голосного: після м'якого приголосного перед твердим — П'П, після твердого перед м'яким — ПП', між двома м'якими — П'П'¹. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних [a], [o], [y], [e], в кінці їх або з обох боків з'являється перехідний і-подібний сегмент. Артикуляційно він характеризується спрямованістю всього язикового тіла вгору й наперед, а потім поступовим його відсуненням ближче до середнього ряду й униз (при [e]) або через середній ряд до заднього (при [a], [o], [y]). З акустичного боку перехідні сегменти мають підвищений власний тон порівняно з основною фазою голосного.

Коли голосні [a], [o], [y], [e] можуть стояти в усіх позиціях щодо твердих і м'яких приголосних, то [u] не може стояти після м'яких приголосних, а голосний [i], навпаки, не може стояти після твердих приголосних.

Узагальнюючи, можна відзначити такі основні наголошені комбінаторні алофони голосних фонем:

П'П	ПГ	ПП	П'П	П'Т	ПП'	ПГ'	П'ПГ'
а	а	а	а	а	а	а	а
о	о	о	о	о	о	о	о
у	у	у	у	у	у	у	у
е	е	е	е	е	е	е	е
и	и	и	—	—	и	и	—
—	—	і	і	і	—	і	і

¹ Літера П означає «приголосний», а літера Г — «голосний».

Комбінаторні алофони фонем, особливо між палаталізованими приголосними, помітно відрізняються від основних алофонів своїми артикуляційно-акустичними характеристиками, внаслідок чого можуть певною мірою порушуватися їх співвідношення щодо ряду й підняття. Разом з тим ці характеристики цілком достатні й виразні для того, щоб забезпечити ідентифікацію наголошеної фонемі в будь-якому консонантному оточенні.

Позиційні модифікації голосних

Ненаголошені голосні

Усі голосні фонемі української мови в ненаголошеній позиції, у зв'язку з ослабленням загальної артикуляційної напруженості, зазнають значних і кількісних, і якісних змін. Ці зміни невеликі в повному стилі й можуть заходити далеко в розмовному.

Характерною особливістю ненаголошених алофонів є те, що короткий стаціонарний сегмент наявний у ненаголошених голосних, як правило, тільки в повному стилі. У розмовному він звичайно буває відсутній зовсім.

Тверде чи м'яке консонантне оточення позначається на артикуляційно-акустичних особливостях ненаголошених голосних ще більше, ніж наголошених, оскільки воно відбивається не тільки на перехідних, а й на умовно стаціонарних сегментах.

Ненаголошені голосні, крім усього, приблизно втричі коротші за наголошені.

Усі основні артикуляційні зміни ненаголошених голосних наочно показані на класифікаційній схемі (рис. 54), де для більшої зручності вміщено й наголошені голосні. Зі схеми видно, що всі ненаголошені голосні порівняно з наголошеними прагнуть зайняти центральне (тобто нейтральне) положення. При цьому задні голосні більше чи менше просуваються наперед, передні — назад, високі — вниз, низькі — вгору.

Зі схеми можна також встановити і ступінь підняття кожного ненаголошеного голосного.

Отже, за загальним спрямуванням язикового тіла, що має визначати ряд, ненаголошений [o] відноситься до заднього ряду [y] й [a] — до середнього ряду, причому [y] зближений із заднім рядом, а [a] — з переднім. Ненаголошені [i], [a], [e] — переднього ряду.

Диференціація ненаголошених алофонів щодо підняття спинки язика зберігається, причому виділяється чотири ступені підняття, як і в наголошених, але, порівняно з ними, є деякі зрушення: [y] пересувається до високо-середнього підняття. Алофон [u] виступає в двох варіантах: високо-середній, зближений з середнім або з високим; [e] — середнього підняття; [a] — на межі середнього й низького підняття.

Рис. 54. Артикуляційна схема ненаголошених голосних (наголошені підкреслені).

На слух зміни [a], [y], [i] майже непомітні. Вимова [e] більше чи менше наближається до вимови звука [u], наприклад: [ne^uró], [ze^uрнійна]. З другого боку, вимова ненаголошеного [u] розширюється й наближається до вимови [e], наприклад: [жи^eв'їт'], [ди^eтіна] й под. Ненаголошений [o] в позиції перед складом з наголошеним [i], а особливо перед складом з [y] звужується й більше чи менше наближається своїм звучанням до голосного [y]: [ко^yж'їх], [го^yл'їбка] й под.

Ненаголошені алофони між м'якими приголосними — закриті звуки, помітно просунені всією артикуляцією наперед. Голосні [a], [o], [y] в цій позиції є всі підстави віднести до голосних середнього ряду. Решту — до голосних переднього ряду.

На слух ненаголошені голосні між м'якими приголосними, коли вони вимовляються чітко й виразно, опізнаються добре. При переході до розмовного стилю окремі ненаголошені алофони виступають як звуки різноманітної якості. Наприклад, ненаголошений [a] між м'якими приголосними опізнається як [a], або [e], або [i]; [e] — як [e] або [i]; [o] — як [o] або [o^e] й под. Пор.: яечко [ja^eјечко], [je^eјечко], [ji^eјечко].

Але, незважаючи на цілком закономірні деякі і якісні, і кількісні зміни, головна особливість українського вокалізму полягає в тому, що ненаголошені голосні різко не відрізняються своєю вимовою від наголошених. Усі складові голосні української мови в усіх позиціях

зберігають повнозвучну вимову, а також (за нечисленими, порівняно, винятками) й свою якість і в ненаголошених складах. Різке скорочення, ослаблення, напівглуха вимова голосного — рідке й нетипове для української мови явище.

Редукція голосних

Ненаголошеність безпосередньо пов'язана з редукцією звуків. Редукція (від лат. *reductio* — скорочую) — видозміна звуків, що є наслідком меншої напруженості й тривалості артикуляції.

Є два типи редукції звуків: кількісна і якісна.

Під к і л ь к і с н о ю редукцією розуміють зменшення тривалості голосних при збереженні характерного тембру.

Наслідки експериментального дослідження тривалості голосних переконливо доводять, що в усіх позиціях (крім позиції абсолютного кінця слова) ненаголошені голосні в 2—3 рази коротші за наголошені, що є яскравим свідченням наявності в українській мові кількісної редукції голосних.

Я к і с н а редукція виявляється в тому, що ненаголошені голосні втрачають напруженість і утворюються при нейтральному або більш чи менш близькому до нейтрального положення мовних органів, що змінює якісні характеристики голосних.

Звичайно кількісна і якісна редукція виявляються одночасно. Більше того, вважають, що якісна редукція є безпосереднім наслідком кількісної редукції.

У попередньому параграфі було показано, що всі ненаголошені голосні української мови більше чи менше змінюють свою артикуляцію, а разом з тим і якість. Це свідчить про те, що українській мові властива не тільки кількісна, а й якісна редукція голосних.

За загальним традиційним визнанням, у російській мові яскраво виявлена сильна якісна редукція. Вивчаючи редукцію української мови, важливо встановити, наскільки вона наближається до інших мов, яким властивий динамічний тип наголосу, і насамперед до російської мови.

Для таких зіставлень доцільно виходити з наявності в мові чотирьох ступенів редукції: перший — коли зміни на слух майже непомітні, бо голосні не втрачають свого

характерного тембру (наприклад, російські алофони [ʌ], [y], [u], [ɔ], [ɛ], що виступають переважно в першому переднаголошеному складі; українські [a], [y], [i], що виступають у будь-якому ненаголошеному складі); другий — коли зближуються або змішуються у вимові два сусідні алофони різних фонем (наприклад, російський [e^u], українські [e^u], [u^e], [o^u], [eⁱ]); третій — коли утворюються ірраціональні звуки (російські [ɤ], [ɛ]); четвертий — коли голосні звуки взагалі випадають. Це так звана повна редукція, що часом виникає в швидкому темпі мовлення як у російській, так і в українській мовах.

Отже, можна вважати, що українській мові для повного стилю вимови властиві лише перший і другий ступені редукції і зовсім не властивий третій.

Російській мові для повного стилю властиві всі три ступені неповної редукції, причому третій для неї особливо характерний. Повнота вияву і характер навіть спільних ступенів редукції в українській та російській мовах дуже своєрідні. Передусім у російській мові ступінь редукції залежить, крім якості самого голосного й консонантного оточення, в основному від місця голосного щодо наголошеного складу. Наприклад, у другому переднаголошеному складі редукція виявлена сильніше, ніж у першому. В українській мові чіткої закономірності не виявлено, проте помічається тенденція до періодичного послаблення й посилення редукції приблизно через один або через два склади відносно наголошеного складу.

Перший, тобто найменший, ступінь редукції в українській мові виявляється найбільшою мірою: в більшості позицій повільного розмовного стилю їй підлягають усі ненаголошені голосні. У російській мові цей ступінь редукції виявляється тільки в певних позиціях.

Щодо другого ступеня редукції, то, незважаючи на однакову, як здається на перший погляд, передумову (скорочення тривалості й ослаблення напруженості), характер редукції в українській і в російській мовах зовсім відмінний. Тут діють у кожному разі свої національні традиції. Так, наприклад, важко пояснити, чому в ненаголошеній позиції в російській мові замість [o] виступає [ʌ], а в українській мові [o], навпаки, підвищує свою артикуляцію й зближується з голосним високим підняття [y].

Отже, визнаючи якісну редукцію ненаголошених голосних в українській мові, слід разом з тим підкреслити, що яскраво вияву вона тут не має, оскільки в ній (у звичайному мовленні) відсутні голосні неповного творення *ъ, ь*. Редукція першого й другого ступенів цілком своєрідна, специфічна для української мови.

Асиміляція голосних (гармонійна асиміляція)

Випадків суміжної асиміляції голосних в українській літературній мові звичайно не буває, оскільки всередині морфем немає їх збігу. Зате характерна особливість українського ненаголошеного вокалізму — гармонійна асиміляція (інакше — дистантна асиміляція, або вокальна асиміляція, або гармонія голосних). Це особливий вид регресивної асиміляції голосних у суміжних складах, який полягає в тому, що попередній голосний більше або менше уподібнюється до наступного голосного. В результаті вокальної гармонії відбувається чергування алофонів тієї самої фонемі. Зміни відбуваються в артикуляційному аспекті за ознаками підняття, ряду й лабіалізації.

Гармонійної асиміляції зазнають передусім ненаголошені голосні в позиції перед наступним наголошеним. В інших ненаголошених позиціях вона виявляється менш послідовно або не на всьому відрізьку голосного, а тільки в кінцевому сегменті перед приголосним.

Гармонійна асиміляція — властивість усіх голосних, проте в суцільному мовному потоці на слух сприймаються тільки зміни, що загрожують змішуванню фонем, як-то: $e > u$; $u > e$; $o > y$.

Гармонійна асиміляція тісно переплітається з редукцією голосних, накладаючись на неї й посилюючи її або послаблюючи, коли напрям дії обох явищ виявляється протилежним. Так, ненаголошений алофон [e] перед наступним складом з голосним високого підняття [i], [u], [y] більше наближається до [u]; натомість ненаголошений алофон [e] перед наголошеним складом з голосним [y] наближається до [y]. Ненаголошений алофон [e] після м'якого приголосного перед [i], [u] наближається до [i]. У всіх цих випадках гармонійна асиміляція «співзвучна» з редукцією голосних, перша посилює другу. Разом з тим, коли, наприклад, [u] виступає перед

наступним голосним високого підняття [y] чи [i] або коли [e] виступає перед [e], чи [o], чи [a], — гармонійна асиміляція діє в протилежному напрямі від редукції, тим самим дві протилежні тенденції, врівноважуючись, мають своїм наслідком те, що голосний істотно не змінюється (наприклад, [e]) або змінюється в напрямку, протилежному до редукції. Пор., наприклад, [u] перед [i] — як [uⁱ] або й [i] в швидкому темпі.

Повнота вияву гармонійної асиміляції залежить від багатьох факторів: передусім від стилю мовлення, а також місця ненаголошеного голосного у фонетичній структурі слова, впливу діалектного субстрату.

Гармонійна асиміляція займає особливе положення в ряду інших типів змін голосних. З одного боку, вона зближується з комбінаторними змінами, зберігаючи свою своєрідність, яка полягає в такому: комбінаторні зміни відбуваються внаслідок взаємодії суміжних звуків, а гармонійна асиміляція є результатом взаємодії голосних, розділених приголосними. З другого боку, як правило, гармонійна асиміляція якнайтісніше поєднана з ненаголошеним вокалізмом, тобто з позиційними змінами.

Модифікації приголосних

Комбінаторні модифікації приголосних

Акомодація

Акомодація приголосних до сусідніх голосних виявляється не так яскраво, як акомодація голосних до приголосних. Найбільш характерні приклади:

1. Напівпом'якшена вимова перед наступним голосним [i] губних [n'], [b'], [ɸ'], [e'], [m'], передньоязикових шиплячих [w'], [ʒ'], [tʃ'], [dʒ'], задньоязикових [ɣ'], [k'], [x'], глоткового [e']. Наприклад: [b'] *ілий*, [n'] *івень*, [ɸ'] *інік*, [e'] *ітер*, [m'] *істо*, [w'] *іств*, [ʒ'] *інка*, *кло[ʃ]і*, [dʒ'] *ім*, [k'] *ігті*, [x'] *іба*. Зазначені звуки, як відомо, є комбінаторними алофонами відповідних твердих приголосних фонем.

2. Лабіалізація приголосних перед наступними голосними [o] та [y] на всьому їх протязі. Наприклад: [m^oом], [z^oуб], [n^oу́лка] й под.

Асиміляція приголосних

Асиміляція приголосних — дуже поширене явище в українській мові. Як і адаптація, асиміляція приголосних може бути прогресивною й регресивною. В українській мові виявляється переважно регресивна асиміляція.

Наслідком асиміляції можуть бути або модифікації фонем, або фонетичні чергування. До головніших випадків модифікації приголосних, що є наслідком регресивної асиміляції, можна віднести такі:

1. Часткове оглушення дзвінких приголосних перед наступними глухими: [бе^uз^спéчно], [роз^спíска], [п'і^дм. шíтти^е].

2. Гомоорганні¹ сполуки ротових зімкнених з носовими [пм], [бм], [тн], [т'н'], [дн], [д'н'] вимовляються одним артикуляційним рухом, внаслідок чого утворюються так звані фаукальні² приголосні [п], [б], [т], [д], [т'], [д']. Особливістю їх артикуляції є те, що кінцевий ротовий вибух у них замінюється різким опусканням м'якого піднебіння і виходом повітря через ніс.

Фаукальні приголосні досить поширені в українській мові, наприклад у словах: *непман, обман, обмір'яти, обміліти, пітний, холодний, новітні, одні*; на межі слів у словосполученнях: *від нас, від нього, під нами, народ не хоче* й под.

3. Гомоорганні сполуки передньоязикових зімкнених з передньоязиковими щільними боковими [тл], [дл], [тл'], [дл'] вимовляються одним артикуляційним рухом, внаслідок чого попередній зімкнений приголосний втрачає свій звичайний вибух і розкривається боковою щільною, зливаючись з артикуляцією наступних [л], [л'], тобто відбувається часткова регресивна асиміляція. Утворені в такий спосіб приголосні називаються л а т е р а л ь н и м и. Вони виступають у словах і на межі слів, наприклад: *котли, мітла, сідло, петля, тліти; тут липа, під ліжком* і под.

4. У групі гетероорганних приголосних задньоязикові (зімкнені або щільні) перед передньоязиковими

¹ Гомоорганні — це приголосні, що вимовляються тим самим активним мовним органом; приголосні, що вимовляються різними активними органами, називаються гетероорганними.

² Фаукальний — від лат. *faux* — глотка, зів.

щільними боковими [л], [л'], (*кл, гл, хл, кль, гль, хль*), внаслідок регресивної асиміляції, вимовляються з піднятим угору кінчиком язика, наприклад, у словах: *класти, кукла, хлам, глина, клювати, глід*.

Менш поширена в українській мові прогресивна асиміляція приголосних. Сюди належать:

1. Виникнення призвука [у'] у приголосному [м'] під впливом попереднього свистячого [с']: [ра^д'іс'м'у'], [с'т'у'іна], [с'іс'т'у'].

2. Перетворення дорсальної артикуляції зімкнених передньоязикових приголосних [т], [д] в апікальну під впливом попередніх щільних двофокусних — [шт], [жд], наприклад, у словах: *штурм, ждати, штука*.

Позиційні модифікації приголосних

До позиційних модифікацій приголосних, які залежать від їх позиції щодо місця в слові і складі, належать зміни приголосних [с], [ж] на [у], [ї]. Тут спостерігається така залежність: на початку складу перед голосним виступають звуки [с], [ж]. У кінці складу після голосного або на початку складу перед дальшим приголосним — нескладові голосні [у], [ї] як позиційні алофони фонем [с], [ж]. Пор.: [жа́блуко], [жис^ти^е], [гул'а́же^u]; [ж'ідут'], [гул'а́ї]; [вам], [бува́ти^е], [у́же], [стау], [ста́у^u] й под.

У кінці слова перед паузою зімкнені носові сонорні, як тверді, так і м'які, вимовляються без вибуху, тобто вони імплозивні, наприклад: *дім, сім, сон, чин, день, пень* і под.

Усі розглянуті тут зміни голосних і приголосних фонем мають своїм наслідком тільки модифікацію фонем, або, інакше, чергування алофонів фонем. Зміни звуків, які викликають чергування фонем, будуть розглянуті в наступному розділі.

ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

Поняття чергування. Його види

У мовному потоці морфемі можуть частково змінювати свій фонемний склад. Наприклад, корінь *-сад-* може мати такі варіанти: /сад-ок/, /сид-ит'/, /с'ід-ати/,

/c'ад-у/, /сид'-ам'/, /c'ад'-мо/, /сц-ти/, /сидс-у/, /садс-у/. Отже, першою фонемою в цій морфемі може бути /c/, або /c'/; другою — /a/, або /u/, або /i/; третьою — /θ/, /θ'/, /c'/ або /дс/. Вживання тої чи іншої фонемати зумовлене чергуванням фонем, що з'являється внаслідок різних причин. Види тої самої морфемати, що мають різний фонематичний склад, називаються аломорфами.

Фонемна відмінність аломорфів тієї самої морфемати називається чергуванням фонем.

Фонемати, які чергуються між собою в тій самій морфемі, називаються альтернантами.

Чергування бувають живі (або фонетичні) та історичні.

Живі (або фонетичні) чергування зумовлені певними фонетичними умовами, що діють у сучасній мові. Так, наприклад, в аломорфах /сад-ити/ й /сад'-им'/ фонемати /θ/ перед /u/ чергується з /θ'/ перед /i/, а в аломорфах /сад-ити/ й /с'ид-ати/ фонемати /c/ перед /a/ чергується з /c'/ перед /i/.¹

Історичні чергування не можуть бути пояснені фонетичними закономірностями, властивими сучасній мові, вони відбуваються за традицією. Наприклад, у наведених вище аломорфах історичними є чергування голосних фонем /a/ : /u/ : /i/ або приголосних /θ/ : /дс/ тощо.

Слід сказати, що так звані історичні чергування колись були також живими, оскільки були фонетичні причини, що зумовлювали їх. Але згодом ці причини зникли, а чергування в аломорфах лишилися і відбуваються за традицією в певних морфологічних формах слів.

Межа між фонетичними й історичними чергуваннями не завжди чітка й виразна. Про це свідчить і той факт, що те саме чергування в одному випадку виступає як фонетичне, а в іншому — як історичне. Так, у наведених вище аломорфах /c'ад-у/, /сид'-ам'/ чергування /θ/ : /θ'/ — історичне, а в аломорфах /сид-ити/, /сид'-им'/ те саме чергування — живе, фонетичне.

¹ Живі (фонетичні) чергування фонем української мови представники московської фонологічної школи трактують як чергування варіантів тієї самої фонемати. Так, у наших прикладах /θ'/ — варіант фонемати /θ/, /c'/ — варіант фонемати /c/ й под.

Живі (фонетичні) чергування. Їх види

У сучасній українській літературній мові живі чергування поширені тільки серед приголосних фонем.

Живі чергування, як і модифікації, також бувають комбінаторні (що залежать від сусідніх фонем) і позиційні (пов'язані з положенням фонемати в слові).

За направленістю чергування, як і модифікації, можуть бути регресивними й прогресивними. В українській мові переважають комбінаторні регресивні чергування приголосних фонем.

На відміну від історичних, живі чергування в більшості випадків не відбиваються в орфографії.

Причиною живих чергувань можуть бути: асиміляція, дисиміляція¹, спрощення груп приголосних тощо.

Живі чергування приголосних в українській мові можна розбити на такі типи: чергування за дзвінкістю — глухістю, чергування за твердістю — м'якістю, чергування за місцем і способом творення, чергування приголосних з нулем звука, чергування голосних з приголосними.

Чергування (асиміляція) приголосних за дзвінкістю — глухістю

Чергування (асиміляція) приголосних за дзвінкістю — глухістю, тобто за участю голосу в їх творенні, полягає в тому, що дзвінкі приголосні перед глухими, внаслідок уподібнення (асиміляції), чергуються з глухими приголосними, а глухі перед дзвінкими чергуються з дзвінкими. Найбільш поширені чергування дзвінких приголосних з глухими. Вони мають місце в коренях і в префіксах, а також на межі слів. Зокрема:

1. Префікс або прийменник з в позиції перед наступним глухим приголосним кореня звичайно асимілюється цим приголосним, і в результаті дзвінка фонемати /з/ чергується з глухою /c/, наприклад: /з/кинути > > /c/кинути, /з/питати > /c/питати, /з/тиха > /c/тиха, /з/ховати > /c/ховати, /з/фантазувати > /c/фантазувати, /з/садити > /c/садити, /з/цілити > /c/цілити, /з/картоплю > /c/картоплю, /з/паперу > /c/паперу, /з/тобою > /c/тобою, /з/хomoю > /c/хomoю, /з/фе-

¹ Дисиміляція — від лат. *dissimilatio* — розподібнення.

дором > /с/федором, /з/салом > /с/салом, /з/цим > /с/цим. Проте, якщо перед префіксом і прийменником з е голосний попереднього слова, що не відокремлюється паузою від наступного, /з/ може й не чергуватися з /с/, тобто повністю або частково зберігати свою дзвінкість. Тому можлива паралельна вимова типу: *вийшли /з/кіно і вийшли /с/ кіно, батько /з/ петром і батько /с/ петром, ходили /з/ тобою і ходили /с/ тобою* тощо.

За існуючими правилами, на письмі передається чергування /з/ : /с/ тільки перед приголосними фонемами /к/, /п/, /т/, /х/, /ф/.

2. Кінцева дзвінка приголосна префіксів роз- і без- перед наступним глухим приголосним у швидкому темпі мовлення звичайно чергується з глухою /с/ : *бе/с/пека, ро/с/писка, бе/с/край, ро/с/крити, бе/с/слідно, ро/с/сипати*. Проте в повільному темпі мовлення поширена подвійна вимова цих префіксів: з дзвінкою /з/ і з глухою /с/, наприклад: *ро/з/пекти і ро/с/пекти, бе/з/хмарний і бе/с/хмарний*. Однак приголосна /з/ в префіксі без- зберігається краще, ніж у префіксі роз-. Це пояснюється впливом прийменника без-, у якому ніколи не буває чергування /з/ — /с/. Приголосна /з/ краще зберігається також перед наступною приголосною /с/ кореня. Наприклад: *бе/з/сонний, бе/з/сердечний, бе/з/соромний*.

3. У середині слова приголосна /з/ перед глухими /к/, /т/ чергується з глухою /х/ в словах *ні/х/мі, кі/х/мі, ві/х/мі, ле/х/ко, во/х/ко* та в похідних від них. Усі інші дзвінки приголосні в середині слова перед наступною глухою не чергуються з глухими, наприклад: *рибка, казка, кладка, бабка, різка, ніжка, сержка, гадка*. Тут вони можуть лише злегка оглушуватися (тобто модифікуватися) в швидкому темпі мовлення.

У кінці слова дзвінки приголосні української мови, на відміну від російської, ніколи не чергуються з глухими: *раз, листопад, ніж, берез, мороз, лід, морж*.

Чергування глухих приголосних фонем з дзвінкими перед наступними дзвінкими¹ в середині слова й на межі слів, як наслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю, відбувається в українській мові майже послідовно.

¹ Перед сонорними /р/, /л/, /н/, /м/, /в/, /й/ глухі приголосні ніколи не чергуються з дзвінками, тому вимовляють: *правильно, слава, сніданок, смола, хвалити* й под.

Пор.: *боротьба/бород'-ба/*, *молотьба/молод'ба/*, *пробьба/проз'ба/*, *вокзал/вогзál/*, *анекдот/ане-гдóт/*, хоч би */ходьби/*, як би */яг'би/*, ось де */бз'де/*, отже */бдже/* й под.

Чергування приголосних за місцем і способом творення

Чергування (асиміляція) приголосних за місцем і способом творення в сучасному українському літературному мовленні дає такі найголовніші наслідки:

1. Свистячі /с/, /з/, /ц/ (зубні за місцем творення, однофокусні за способом творення) перед шиплячими (альвеолярними за місцем творення, двофокусними за способом творення) завжди чергуються з шиплячими /ш/, /ж/, /ч/ (тобто стають альвеолярними двофокусними) в середині слів і на межі слів:

/с/ : /ш/ — */прин'ісши/ > /прин'ішши/*
/счоловіком/ (з чоловіком) > /шчоловіком/
/пісчаний/ > /пішчаний/

/пісчйна/ > /пішчйна/
/одесчина/ > /одешчина/

/клас четвертий/ > /клашчетвертий/

/з/ : /ж/ — */жжитис'а/ > /жжитис'а/*
/жізджу/ > /жіжджу/

/через джерелó./ > /череш джерелó/

/ц/ : /ч/ — */шприц, чистий/ > /сприччистий/*
/вінницчина/ > /вішницчина/

2. Шиплячі /ш/, /ж/, /ч/ (альвеолярні за місцем творення, двофокусні за способом творення) перед свистячими (зубними за місцем творення, однофокусними за способом творення) завжди чергуються з свистячими /с/, /з/, /ц/ (тобто стають зубними однофокусними) у середині слів:

/ш/ : /с'/ — */гр'іжес'а/ > /гр'іјес'с'а/*
/нагр'ішці'і/ > /нагр'ісці'і/

/ж/ : /з'/ — */обм'єжс'а/ > /обм'єзс'а/*
/кні'їжці'і/ > /кні'їзці'і/

/ч/ : /ц/ — */нем'їчс'а/ > /нем'їцс'а/*
/ур'їчці'і/ > /ур'їцці'і/

На межі слів чергування шиплячих із свистячими звичайно не відбувається: *кущ зимує, це ж замок, комши чвіте*.

3. Приголосна фонема /т/ перед шиплячими /ч/, /ш/ чергується з /ч/ в середині слів та на межі слів:

/м/, /ф/ перед будь-яким м'яким чи напівпом'якшеним приголосним.

Наприклад: /парн'і/, /порожн'і/, /ручн'і/, /тор'шн'і/, /саморобн'і/, /пн'івака/, /торгівл'а/, /мл'ітил/, /туфл'і/, /гні'т/, /скн'ітил/, /хл'ів/.

3. Чергування м'яких і твердих приголосних може бути також наслідком регресивної асиміляції за твердістю. Вона виявляється в тому, що м'яка приголосна, потрапляючи в позицію перед твердою, уподібнюється до неї і в результаті м'яка фонема чергується з твердою, наприклад: /кін' / > /кінній/; /ден' / > /дєнній/. Ця асиміляція буває тільки перед суфіксом **-н-**: /віс' / > /однобєсній/, /рэд'іс'т' / > /рэд'існій/, /мід' / > /мідній/. Не чергується з твердою м'якою /л'/: /вóл'а/ — /віл'ній/, /пос'т'іл' / — /пос'т'іл'ній/, /пастéл' / — /пастéл'ній/. Більше того, перед суфіксом **-н-** тверда фонема основи слова чергується з м'якою: (с'т'іл — /нас'т'іл'ній/, /піл' — /напóл'ній/.

Взагалі ж в асиміляції приголосних за м'якістю багато випадків факультативної вимови слів не тільки в загальному мовленні, а й в індивідуальному: та сама особа в різний час те саме слово вимовляє з асимілятивним м'якшенням приголосного або без нього. Такий паралелізм у більшості випадків допускається нормами української літературної вимови.

Чергування приголосних може відбуватися також внаслідок дисиміляції приголосних (або розподібнення), яке в сучасній українській мові зустрічається дуже рідко. Окремі випадки її спостерігаються в діалектах і в просторіччі. Пор.: *бонба, трамвай, трактор, доктор.*

Чергування приголосних з фонемним нулем

Чергування приголосних з фонемним нулем є наслідком спрощення груп приголосних. Українській мові не властивий збіг кількох приголосних. Цим пояснюється те, що у вимові виникає так зване спрощення груп приголосних фонем, більша частина яких закріплена на письмі. Спрощуються в групах приголосних звичайно зімкнені /д/, /т/, зрідка /к/ або сонорні /л/, /р/.

Чергування приголосних з фонемним нулем найчастіше буває в таких групах приголосних:

/жєдн/ > /жєн/ : тижєдєнь — тижєні

/здн/ > /зн/ : виїзд — виїзний

/скєн/ > /скєн/ : маслò — масний, ремєслò — ремісник

/скєн/ > /скєн/ : писк — писнути, тріск — тріснути

/рдц/ > /рц/ : сердєчний — серцє

/стєн/ > /стєн/ : чєсть — чєсний, вість — вісник

/стєл/ > /стєл/ : щастя — щасливий

/стєс'к/ > /с'к/ : місто — міський

/рєг/ > /р/ : чєтвєргà — чєтвєр

/л/ > /Ø¹ : мòглà — міг, нєслà — ніс, повзлà — повз

Деякі випадки чергування приголосних з фонемним нулем, властиві усній мові, на письмі не фіксуються:

/стєн/ > /сєн/ : кòмпòст — кòмпòстний /кòмпòсний/

балàст — балàстний /балàсний/

кòнтраст — кòнтрастний /кòнтрастний/

шість — шістнадцять /шіснадц'ят'/

/стєс'к/ > /с'к/ : турист — туристський /турист'кий/

/стєс'к/ > /н'с'к/ : студєнт — студєнтський /студєн'с'кий/

/стєс'к/ > /нстєво/ : студєнт — студєнтство /студєн'с'кий/

студєн'с'кий/

студєнт — студєнтство /студєн'с'кий/

студєн'с'кий/

студєнт — студєнтство /студєн'с'кий/

студєн'с'кий/

У деяких словах (кістлявий, пєстливий, хвєстливий і под.) спрощення груп приголосних, а тим самим і чергування приголосного з фонемним нулем не відбувається.

Позиційні чергування голосних /у/, /і/ з приголосними /в/, /j/

Однею з характерних особливостей української мови є чергування голосної фонем /у/ з сонорною приголосною фонемою /в/ та голосної /і/ з приголосною /j/: *наш учитель — наша вчителька, був у Києві — були в Києві, були в Алушті, він і вона — вона й він; Ярина й Ольга; Іван і Микола — Микола й Степан, Микола й Андрій.*

Щодо чергування /у/ — /в/, /і/ — /j/ (передусім стосовно до письма) є такі правила:

1. Між приголосними, щоб уникнути їх збігу, вживається, як правило, прийменник **у**, а також ненаголошений алофон фонем /у/ на початку слова: *сидить у саду, просить учителя.*

2. Між голосними, щоб уникнути їх збігу, вживається прийменник **в**: *була в Оксани, червона в Ольги стрічка.*

3. Після голосного перед приголосним, залежно від

¹ Ø — фонемний нуль.

темпу мовлення, вживається або фонема /в/, або /у/: ми працювали в полі — ми працювали у полі.

4. Перед наступною фонемою /в/ частіше вживається прийменник у незалежно від закінчення попереднього слова: дивився у вікно, поставила у воду.

5. На початку речення перед приголосним найчастіше вживається прийменник у, а перед голосним — в: У місті засвітилися вогні. В армії виховується мужність.

6. На початку багатьох слів можливе чергування фонем /у/ — /в/: увечері — ввечері, учений — вчений, учитися — вчитися, уразити — вразити, устигнути — встигнути, удень — вдень тощо.

У ряді слів чергування взагалі не буває. Такі слова вживаються або тільки з початковою фонемою /в/, або тільки з /у/, наприклад: влада, вплив, вказівка, указ, умова, увага, ударник, установа.

Зовсім не буває чергування у власних іменниках та в словах іншомовного походження: Україна, Урал, Уругвай, Власенко, Врубель; університет, уран, ультиматум.

У деяких випадках зміна фонем /в/ на /у/ виконує словорозрізняльну функцію. Пор.: вступ і уступ, враження і ураження, вклад і уклад, вправа і управа тощо.

Сполучник і та початкова фонема /і/ чергуються з приголосною фонемою /й/ у тих самих позиціях, що й /у/ — /в/, наприклад: син і батько, Ольга й Оксана; наш Іван, у нашого Йвана, він іде, вона йде.

Чергування /і/ — /ј/ не відбувається:

а) на початку речення: І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядає;

б) після паузи: На калині і соловейко задрімав;

в) при зіставленні понять: батьки і діти, робітники і колгоспники;

г) перед словом, що починається фонемою /ј/: Петро і Йосип, Михайло і Юхим, Микола і Євген, зустрів Таню і її подругу.

Чергування /у/ — /в/, /і/ — /ј/ в усній мові носіїв української мови звичайно витримується. Проте в письмовій мові через недотримання вказаних правил припускаються небажані нагромадження приголосних. Пор.: сидить й працює; стояв в строю й под.

Історичні чергування

Поряд з фонетичними чергуваннями, що відбуваються в певних фонетичних умовах, в українській мові наявні також і так звані історичні чергування. Історичні чергування не залежать від спеціальних фонетичних умов сучасної мови, вони викликані фонетичними законами, що діяли в минулому, в більш ранні епохи розвитку української мови. Одні з них розвинулися ще в спільнослов'янській мові-основі, другі — в староруській мові, треті — на різних етапах розвитку української мови.

Усі ці чергування в сучасній українській мові поширені неоднаково: одні — ширше, і умови діяння їх цілком очевидні, інші — становлять лише пережиток чергувань, що знані були колись широко, а тепер умови їх діяння зневиразнилися.

Оскільки для деяких форм фонетичні умови були однакові, то ці історичні чергування дістали певну морфологічну функцію й стали одним із засобів розрізнення й утворення певних форм слів. Так, наприклад, при утворенні прикметників із суфіксом -н- від іменників з кінцевим задньоязиковим приголосним обов'язкове чергування цього задньоязикового з шиплячим: берег — прибережний, штука — штучний, вухо — вушний.

Історичні чергування фонем звичайно відображаються і в орфографії.

Чергування голосних

Найдавніші чергування голосних

До найдавніших належать чергування, що виникли в період спільнослов'янської мовної єдності або сягають ще дослов'янської доби. Найпоширеніші з них такі:

1. Чергування /e/ : /o/ : нести — носити — ноша; возити — возити — вози; брести — бродити — броди; стерегти — сторожити — сторожі; текти — потоки; повертати — поворот, мелю — молоти, тебе — тобою, себе — собою. Це чергування найдавніше. Воно розвинулося ще в дослов'янський період з коротких голосних /ĕ/, /ǫ/ і, як гадають, спочатку було пов'язане з наголосом: під наголосом виступала фонема /e/, а в ненаголо-

шеній позиції — фонема /o/. Чергування /e/ з /o/ морфологізувалося й пов'язалося з розрізненням видових значень: /e/ вживається в дієсловах, що означають протяжну неповторювану дію, а /o/ — в дієсловах, що означають тривалу й багатократну дію, та в іменниках, утворених від них.

2. Чергування /i/ : /a/ : *сідати* — *садити*, *лізти* — *лазити*. Воно розвинулося з індоевропейських довгих голосних /ē/, /ō/. У спільнослов'янській мові фонема /ē/ змінилася на /ĭ/, яка в українській мові дала /i/, а /ō/ — на /a/.

3. Чергування /o/ : /a/ : *ломити* — *ламати*, *коти́ти* — *катати*, *гонити* — *ганяти*, *ско́чити* — *скакати*, *допомо́гти* — *допомагати*, *стояти* — *стати*. Це чергування є наслідком спільнослов'янського чергування коротких /ō/ і /ǎ/ з довгими /ō/ й /ǎ/. Короткі /ō/ та /ǎ/ дали в усіх слов'янських мовах /o/, а довгі /ō/ та /ǎ/ дали /a/. Чергування /o/ з /a/ відбувається в коренях дієслів і пов'язане зі зміною їх значень: з голосною /o/ пов'язане переважно значення протяжної, неповторюваної дії, з голосною /a/ — повторюваної. Проте в багатьох дієслівних парах це співвідношення чітко не виявляється або й нівелюється. Пор.: *зломити* — *зламати* — без різниці в значенні.

4. Чергування /e/ : /i/ : *мести* — *замітати*, *плести* — *заплітати*, *летіти* — *літати*, *пекти* — *випікати*, *гребти* — *загрібати*, *наректи* — *нарікати*, *тексти* — *випікати*. Це чергування є наслідком колишнього чергування короткого /ĕ/ з довгим /ē/. З короткої /e/ розвинулася нормально коротка фонема /e/, а з довгої — /ĭ/, яка в українській мові дала /i/, /e/ виступає на означення одноразової протяжної дії; /i/ — на означення повторюваної, багатократної дії.

5. Інші найдавніші чергування голосних:
/y/ : /a/ — *трусити* : *трясти*, *грузнути* : *грязь*, *вузол* : *в'язати*

/i/ : /u/ — *ліпити* : *ліпнути*

/u/ : /ŏ/ — *дожидати* : *ждати*, *засинати* : *заснути*,
запинати : *запнути*, *починати* : *почну*

/e/ : /u/ : /ŏ/ — *дерти* : *здирати* : *драти*, *терти* :
стирати : *тру*

/u/ : /ov/ — *рити* : *рови*

/y/ : /ov/ — *кузня* : *коваль*

/u/ : /ij/ — *сито* : /c'ijati/

/y/ : /u/ : /o/ : /ŏ/ — *сухий* : *висихати* : *сохнути* :
висхлий

/i/ : /u/ : /oj/ : /ŏ/ — *напій* : *пити* : /nojitul/ : /njy/;
бати : /boji/ : /bjy/; *гній* : *гнити* :
/gnojimul/; *вінок:вати* : /cujofil/ : /vejy/

/o/ : /u/ : /ŏ/ — *посол* : *посилати* : *слати* та ін.

Найдавніші чергування властиві всім слов'янським мовам.

Пізніші чергування голосних фонем

Чергування /o/ та /e/ з фонемним нулем

У сучасній українській мові поширене чергування голосних /o/ та /e/ з фонемним нулем, наприклад: *кілок* — *кілка*, *хлопець* — *хлопця*, *сон* — *сну*, *пень* — *пня*.

Це чергування розвинулося ще в давньоруській мові приблизно в XI—XII ст. на місці колишніх зредукованих голосних /ъ/ та /ь/ і перейшло в усі східнослов'янські мови.

Зредуковані голосні /ъ/ та /ь/ нагадували звучанням відповідно голосні /o/ та /e/. Вони могли стояти в слабкій (у кінці слова, перед складом з голосним повного творення, перед складом із зредукованим голосним у сильній позиції) або в сильній позиції (під наголосом, перед складом із зредукованим голосним у слабкій позиції), у сполученнях *ър*, *ьр*, *ъл*, *ьл* між приголосними, що помітно впливало на їх якість і на дальшу долю.

З XII ст. зредуковані /ъ/, /ь/, що стояли в слабкій позиції, занепали, а ті, що стояли в сильній позиції, розвинулися в голосні повного творення /o/ та /e/. Занапад зредукованих або їх перетворення в /o/ та /e/ в тій самій морфемі (в різних формах того самого слова або в споріднених словах) і поклали початок чергуванню голосних фонем /o/ та /e/ з фонемним нулем. Пор.: *сънъ* (*сон*) — *съна* (*сну*), *дньъ* (*день*) — *дъна* (*дня*).

Голосні /o/ та /e/, що утворилися з колишніх зредукованих /ъ/ та /ь/, називаються новими, на відміну від споконвічних, давніх, етимологічних /o/, /e/ (*ко́ня*, *пе́чі*).

Чергування /o/ та /e/ з фонемним нулем (випадання голосних) тепер відбувається:

1. У суфіксах -ок, -к (із ък, ък): *сучок* — *сучка*, *садок* — *садка*, *порошок* — *порошка*, *огірок* — *огірка*, *дзвіночок* — *дзвіночка*.

2. У суфіксі *-ець*: *борець* — *борця*, *хлопець* — *хлопця*, *палець* — *пальця*, *гребінець* — *гребінця*.

3. У префіксі: *відозва* — *відзиватися*.

4. У ряді коренів: *сон* — *сну*, *пень* — *пня*, *пес* — *пса*, *весь* — *все*, *шевець* — *шевця*, *жнець* — *женця*.

Голосні /o/ та /e/, що розвинулися із зредукованих у сильній позиції й чергуються в сучасній українській мові з фонемним нулем на місці колишніх зредукованих, називаються випадними.

Іноді чергування /o/ та /e/ з фонемним нулем порушується під впливом аналогії. Наприклад, у ряді іменників у непряміх відмінках під впливом називного відмінка з'являється /o/ на місці /ɛ/, що стояв у слабкій позиції: *лоб* — *лоба* (із *лɔба*), *мох* — *моху* (із *мɔха*), *рот* — *рота* (із *рɔта*), *рів* — *рову* (із *рɔва*) (пор. рос. *лаба*, *мха*, *рта*, *рва*).

Чергуються з нулем звука (випадають) і так звані вставні /o/ та /e/, що розвинулися після шумних передсонорними /p/, /l/, /m/, /n/, якщо після сонорного в давньоруській мові занепадав /ɛ/ або /ɛ/. Наприклад: *сосна* — *сосон* (із *соснɔ*), *капля* — *капель* (із *каплɔ*). Коли кінцеві голосні /ɛ/ та /ɛ/, будучи в слабкій позиції, занепали, на кінці слова утворився збіг двох приголосних. Згодом між ними почали вставлятися /o/ або /e/, які тепер при відмінюванні слова й чергуються з фонемним нулем у тих формах, де сполучення шумного і сонорного знаходилось перед голосним. Пор.: *сосон* — *сосна*, *капель* — *капля*, *вузол* — *вузла*, *свекор* — *свекра*, *вітер* — *вітру*, *травень* — *травня*, *вогонь* — *вогню*, *сестер* — *сестра*, *журавель* — *журавля*.

Чергування /o/ та /e/ з /i/

В українській мові голосні /o/ та /e/, що стоять у відкритому складі, чергуються з /i/ в закритому складі: *коня* — *кінь*, *вола* — *віл*, *печі* — *піч*, *осені* — *осінь*, *мого* — *мій*, *синього* — *синій*, *Кивва* — *Київ*, *бою* — *бій*.

Чергування /o/ та /e/ з /i/ становить характерну фонетичну особливість української мови, оскільки в жодній іншій слов'янській мові це явище не має місця.

Чергування /o/ та /e/ з /i/ належить до історичних. Воно пов'язане з занепадом зредукованих /ɛ/, /ɛ/. Щоб чергування /o/ та /e/ з /i/ відбулося, необхідні дві умови:

по-перше, з /i/ в закритому складі чергуються лише /o/ та /e/ давні, етимологічні, тобто ті, які не походять з /ɛ/ або /ɛ/;

по-друге, /o/ та /e/ чергуються з /i/ не в кожному закритому складі, а тільки в так званому новозакритому, який утворився після занепаду /ɛ/, /ɛ/. Пор.: слово *столъ* було двоскладове з обома відкритими складами. Після занепаду /ɛ/ утворився новий закритий склад *стол* — і слово стало односкладовим. У цьому закритому складі давнє /o/ почергувалося з /i/. Але нові закриті склади утворювалися не тільки в результаті занепаду /ɛ/, /ɛ/, а й у тих випадках, коли ненаголошений давній /u/ редукувався, скорочувався й переходив в /j/, тим самим закриваючи попередній склад. Пор.: *мои* > *мії*; *спокои* > *спокой* > *спокій*.

Зміна /o/ та /e/ на /i/ проходила протягом довгого часу через різні стадії. Спочатку /o/ та /e/ після занепаду наступних /ɛ/ та /ɛ/ подовжилися (так зване заміне подовження), потім вони дифтонгізувалися і, нарешті, після монофтонгізації цих дифтонгів на місці /o/ та /e/ розвинулася фонема /i/: *столъ* > *стѡл* > *стѡол*, *стѡел*, *стѡил*, *стѡил* > *стіл*; *печь* > *пѣч* > *пѣеч* > *піч*.

Давні /o/ та /e/, якщо після них не було зредукованих /ɛ/ та /ɛ/, з /i/ не почергувалися: *вола*, *радісті*, *печі*, *нести*, *несла*; у прикметнику без та в префіксах *роз-* і *без-*: *розлад*, *безкрилий*, *безсилий*, *розмах*, *безконя*.

Таким чином, у сучасній українській мові з /i/ чергуються давні /o/ та /e/ у новозакритому складі.

На початку слова перед /i/, що виник з початкового /o/, в сучасній українській мові вживається приставний приголосний /v/: *він* (з *онɔ*), *овес* — *вівса* (з *овьса*), *осі* — *вісь* (з *ось*), *овечка* — *вівця* (з *овьця*) тощо.

Чергування /o/ та /e/ з /i/ властиве всім частинам мови. Найпоширеніші ці чергування в таких випадках:

1) В різних формах того самого слова:

а) іменників: *стола* — *стіл*, *вола* — *віл*, *сокола* — *сокіл*, *вечора* — *вечір*, *радісті* — *радіть*, *осі* — *вісь*, *печі* — *річ*, *кореня* — *корінь*, *боєць* — *бійця*;

б) прикметників і займенників: *синів* — *синового*, *Андріїв* — *Андрійового*, *Львів* — *Львова*, *ковалів* — *ковалєвого*, *Київ* — *Кієва*; *у великому* — *у великім*, *малої* — *малій*, *на мовму* — *на моїм*, *на тому* — *на тім*;

в) кількісних числівників: *шести* — *шість*, *семи* — *сім*;

г) дієслів: *могла* — *міг*, *везла* — *віз*, *пекла* — *пік*.

2) У словах одного кореня чи спільної основи:

а) в іменниках жіночого й середнього роду з суфіксом **-к** (а): *гірка*, *нічка*, *говірка*, *ліжко*;

б) в іменниках із суфіксом **-івк(а)**, що утворився з суфіксів **-ор-** і **-к(а)**: *Комарівка*, *долівка*, *вишнівка*;

в) в іменниках із суфіксами **-ник**, **-ниця**, **-ц** (е): *садівник*, *робітник*, *трудівник*, *робітниця*, *річниця*, *гірчиця*, *сільце*;

г) у прикметниках із суфіксом **-н(ий)**: *рівний* (пор.: *рів* — *рову*), *самохідний* (пор.: *хід* — *ходу*), *вільний* (пор.: *воля*), *суміжний* (пор.: *межа*), *спокійний* (пор.: *спокій* — *спокою*) тощо.

Є ряд випадків, коли /o/ та /e/ не чергуються з /i/ в закритих складах:

1. Коли /o/ та /e/ випадні: *сон* — *сну*, *дубок* — *дубка*, *шматок* — *шматка*, *річок* — *річка*, *ставок* — *ставки*, *день* — *дня*, *травень* — *травня*, *земель* — *земля*. В усіх цих випадках /o/ та /e/ новоутворені, а не давні.

2. У фонемосполученнях /op/, /ep/, /ov/ (з **-ър**, **-ъл**, **-ър**, **-ъл**) між приголосними: *торг*, *горло*, *горб*, *верх*, *зерно*, *довго*, *вовк*, *жовтий*, *шов*. І в цих словах /o/ та /e/ не давні, а нові, походять із зредукованих /ѳ/, /ѵ/.

3. У повноголосних формах /-оро-/ , /-оло-/ , /-ере-/ , /-еле/ із сталим наголосом між приголосними: *город*, *мороз*, *порох*, *сторож*, *холод*, *берег*, *перед*, *через*, *очерет*, *шелест*. У повноголосних фонемосполученнях другий голосний нового утворення.

Винятки: *поріг*, *сморід*, *моріг*, *оборіг*, де чергування відбулося за аналогією до таких слів, як *ріг*, *рід*, у яких воно закономірне; у словах *борода* — *борід*, *череда* — *черід*, *борона* — *борін*, *сторона* — *сторін* — з рухомим наголосом.

4. У новотворах із словотворчими частинами **-вод**, **-воз**, **-нос**, **-роб**, **-ход**, у яких звук [o] наголошений: *діловод*, *водовоз*, *медонос*, *хлібороб*, *скороход*. Проте в багатьох подібних словах чергування /o/ з /i/ відбувається: *газопровід*, *всюдихід*, *перехід*, *перевіз*. У ненаголошеній позиції /o/ чергується з /i/ закономірно: *вивід*, *привід*, *провід*, *провідник*, *виріб*, *вихід*.

5. У абрєвіатурах: *комсомол*, *колгосп*.

6. У ряді префіксальних безсуфіксних іменників типу: *затон*, *затор*, *потоп*.

7. У ряді слів книжного походження і вивідних від них: *закон*, *народ*, *словник*, *прапор*, *верховний*, *вирок*, *завод*, *основний*.

8. У родовому відмінку множини іменників середнього роду на **-ення**: *значення* — *значень*, *твердження* — *тверджень*, *звернення* — *звернень*.

9. У родовому відмінку множини іменників жіночого роду: *основ*, *установ*, *істот*, *вод*, *будов*, *тополь*, *меж*, *потреб*, *стель*, *веретен*, *імен*, *чудес*.

10. У суфіксах **-очк**, **-ечк**, **-оньк**, **-еньк**, **-енк**, **-есеньк**: *вілочка*, *сонечко*, *голубонька*, *доленька*, *Дорошенко*, *буї-несенько*.

11. У суфіксі **-тель** і префіксі **воз-**: *учитель*, *мислитель*, *зачинатель*, *воз'єднання*, *возвеличення*.

12. У деяких загальних назвах російського походження, а також російських прізвищах і географічних назвах: *формовка*, *стиковка*, *маршировка*, *спиртовка*; *Тамбов* — *тамбовський*, *Орел* — *орловський*, *Малишев*, *Зув*.

13. У словах іншомовного походження: *азот*, *балон*, *порт*, *поет*, *шофер*, *диригент*, *актор*, *диплом*, *студент*, *білет*, *кабінет*. Проте в ряді давно запозичених слів — загальних назв і власних імен — чергування відбувається: *гніт* — *гнота*, *табір* — *табора*, *дріт* — *дрота*, *якір* — *якоря*, *колір* — *кольору*, *курінь* — *куреня*, *папір* — *паперу*; *Федір* — *Федора*, *Сидір* — *Сидора*, *Тиміш* — *Тимоша*. Але: *Мирон*, *Харитон*, *Фрол*. У власних іменах /e/ ніколи не чергується з /i/: *Євген*, *Артем*, *Семен*.

14. У дієслівних формах 2-ї особи однини (*кладеш*, *несеш*, *стережеш*), у 2-й особі наказового способу (*виходь*, *винось*, *дозволь*) і 3-й особі на **-ється** (*їдеться*, *здається*, *можеться*).

15. У ряді прізвищ: *Петровський*, *Садовський*, *Боровиковський*, *Березовський*, *Котляревський*, *Каневський*, але: *Крижанівський*, *Голованівський*, *Минківський*, *Вериківський*.

У всіх відзначених вище випадках /o/ та /e/ не чергуються з різних причин: або вони не давні, а нові, або перебувають не в новому, а в старому закритому складі, або під впливом аналогії.

Фонема /i/, що утворилася з давніх /o/ та /e/, іноді може з'являтися не тільки в закритому складі, а й у відкритому. Це пояснюється аналогією до інших форм цього слова, де чергування закономірне. Наприклад: в іменниках *візок, кілок, кінець, рісень, ніготь, ніженка, гіронька, стілець, камінець, дзвіночок, кілочок, стіжечок*. Фонема /i/ з'явилася за аналогією до форм *візка, кілка, кінця, рівня, нігтя, ніжка, гірка, стільця, камінця, дзвінка, стіжка*.

У закритому складі зрідка може виступати голосна /i/, що утворилася із зредукованої /ъ/ незакономірно, за аналогією до інших слів: *кріт — крѣта* (з *крѣтъ*), *брів — брова* (з *брѣвъ*).

Чергування /o/ та /e/ з /i/ іноді виконує в мові семантичну функцію, розрізняючи слова: *голівка* (дитини) — *головка* (сиру); *схід* — *сход* (збори); *привід* — *привод* (технічний термін).

Чергування фонем /e/ з /o/ після шиплячих та /j/

В українській мові після шиплячих /ж/, /ч/, /ш/, /жс/ та після /j/ може виступати як фонема /e/, так і фонема /o/.

В сучасній українській мові після шиплячих та /j/ виступає /e/, якщо в давньоруській мові далі йшла м'яка приголосна, а також перед складом з будь-якою голосною переднього ряду (/u/, /e/, /ѣ/, /ь/, /ѧ/): *ніженка, учень, вишень, вечеря, шелестіти, пшениця, шести, щетина, джерело, книжечка, стрічечка*.

У сучасній українській мові після шиплячих та /j/ виступає /o/, якщо в давньоруській мові далі йшла тверда приголосна або склад з будь-якою голосною переднього ряду (/a/, /o/, /y/, /ы/, /ѣ/, /ѧ/).

На цій основі в багатьох споріднених словах відбувається чергування /e/ з /o/: *чернетка — чорний* (пор.: *чърный*), *четвертий — чотири* (пор.: *чѣтвертый — чѣтыри*), *шести — шостий* (пор.: *шести — шѣстый*), *вечеря — вечора* (пор.: *вечѣра — вечера*), *женити — женатий* (пор.: *женити — женатый*), *ліска — лісок* (пор.: *лѣска — лѣсокъ*) тощо.

Закономірність цього чергування досить часто порушується, внаслідок чого виникають відхилення від чергування, зумовлені різними причинами, переважно аналогією. Найголовніші з них такі:

1. В іменниках у давальному й місцевому відмінках однини після шиплячих виступає /o/ перед складом з /i/, тобто перед м'яким приголосним (*щоці, бджолі, на чолі, у пшоні*) під впливом більшості форм цих слів, де /o/ після шиплячих вживається перед твердим приголосним (*щока, щоки, щоку, щокою* і т. д., *бджола, бджолу, бджолою* і т. д.).

2. В іменниках жіночого роду на -ість після шиплячих виступає -ості, хоч далі йдуть м'які приголосні (*більшості, меншості, пекучості, свіжості*), за аналогією до тих іменників, де -ості йде після інших приголосних (*радості, молодості, певності* й под.).

3. У прикметниках типу *свіжої, гарячої, більшої, безкрайої; свіжою, гарячою, більшою, безкрайною* й под., числівнику *першої, першою*, займенниках *нашої, нашою, вашої, вашою* після шиплячих виступає /o/, хоч далі йде м'яка приголосна /j/, за аналогією до тих форм, де /o/ виступає після інших приголосних (*доброї, великої, молодої; доброю, великою, молодю; другої, другою; тої, тою*), а також за аналогією до тих форм цих слів, де /e/ почергувалася з /o/ закономірно перед твердими приголосними (*свіжого, гарячого, більшого, безкрайого, першого, нашого, вашого*).

4. У прикметниках на -ев (ий) (*рожевий, смушевий, грушевий, краєвий*) /e/ після шиплячих та /j/ вживається за аналогією до тих прикметників, у яких /e/ виступає після інших приголосних (*жовтневий, меблевий, кореневий*).

5. У похідних утвореннях (*чорніти, чорнів, чорнило, чорнити; вечоріти, вечоріє*) за аналогією до *чорний, вечора* і под.

6. У 1-й особі множини дієслів I дієвідміни зберігається фонема /e/ після /ж/, /ч/, /ш/, /j/ перед твердою /м/ (*кажемо, хочемо, дишемо, знаємо*) за аналогією до 2-ї особи однини й множини цих самих дієслів (*кажеш, хочеш, дишеш, знави; кажете, хочете, дишете, знаєте*), де /e/ після шиплячої або /j/ закономірно не перейшла в /o/ перед стверділою /ш/ або /т/.

7. У формах *жену, шепчу, чешу, шептати, чесати* фонема /e/ не змінилася на /o/ перед твердою приголосною під впливом таких форм, як *жене, жениш, шепче, шепчеш, чеше, чешете* і под.

8. У пасивних дієприкметниках з суфіксом -ен(ий) (*знижений, зріджений, печений, ношений, озброєний*

і под.) /e/ після шиплячих та /j/ вживається перед етимологічно твердою фонемою /н/ та перед голосною /у/, що походить з давньої /ы/, за аналогією до тих дієприкметників, де /e/ виступає після інших приголосних (зроблений, варений, загублений).

9. У суфіксах -енк(о), -ечок, -еньк(о), -енн(ий), -езн(ий) (Ткаченко, Гущенко, Навенко, вершечок, кружечок, кравчок, козаченько, широченний, величезний). Не чергується /e/ з /o/ з різних причин, найчастіше за аналогією. Проте в окремих іменниках — гайочок, райочок, кийочок — після /j/ виступає /o/ за аналогією до іменників, де в такій само позиції закономірно вимовляється /o/ після інших приголосних: садочок, дубочок, ставочок, синачок тощо.

10. У книжних та запозичених словах /e/ з /i/ не чергується: жертва, жест, жетон, чертог, жєбрати, чек, ешелон, ковчег, печера, шеф, чемодан, чемпіон тощо.

11. В окремих словах /e/ після шиплячих зберігається за усталеною традицією: червоний, чекати, черпати, шепотіти, щедрий, щезати та деяких інших.

Чергування фонем /u/ з /o/
у фонемосполученнях /ру/, /лу/ — /ро/, /ло/

У сучасній українській мові фонема /u/ у фонемосполученнях /ру/, /лу/ (з давніх рѣ, лѣ) у порівняно невеликій групі слів може чергуватися з /o/ у фонемосполученнях /ро/, /ло/. Пор.: кривавий — кров, глитати — глотка, чорнобривий (і чорнобровий) — брова.

Чергування приголосних

У сучасній українській мові при словозміні і слововоронні відбувається ряд закономірних історичних чергувань приголосних. До найпоширеніших чергувань приголосних належать такі:

Чергування /g/ : /ж/, /к/ : /ч/, /x/ : /ш/: ворог — ворожий, друг — друже — дружній — дружба — дружити; Івга — Івжин; рука — ручний — рученька — ручка; вухо — вушний — вушко.

Чергування /g/, /к/, /x/ на /ж/, /ч/, /ш/ властиві всім слов'янським мовам, а беруть вони свій початок ще в давньоруській мові. В давнину всі ці чергування

відбулися за певних фонетичних умов, які тепер уже не діють, а чергування відбуваються за традицією.

Приголосні /g/, /к/, /x/ колись були твердими й не могли пом'якшуватися. Тому вони могли стояти тільки перед голосними заднього ряду /a/, /o/, /y/, /ѣ/, /ь/, /ѣ/, /ѣ/. Коли ж ці приголосні потрапляли в позицію перед голосними переднього ряду /e/, /u/, /ѣ/, /ь/, /e/, /ѣ/, які вимагали пом'якшення попередніх приголосних, то вони відповідно змінювалися на /ж', /ч', /ш', які на українському ґрунті тверділи й перейшли в /ж/, /ч/, /ш/. Так виникло чергування /g/, /к/, /x/ з /ж', /ч', /ш/ в певних історичних позиціях. У сучасній українській мові /g/, /к/, /x/ можуть стояти не тільки перед голосними заднього ряду (берега, горе, камінь), а й перед голосними переднього ряду: гірке, тихе, герой. Так само перед будь-яким голосним можуть стояти й /ж', /ч', /ш': жати, журавель, чорний, шукати, ноша й под. Тому в сучасній українській мові перед /i/ та /e/ не давніх, а нового утворення, а також у запозичених словах чергування /g/, /к/, /x/ на /ж', /ч', /ш/ не відбувається. Пор.: гірко, кістка, тихі (з горько, костѣка, тихѣѣ), туге, гірке, тихе (з тугоје, горькоје, тихоје); геній, гімн, кіло, кеглі, хімія та ін.

Зміни /g/, /к/, /x/ на /ж', /ч', /ш/ перед голосними переднього ряду називають першим перехідним пом'якшенням.

Чергування /g' : /з', /к' : /ц', /x' : /с' відбувається:

а) перед закінченням -і (з кол. ѣ) у давальному відмінку однини іменників жіночого роду та в місцевому відмінку однини іменників чоловічого, жіночого та середнього роду: нога — нозі, рука — руці, муха — муці; дорога — в дорозі, вухо — у вусі, бік — на боці;

б) перед закінченням -і (з кол. и) в називному відмінку множини слова друг — друзі.

Зміна /g/, /к/, /x/ на /з', /ц', /с' відбулася також у спільнослов'янський період, але пізніше, ніж зміна /g/, /к/, /x/ на /ж', /ч', /ш/. Це чергування зветься другим перехідним пом'якшенням, оскільки воно пов'язане з пом'якшенням приголосних перед і.

Чергування приголосних /g' : /ж', /к' : /ч', /x' : /ш', /ѣ' : /ѣ', /m' : /ч', /z' : /ж', /c' : /ш', /zѣ' : /ѣ', /cm' : /шч', /ѣ' : /ж':

а) у дієслівних формах 1-ї особи: *берегти* — *бережу*, *пекти* — *печу*, *коляжати* — *колишу*, *бродити* — *бро-джу*, *платити* — *плачу*, *возити* — *вожу*, *косити* — *кошу*, *їздити* — *їжджу*, *простити* — *прощу*;

б) в однокореневих інфінітивних формах з різними відтінками значень: *запросити* — *запрошувати*, *садити* — *саджати*, *намолотити* — *намолочувати*;

в) при творенні іменників: *носити* — *ноша*, *студити* — *стужа*, *світити* — *свічка*, *уродити* — *урожай*, *сухий* — *суша*, *пустиня* — *пуща*, *крутий* — *круча*;

г) при творенні дієприкметників: *запросити* — *запрошений*, *студити* — *остуджений*, *народити* — *народжений*.

Усі ці чергування приголосних зумовлюються впливом давньої суфіксальної /j/ на попередній зубний приголосний. Пор.: *просја* > *прошу*, *сухја* > *суша*.

Чергування /ц/ : /ч/ відбувається в невеликій групі іменників із суфіксами зменшеності, пестливості: -к, -ечк-: *лице* — *личко*, *яйце* — *яечко*, *серце* — *сердечко*, *сонце* — *сонечко*, *кіцьце* — *колючко*.

Чергування твердих передньоязикових приголосних фонем /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /з', /л/, /н/, /р'/ з відповідними м'якими фонемами [д', /т', /з', /с', /ц', /з', /л', /н', /р'/ при словозміні і словотворенні:

а) при відмінюванні іменників: *вода* — *води*, *гість* — *гостей*, *шлюз* — *у шлюзі*, *вісь* — *осей*, *лице* — *лиця*, *геєзь* — *геєзем*, *біль* — *болем*, *свиня* — *свинею*, *буря* — *бурею*;

б) при відмінюванні дієслів: *ходити* — *ходімо*, *крутити* — *крутіть*; *возити* — *возять*, *просити* — *просіть*, *палити* — *паліть*, *боронити* — *бороню*, *створити* — *створіть*, *говорити* — *говорять*;

в) у коренях при відмінюванні здебільшого двоскладових іменників, числівників, дієслів: *цепу* — /ц'/ *ін*, *носа* — /н'/ *іс*, *радість* — *ра/д'/ість*, *семи* — /с'/ *ім*, *пласти* — *п/л'/ів*, *гребти* — *г/р'/іб* тощо;

г) при творенні іменників з різними суфіксами: *босий* — *босяк*, *круглий* — *кругляк*; *громада* — *громадянин*; *крутити* — *крутій*, *школа* — *школяр*, *хвалити* — *хвалько*, *бродити* — *бродяга*, *колуна* — *комунізм*, *ідеал* — *ідеаліст*, *молодий* — *молодість*, *волос* — *волосінь*, *село* — *сільце*;

д) при творенні прикметників: *сіль* — *солоний*, *соло* — *сольний*, *чорний* — *чорнявий*, *болото* — *болотяний*, *ра-*

да — *радянський*, *гарбуз* — *гарбузяний*, *срібло* — *сріблястий*, *пишоно* — *пишоняний*, *волос* — *волосяний*;

е) при утворенні дієслів на -іти: *зелений* — *зеленіти*, *видно* — *виднітися*, *бурмотати* — *бурмотіти*, *синити* — *синіти*, *садити* — *сидіти*, *дозволити* — *дозволяти*, *схилити* — *схиляти*.

Чергування двох однакових фонем /д'д'/, /т'т'/, /з'з'/, /с'с'/, /ц'ц'/, /л'л'/, /н'н'/, /жж'/, /чч'/, /шш'/ з однією фонемою: *знаряддя* — *знарядь*, *стаття* — *статей*, *галузю* — *галузь*; *колос* — *колосся*, *міццю* — *міць*, *сіллю* — *сіль*, *ляти* — *лити*, *знання* — *знань*, *подорожжю* — *подорож*, *нічю* — *ніч*, *тушишо* — *туш*.

Чергування /б/ : /бл/, /п/ : /пл/, /в/ : /вл/, /м/ : /мл/, /ф/ : /фл/ в особових і неособових формах дієслова та віддієслівних іменниках: *голубити* — *голублю*, *голублячи*; *топити* — *топлять*, *топлений*; *ловити* — *ловлю*, *ловлячи*, *ловлений*; *стомити* — *стомлю*, *стомлений*; *графити* — *графлю*, *графлячи*. Фонема /л/ розвинулася на місці колишньої /j/.

Чергування /б/ : /б'ю/, /п/ : /п'ю/, /в/ : /в'ю/, /м/ : /м'ю/, /ф/ : /ф'ю/ :

а) в особових формах дієслів: *бити* — *б'ю*, *пити* — *п'ю*, *вити* — *в'ю*;

б) у відмінкових формах іменників: *кров* — *кров'ю*, *матір* — *матір'ю*, *верф* — *верф'ю*;

в) при творенні іменників та прикметників з суфіксами, що починаються на /jа/ : *олово* — *олов'яний*, *голуб* — *голуб'ята*, *пити* — *п'яний*, *полива* — *полив'яний*, *солома* — *солон'яний*, *торф* — *торф'яний*.

Чергування /л/ : /л'/ відбувається в сучасній українській мові в дієсловах минулого часу: у формах жіночого й середнього роду однини та у множині виступає /л'/, а в формах чоловічого роду — /л/ : *ходила*, *ходило*, *ходили* — *ходив*; *жила*, *жило*, *жили* — *жив*.

Чергування /с/ : /с'/, /д/ : /д'/ відбувається в небагатьох словах: *мести* — *мету*, *пласти* — *плету*, *вести* — *веду*, *їсти* — *їдять*, *впасти* — *впадуть*. Це чергування відбулося в результаті дисимілятивної зміни ще в праслов'янський період. Пор.: *метти* > *мести*.

При словотворенні в групах приголосних може відбуватися цілий комплекс різнотипних чергувань приголосних: історичних і фонетичних, зумовлених асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням груп приголосних, до яких додається ще й процес стягнення. Вони помітно змінюють фонетичну (і морфологічну) структуру слова. Розглянемо найголовніші випадки.

1. При утворенні прикметників вищого ступеня, що закінчуються на /с/, /з/, /ч/, за допомогою суфікса -щ(ий) відбуваються такі чергування:

- г + ш = жч (дорогий — дорожчий)
с + ш = шч (красивий — кращій)
з + ш = жч (близький — ближчий).

При цьому /з/ за першою перехідною палаталізацією перед /ь/ (був суфікс -ьш-) почергувалася з /ж/. Внаслідок цього поряд опинилися дві щільні фонемі. Потім /ш/ дисимілювалася в африкату /ч/, тобто відбулося дисимілятивне чергування фонем, /с/ перед /ш/ в результаті регресивної асиміляції за місцем і способом творення почергувалася з /ш/, а /з/ — із /ж/. Приголосна /ш/ і тут дисимілювалася в /ч/. Пор.:

- дорогий > дорожший > дорожчий
красивий > красший > кращій (кращій)
близький > ближший > ближчий.

2. При утворенні прикметників:
У фонемосполученнях

$$\left. \begin{array}{l} г \\ ж \\ з \end{array} \right\} + ськ (< ьск) = зьк \\ \left. \begin{array}{l} г \\ ж \\ з \end{array} \right\} ств = зтв.$$

Це відбувається так: /з/ перед суфіксальною /ь/ чергується з /ж/. В результаті регресивної асиміляції за місцем і способом творення /ж/ чергується на /з/, а /с/ чергується з /щ/, тобто випадає: риз-ський > риж-ський > ризьський > ризький. Подібні зміни відбуваються з /ж/ і /з/: Париж-ський > паризьський (асиміляція) > паризький (спрощення). Кавказ-ський > каз-казький (спрощення).

У фонемосполученнях

$$\left. \begin{array}{l} к \\ ч \\ ц \end{array} \right\} + ськ = цьк$$

Наприклад:

козак-ськ(ий) > козачський (історичне чергування) > козацький (асимілятивне чергування) > козацький (спрощення);

Гадяч-ський > гадяцьський (асимілятивне чергування) > гадяцький (спрощення);

молодець-ський > молодецький (спрощення).

У фонемосполученнях

$$\left. \begin{array}{l} х \\ ш \\ с \end{array} \right\} + ськ = ськ$$

Наприклад:

волох-ськ(ий) > волошський (історичне чергування) > волосьський (асимілятивне чергування) > волоський (спрощення);

товариш-ськ(ий) > товарицьський (асимілятивне чергування) > товариський (спрощення);

Одес-ськ(ий) > одеський (спрощення).

3. При утворенні іменників з суфіксом -енк(о) групи приголосних /с'к/, /з'к/ чергуються з групами приголосних /шч/ (орфографічно щ), /жч/: Васько — Ващенко, Онисько — Онищенко, Кузько — Куженченко.

Фонемосполучення /шч/, /жч/ із /с'к/, /з'к/ утворилися так: /к/ перед суфіксальною /е/, як голосною переднього ряду, внаслідок першої перехідної палаталізації, почергувалася з /ч/. Згодом м'яка /с'/, внаслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення, почергувалася з /ш/ (Ващенко), а /з'/ — із /ж/ (Куженченко).

4. При утворенні іменників з суфіксом -ство (з колишнього -ьство) /з/, /к/, /х/, на які закінчувалася основа дієслова, до якого додавався цей суфікс, перед /ь/ почергувалися на /ж/, /ч/, /ш/. Ці відношення поширилися й на пізніше утворювані слова. Після занепаду /ь/ — /ж/, /ч/, /ш/ зустрілися з суфіксальною фонемою /с/. В результаті асиміляційного чергування /ж/ перейшла в /з/, а /ч/ — в /ц/. Після цього в результаті спрощення середня фонема /с/ почергувалася з фонемним нулем. Пор.:

- убог-ьство > убожьство > убозство > убозтво
козак-ьство > козачьство > козацство > козацтво
птах-ьство > пташьство > птассство > птаствво.

5. При утворенні іменників з суфіксом **-ин(а)** в сучасній українській мові групи приголосних /ц'к/, /с'к/, /ск/ чергуються з групами приголосних фонем /чч/, /шч/ (орфографічно щ). Утворення фонемосполук /чч/, /шч/ можна пояснити так: /к/ перед /а/ (з колишнього *и*), як голосною переднього ряду, перейшла в /ч/. Таке відношення переносилося й на новоутворювані слова: *Німецьк-ина* > *Німецьчина*, *Полтавськ-ина* > *Полтавсьчина*, *ліск-ина* > *ліщина*. Після переходу /к/ в /ч/ внаслідок регресивної асиміляції за місцем і способом відбулося чергування /ч/ з /ч'/, а /с/ з /ш/: *Німецьчина* > *Німеччина*, *Полтавсьчина* > *Полтавщина* (орфографічно *Полтавщина*), *ліщина* > *ліщина* (орфографічно *ліщина*).

СКЛАД І СКЛАДОПОДІЛ

СКЛАД

У процесі мовлення мовний потік розпадається на відрізки більшої чи меншої довжини. Найбільшими одиницями є речення, що розпадаються на менші одиниці — синтагми. Із синтагм виділяються слова, а зі слів — найменші вимовні одиниці — склади.

Кожна людина, скандуючи слова, інтуїтивно поділяє їх на склади, встановлює кількість складів, проте сама природа складу в українській мові (як і в багатьох інших мовах) до цього часу лишається невивченою, і тому задовільного і загальноприйнятого визначення складу, яке б відповідало всім науковим вимогам, немає.

Найбільшого поширення набула й стала традиційною теорія повітряних поштовхів (або експіраторна теорія), за якою склад визначається як один звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря.

Академік Л. В. Щерба висунув теорію м'язового напруження, за якою склад — це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним м'язовим напруженням при їх артикуляції. Отже, найбільше напруження припадає на вершину складу і найменше буває на межі складів.

За теорією гучності (сонорності), яку на заході особливо розвинув Й. Есперсен, а в Радянському Союзі її прийняли багато фонетистів (Р. І. Аванесов, О. Н. Гво-

здев), склад — це частина слова, в якій поєднується більш гучний (сонорний) звук з менш гучним. Найгучнішими звуками є голосні, тому саме вони виступають як складотворчі. Усі інші звуки — нескладотворчі. Голосні є вершиною складу. Межа між складами проходить у місці найбільшого спаду гучності.

Є підстави думати, що всі три теорії взаємно не виключають одна одної. Їх об'єднує можливість визначити склад у загальних рисах як сегментно-просодичну одиницю. Склад — це мінімальний відрізок (сегмент) мовлення, що характеризується артикуляційною і акустичною спаяністю звуків, які до нього входять, має єдину вершину гучності, представлену, як правило, голосним; по-друге, склад є носієм різних суперсегментних (або просодичних) особливостей, таких як наголос і мовна мелодія, що не виявляються в окремих звуках як у найменших сегментах.

Українські фонетисти довгий час поділяли визначення складу в дусі експіраторної теорії, що й досі зберігається в шкільних підручниках.

Зміни м'язової напруженості кладуть в основу розуміння складу М. Ф. Наконечний¹ і В. В. Лобода².

М. А. Жовтобрюх³ визначає склад комплексно: як чисто фонетичну одиницю, елементи якої тісно пов'язані між собою артикуляційно й акустично (залежно від наростання й спаду гучності звуків).

Останнім часом з'явилися спроби аналізувати склад не тільки як явище фонетичне, а й фонологічне (В. М. Брахнов⁴). При цьому акустичною ознакою складу вважається наростання й спад інтенсивності звучання.

Практично в слові буває стільки складів, скільки в ньому голосних звуків. Пор.: *го-ло-ва*, *се-ре-да*, *кор-дон*, *гал-ка*.

Слова залежно від кількості складів у них бувають односкладові (*мак*, *рік*, *сінь*), двоскладові (*о-ко*, *се-ло*, *крап-ка*), трискладові (*мо-ло-ко*, *ка-мі-нець*, *гой-дал-ка*) і багатоскладові (*не-до-ба-ча-ти*, *чер-во-но-пра-пор-ний*).

¹ Див.: Курс сучасної української літературної мови / За ред. акад. Л. А. Булаховського, т. 1. К., Радянська школа, 1951, с. 154.

² Див.: Українська літературна мова. К., Вища школа, 1975, с. 24.

³ Див.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, с. 149.

⁴ Див.: Сучасна українська літературна мова, с. 240.

Розрізняють склади відкриті й закриті, крім того, виділяються прикриті і неприкриті. Відкритим називається склад, що закінчується на голосний (*во-да, со-ло-ма*), а закритим — склад, що закінчується на приголосний (*гір-кий, сол-дат*). Прикритим називається склад, що починається на приголосний (*пар-та*), неприкритим — склад, що починається на голосний (*он, оз-до-ба*).

СКЛАДОПОДІЛ

Для української мови, як і для інших слов'янських мов, характерне загальне тяжіння до відкритих складів. Це виявляється в тому, що межа між окремими складами проходить найчастіше після голосного звука перед приголосним, наприклад: *се-стра, мі-ста, за-здрий*. Проте при збігові кількох приголосних складова межа часто проходить всередині цієї групи, наприклад: *книж-ка, гол-ка, дзвін-кий*.

Коли голосний поєднується з одним приголосним, поділ слова на склади труднощів не викликає. При збігові кількох приголосних встановлювати складову межу буває важко. Існують такі основні правила складоподілу:

1. Один приголосний, що стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу, наприклад: *по-су-ха, за-го-ро-да, си-то*.

2. Два шумні приголосні (обидва дзвінки або обидва глухі) належать звичайно до наступного складу, наприклад: *мі-сто, во-ско-вий, ді-жда-ти-ся, не-спо-кій, при-ї-зди-ти, не-ща-стя*.

3. Три приголосні, коли два перші з них шумні (обидва дзвінки або обидва глухі), а третій сонорний, належать до наступного складу, наприклад: *го-стрий, по-стріл, за-здо-ці*.

4. Сусідні приголосні, перший з яких більш гучний, ніж другий, належать до різних складів, наприклад: *каз-ка, груд-ка, вез-ти*.

5. Якщо між голосними є два або більше приголосних, то звуки [j], [ɕ], [p], [л], [м], [н], що йдуть після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, що стоять після них, — до наступного: *гай-ка, май-струвати, гав-кати, гір-ко, пал-ко, ям-ка, син-ку*.

6. Коли другим приголосним є звук [j], [ɕ], [p], [л], [м] або [н], то разом з попереднім він відходить

до наступного складу: *за-б/йу/, лю-бло, му-дрий, ну-дний, по-свист, Ку-зьма*.

7. Два сусідні сонорні приголосні належать до різних складів: *гар-ний, сур-ма, сум-ний, гор-ло*.

8. Подовжені приголосні при складоподілі розділяються: одна частина належить до попереднього складу, а друга — до наступного: *об-бити, жит-тя, під-даш-шия, зіл-ля*.

Принципи таких правил складоподілу стають зрозумілими на основі теорії сонорності. За сонорністю, тобто гучністю, звуки поділяються на такі групи: голосні (найгучніші), далі — в порядку зменшення гучності — сонорні приголосні, дзвінки й глухі. Голосні, як найгучніші, утворюють вершину складу. Коли між складами виявляється збіг приголосних, то межа між складами повинна пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного — зростала. Крім того, слід враховувати тенденцію слів до відкритих складів. Так, наприклад, у слові *казка* за законом відкритого складу складова межа мала б пройти перед [з]. Але в цьому випадку другий склад починався б дзвінким [з], після якого йде глухий [к], а ще далі — голосний [а], тобто сонорність була б вища на початку складу, далі спадала б і потім знову наростала б. Це суперечить природі складу. Тому складова межа, всупереч тенденції до відкритого складу, проходить після [з].

У слові ж *гострий*, наприклад, складова межа проходить після [о] згідно із законом відкритого складу. У другому складі сонорність, як і слід, наростає.

Ці правила поки що є орієнтовними. В українському складоподілі спостерігається неусталеність, і він ще остаточно не досліджений.

Склад — це чисто вимовна одиниця, не зв'язана зі значенням. Тому поділ на склади не збігається із членуванням слова на найменші смислові одиниці — морфеми (корінь, префікс, суфікс, закінчення). Разом з тим в усній мові вплив морфологічної будови слів на складоподілі іноді позначається. Так, наприклад, у слові *підживити* можливі два поділи слів на склади: *під-жи-ви-ти* і *під-жи-ви-ти*; у слові *розбивати* — *ро-зби-ва-ти* і *роз-би-ва-ти* й под.

Важливо також мати на увазі, що між фонетичним і орфографічним складоподілом також немає повного збігу. Хоча в основу правил переносу частин слів покла-

дено складовий принцип, тобто слова переносяться по складах, проте великою мірою враховується й морфологічна будова слова — принцип збереження єдності морфеми.

СЛОВЕСНИЙ НАГОЛОС

Під наголосом звичайно розуміють виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих даній мові, — м'язової напруженості мовного апарата, збільшення сили видиху, зростання тривалості. Акустично наголос виявляється в зростанні інтенсивності, тривалості, в змінах частоти основного і власного тону голосного.

Питання про фонетичну природу наголосу взагалі, українського зокрема, належить до числа складних і не вивчених до кінця, оскільки комбінації різних фонетичних компонентів наголосу в різних мовах неоднакові.

В українській мові наголошені голосні характеризують більша тривалість (як результат посилення м'язової напруженості), виразний тембр. Тому український наголос за його фонетичною природою визначається як якісний, як кількісний і як силовий (або динамічний), проте визначальною його якістю є саме кількість. Тому його можна назвати кількісним (або довготним, або квантитативним).

Наголос належить до суперсегментних одиниць мови, оскільки він не виявляється як самостійне явище, а ніби нашаровується на інші, сегментні (лінійні) одиниці — фонемі й склади, виступаючи з ними в нерозривній єдності.

Наголос характеризує не тільки окремі голосні, а й цілі склади, тобто голосні в сукупності з приголосними, які до них належать.

Кожне самостійне слово має наголос. Службові частини мови, як правило, не мають наголосу. Вони приєднуються до самостійних, утворюючи разом з ними так зване фонетичне слово, наприклад: *на столі, ти і я, відповідай же*.

Склад і голосний у складі, на який падає наголос, називаються *наголошеними*, а всі інші — *ненаголошеними*.

Складні слова, особливо багатоскладові, крім основного наголосу, можуть мати ще й додатковий, що харак-

теризується меншою силою. Він також позначається при потребі спеціальним значком, наприклад: *сільськогогосподарський, багатотисячний* та ін.

Деякі поодинокі слова в українській мові мають подвійний наголос, наприклад: *апо́строф і апо́стрóф, мо́нолог і монолóг*.

В українській мові наголос вільний, різномісцевий, тобто він може падати на будь-який склад слова. Пор.: *ха́та, бу́ла, га́стронóм, корб́ва, Ужгоро́д, сирови́на, ви́садити, ви́робитися* тощо. Як відомо, в інших мовах слова мають постійне місце наголосу. Наприклад, у чеській мові наголос падає на перший склад, у французькій — на останній, а в польській — на передостанній.

В українській мові наголос рухомий, тобто при зміні слова він може змінювати своє місце, наприклад: *сестра́ — сестри́, йти́ — вийти́, весéлий — весéліший, гаря́че — гаря́чіше* й под. В інших формах слів місце наголосу може бути незмінним: *водá — води́ — воді́; ха́та — ха́ти — ха́ти*.

Наголос має фонологічне значення. Він виконує конститутивну, ідентифікаційну та диференційну функції. Він об'єднує звуки в слові, є необхідним для узнання слова (пор.: *не́бо — небó*), іноді служить єдиним показником різних слів (пор.: *за́мок — замо́к, фено́мен — феноме́н, ра́дій — радíй, ку́ри — кури́, пла́кати — плака́ти, дорóга — дорога́*) або форм слів (пор: *води́ — водí, ка́зки — казкі́, змі́ї — змії́, пе́чений — печéний, вихо́дити — ви́ходити, насі́пати — насипа́ти*).

Незважаючи на зміну місця наголосу в багатьох словах у зв'язку із словозміною і словотворенням, в українській мові наголошування характеризується сталою системою і яскраво вираженими закономірностями. Тому неправильне наголошування може спотворити слова, зробити їх незрозумілими або ж надати їм зовсім іншого значення.

ІНТОНАЦІЯ

Інтонацію визначають як сукупність кількох фонетичних засобів (компонентів): фразового наголосу, пауз, мелодики, тембру і темпу. Всі ці засоби пов'язані між собою, але їх співвідношення може змінюватися залежно від змісту, мети, ситуації висловлювання.

Виступаючи компонентами речення, окремі слова дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова в реченні, його розміру та смислового навантаження. Звичайно розрізняють наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емпатичний.

Найслабшим за своєю силою є **наголос акцентної групи**¹. В акцентну групу звичайно об'єднуються повнозначні слова разом із службовими — сполучниками, прийменниками, допоміжними дієсловами, частками, наприклад: *чи | та́й же, на | блі, ба́тько та | мати, не́бо було | сіре*. Наголос, як правило, падає на повнозначне слово.

Сильнішим у реченні є **синтагматичний наголос**². Під синтагмою розуміють групу слів, найтісніше пов'язаних за змістом. Самостійну синтагму може становити й одне слово. Синтагми членуються паузами і являють собою певну фонетичну єдність щодо мелодики і мають один синтагматичний наголос, якому підпорядковані інші, слабші наголоси. Синтагматичний наголос припадає в межах синтагми на найважливіше слово, навколо якого об'єднуються інші слабо наголошені або ненаголошені слова, що входять до даної синтагми. Таким словом у звичайному реченні, у якому немає спеціально виділених слів, є останнє слово синтагми.

Кількість синтагм у реченні не є незмінною. Залежно від темпу мовлення та від змісту те саме речення може становити лише одну синтагму або ж кілька. При повному стилі і ловільному темпі відбувається максимальне розчленування речень. Кожна синтагма обов'язково має свій синтагматичний наголос. Наведемо приклад можливого членування речення на синтагми:

Земля | вкрилася | "снігом || Земля | вкрилася | "снігом || Тато | читає | газету || "Тато | читає | газету || Тато | читає | газету ||

У синтагматичному наголосі на першому місці стоїть сила і тон, а потім уже якість і тривалість, на відміну

¹ Наголос акцентної групи позначається однією рискою перед наголошеним складом.

² Синтагматичний наголос позначається двома рисками перед наголошеним складом.

від словесного наголосу, який характеризується якістю, тривалістю і силою, а висота тону ролі не грає.

Логічним наголосом¹ називається особливе виділення голосом слова в реченні. У простому реченні буває тільки один логічний наголос. Він може падати на будь-яке слово в реченні, в тому числі й на неповнозначне, що не має на собі навіть словесного наголосу:

Тепер я відпочиваю. Тепер я відпочиваю. Тепер я відпочиваю.

Логічний наголос, коли він є у реченні, найсильніший. При нейтральному мовленні найсильнішим є синтагматичний наголос. На слово з синтагматичним наголосом може припадати водночас і логічний наголос.

У логічному наголосі на першому місці стоїть сила, якість та інтервал по висоті тону між логічним і словесним (або синтагматичним) наголосом, значно менше важить тривалість.

Емпатичний наголос (від гр. *emphatic* — виразний, виразистий) — наголос, за допомогою якого підсилюється емоціональний бік слова, виражається ефективний стан мовця. Від логічного наголосу емпатичний відрізняється тим, що перший вказує на важливість слова в смисловій структурі речення, а другий робить відповідне слово емоціонально насиченим.

Як і логічний наголос, емпатичний не пов'язаний з синтаксичною будовою мови, він пов'язаний з емоційним змістом речення.

В українській мові емпатичний наголос виражається найчастіше подовженням наголошеного голосного, а іноді й приголосного. Пор.: *Який чуде-е-есний день! Ви не с-с-смієте так зі мною говорити!*

Крім подовження звуків, емпатичний наголос характеризується також і мелодикою.

ПАУЗИ

Паузою називається більш або менш тривала зупинка в мовному потоці. Найбільші паузи виступають у кінці речень різного типу. Вони в транскрипції позначаються знаком ///. Ці паузи служать, з одного боку, для

¹ Логічний наголос позначається двома скісними рисочками над наголошеним складом виділеного слова.

того, щоб підкреслити перехід від однієї думки до іншої, а з другого боку, вони виконують часто фізіологічну функцію, даючи мовцеві можливість поповнити запас повітря в легенях.

Менш виразні паузи виступають звичайно в кінці частин складного (складносурядного чи складнопідрядного) речення, а також у середині речення між синтагмами (групою слів чи окремими словами). У транскрипції така пауза позначається знаком //.

Паузи не завжди збігаються з розділовими знаками. На місці розділового знака паузи фактично може й не бути. Разом з тим пауза може виступати в місці, де немає жодного розділового знака. Наприклад, у реченні *Дівчата, співаючи, ідуть додому* перед словом *співаючи* є пауза, а після нього — немає. Це ж речення можна прочитати й без паузи. Між підметом і присудком завжди є невелика пауза, а розділові знаки, як правило, не ставляться. Немає паузи перед звертанням, коли воно стоїть у кінці речення, хоч кома перед ним обов'язкова. Коли звертання стоїть у середині речення, пауза виступає тільки після нього. Обов'язкова пауза (і при цьому вона позначається на письмі розділовими знаками) при однорідних членах речення.

Іноді від місця паузи в реченні залежить його зміст. Пор., наприклад, такі речення:

Вона вкрила її | ковдрою брата ||
Вона вкрила її ковдрою | брата ||

Паузи можуть використовуватися й з певною стилістичною метою, наприклад: а) щоб передати хвилювання: *Коли запитують... коли не хочете сказати про мене доброго слова... то прошу вас... від щирого серця прошу... пожалуйте гонимого... не кажіть нічого зайвого, не чортить старого...* (Ю. Збанацький); б) щоб передати незакінчену, обірвану мову: *І в рільництві, і в бджільництві, і в молочарстві, і в птахівництві, і в свинарстві, і... і...* (О. Вишня); в) для передачі несподіваного змістового переходу: *Яксь хвилина і ... ні пуху ні пера! Літак уже в повітрі* (Ф. Маківчук).

МЕЛОДИКА

Мелодикою називають підвищення та зниження основного тону голосу, що служить засобом передачі думок і почуттів.

Отже, мелодика виконує комунікативну та емоційну функції.

Комунікативна функція мелодики виявляється в тому, що вона служить засобом розрізнення й опізнання різноманітних синтаксичних структур. За допомогою мелодики: 1) розрізняються речення за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні); 2) членуються речення на синтагми; 3) виділяються вставні слова і речення; 4) виділяються звертання; 5) виділяються відокремлені слова; 6) оформляються безсполучникові речення; 7) оформляється однорідність і двочленність¹.

Емоційна функція мелодики, поєднуючись з комунікативною, виявляється в тому, що вона передає не тільки повідомлення, а й ставлення до нього мовця.

Кожна функція мелодики забезпечується відповідним підвищенням і зниженням тону, що тісно пов'язується з наголосом і членуванням речення.

Кожна мова має в своєму арсеналі багато різних типів мелодики, більшість яких визначається ситуацією мовлення; разом з тим кожен мелодичний тип, у свою чергу, має кілька індивідуальних варіантів, які в сукупності створюють велику мелодичну варіативність. Проте основними типами мелодики вважаються три. Визначальним для кожного типу є спосіб, у який закінчується мелодичне оформлення висловлень. За цим способом розрізняють мелодику завершеності, незавершеності і питальну мелодику.

Коли висловлено закінчену думку, таке речення вимовляється з мелодикою, що наприкінці знижується й досягає найнижчого рівня. Це мелодика завершеності, характерна для розповідного речення.

Якщо мелодика протягом усього речення тримається на приблизно однаковому рівні, а особливо тоді, коли вон в кінці речення тримається на рівні, характерному для попередньої частини, це означає, що думка не закінчена. Вона має бути або може бути закінчена. Це мелодика незавершеності, характерна для некінцевих синтагм.

Якщо мелодика наприкінці речення різко піднімається вгору й досягає найвищого рівня, це означає, що висловлено питання, яке вимагає відповіді. Це питальна мелодика, характерна для питального речення.

¹ М а т у с е в и ч М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., Просвещение, 1976, с. 243.

ПОНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

Під літературною вимовою (орфоепією)¹ звичайно розуміють сукупність правил загальнонародної вимови. Проте обсяг поняття «орфоепія» визначається по-різному: одні під орфоепією розуміють лише сукупність правил вимови окремих звуків і їх сполук, інші включають до неї і наголос, а треті — також інтонацію. Включати до орфоепії всі складові елементи звукового оформлення усного мовлення цілком логічно. Для цього є такі підстави.

Наголос є надзвичайно важливою стороною оформлення усного мовлення. Очевидно, не слід погоджуватися з думкою Р. І. Аванесова: «Хоч наголос цілком належить до сфери усного мовлення, але, будучи... ознакою або даного слова, або даної граматичної форми, він безпосередньо належить до лексики й граматики, а не характеризує саму по собі вимову»². Наголошеність завжди передбачає ненаголошеність, яка виявляється не самостійно, а в конкретних звуках, які в ненаголошеній позиції змінюють свою якість кожен за своїми законами, в безпосередньому зв'язку з позицією в слові щодо наголосу, щд, крім усього, створює специфічну для кожної мови ритміку слова. Тому відривати наголос (його природу) від звукового складу неможливо. Не менш важливе також його функціонування в розумінні сталості, рухомості й т. д., що виявляється конкретно при словозміні та словотворенні.

Інтонація як засіб вираження комунікативної та емоційної природи мови з урахуванням її національних особливостей також характеризує звукову систему української мови.

Головне й основне у вимові — безпосередній зв'язок з фонетичною системою, проте вона не покриває собою

¹ Орфоепія — від гр. *orthos* — правильний і *epos* — мова, мовлення.

² Аванесов Р. И. Русское литературное произношение. 4-е изд. М., Просвещение, 1968, с. 11.

поняття вимови повністю. Крім звукової системи, в поняття вимови входить звукове оформлення окремих слів або груп слів у тій мірі, в якій воно не визначається фонетичною системою мови. Пор., наприклад, вимову слів *сердечний* і *сердешний*, *ручний* і *рушник*, *пісний* і *форпостний* (зі спрощенням і без спрощення групи приголосних [стн]), закріплення місця наголосу за окремими групами слів і граматичних форм, індивідуальні варіанти основних інтонаційних структур тощо.

Таким чином, вимова — поняття більш широке, ніж фонетична система, хоча остання займає в ній головне місце.

Неодмінною ознакою української літературної вимови, як і — ширше — літературної мови, є її унормованість.

Літературна вимова — зразкова вимова, нормалізована, це вимова освічених людей, позбавлена будь-яких просторічних, діалектних, регіональних, будь-яких яскравих рис, що вказують на приналежність до вузько-обмеженої соціальної групи. Норми літературної вимови оцінюються як загальнообов'язкові.

Разом з тим літературна вимова допускає співіснування паралельних, або варіантних, форм. Наприклад: [с'іт] і [с'в'іт], [сн'іг] і [с'н'іг], [роз]платити і [рос]платити, [метá] і [ме^нтá], *апóстроф* і *апострóф*. Варіювання — це об'єктивний і неминучий наслідок мовної еволюції.

Норма літературної вимови має велике суспільне значення, оскільки саме завдяки нормі мова може виконувати притаманну їй функцію — бути засобом спілкування людей.

Єдина загальнонаціональна вимова є неодмінною ознакою української мови, як і взагалі кожної літературної мови. Додержання літературної вимови — обов'язкова вимога до всіх носіїв української мови, а також до всіх тих, хто хоче нею оволодіти. Будь-які відхилення від літературної вимови відвертають увагу слухача від змісту сказаного й спрямовують її на зовнішню, звукову сторону мовлення. Тим самим утруднюється взаєморозуміння, тобто порушується мовне спілкування. Натомість нормативна (усталена, стандартна) вимова забезпечує легкість — отже, й швидкість сприймання змісту звукової мови, тобто полегшує й прискорює процес спілкування. Чітка, виразна, звучна вимова

ва, багата, барвиста інтонація фрази уточнюють вираження думки, посилюють емоційний вплив на слухача.

Роль української літературної вимови визначається також тим фактом, що українська мова належить до числа великих мов світу. Нею розмовляє кілька десятків мільйонів людей. Вона є національною для 50-мільйонного народу Радянської України, її вважають рідною «близько трьох мільйонів жителів Російської Федерації та інших соціальних республік нашої країни. Чути її і далеко за межами Радянського Союзу — у Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії. Понад мільйон українців розмовляють нею у США, понад 700 тис. — у Канаді, близько 150 тис. — в Аргентині, 140—150 тис. — у Бразилії, понад 15 тис. — в Австралії. Є українці і в інших країнах світу»¹.

Роль літературної (а значить, і унормованої) вимови особливо зростає в нашій країні в зв'язку з бурхливим розвитком різноманітних форм усного мовлення, коли до громадської діяльності, пов'язаної з публічними виступами, піднялися найширші маси населення.

Зразкова вимова є однією з важливих ознак загальної культури людини.

Питання української літературної вимови набули великої суспільної ваги. Могутнім знаряддям поширення й унормування літературної вимови стало радіомовлення, звукове кіно, телебачення, а також школа з рідною мовою навчання. Питання орфоєпії постійно порушуються на сторінках нашої преси.

Порушення норм української літературної вимови пояснюються кількома причинами.

1. На вимову може впливати правопис. Між вимовою й правописом багатьох слів існує помітна різниця. Дехто, розмовляючи по-українському, намагається у вимові сліпо копіювати написання слів, що призводить до штучної, «буквеної» вимови типу [сад-ж'у] замість [са-джу], [зв'єш'а] замість [зв'єс':а], [кр'ітум'са] замість [кр'ітумиц' : а] тощо.

Звичайно, ми не можемо не визнавати деякого впливу правопису на вимову, все ж повністю підпорядковувати вимову правописові не можна.

2. Порушення літературних норм може викликати також діалектне оточення.

3. В умовах українсько-російського білінгвізму до помилок у вимові слів може спричинитися невміння розрізняти фонетичні закономірності близькоспоріднених мов або незнання властивих кожній з них орфоєпічних правил.

На основі другого й третього джерел відхилень від літературної норми виникають два типи вимовних помилок: фонетичні помилки (коли відповідна фонема української літературної мови залишається, але під впливом діалекту чи іншої мови має деякі відмінності в артикуляції як основного вияву, так і позиційних та комбінаторних її алофонів) та фонологічні помилки (коли якась фонема літературної мови заступається цілком іншою фонемою). Прикладом фонетичної помилки може бути вимова зімкнених пом'якшених приголосних [d'], [m'] як злегка африкованих: [пишум'ч'], [буд'ж'ак], [m'ч'істо]; вимова дуже заднього злегка лабіалізованого [a°] тощо. Фонологічні помилки можуть призводити до утворення нового слова. Так, наприклад, при оглушенні кінцевих приголосних слово *гриб* сприймається вже як *грип*, а *ніж* — як *ніш* (родовий відмінок множини від слова *ніша*). Значно легше виправляти помилки другого типу, бо мовці скоро усвідомлюють їх і неправильно вжиту фонему просто замінюють іншою. Помилки ж, пов'язані з різного роду видозмінами фонем на базі діалекту або іншої мови (алофони фонем), як правило, не усвідомлюються мовцями, і тому для усунення їх потрібні тривалі тренування.

Формування української літературної вимови тісно пов'язане з процесом формування української літературної мови в цілому, який найбільш інтенсивно відбувався в кінці XVIII і в першій половині XIX ст. Формування орфоєпічних норм ішло дуже повільно. Це було пов'язане з тим, що нормалізація літературної вимови відбувається головним чином в усному спілкуванні. В умовах царської Росії, коли українська мова не мала умов для свого вільного і всебічного розвитку, широкое усне спілкування на базі української літературної мови було фактично відсутнє: державною мовою була російська мова, викладання велося російською мовою, установленням орфоєпічних норм української мови ніякі офіційні установи не займалися. Все ж і в тих умовах, передусім завдяки діяльності прогресивних українських

¹ Жовтбрюх М. А. Слово мовлене. К., 1969, с. 3.

письменників та культурних діячів, орфоепічні норми української літературної мови в основних своїх рисах склалися вже в другій половині XIX ст., хоч і не закріпилися на всіх українських землях. Проте остаточне усталення літературної вимови відбулося лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В основу української літературної вимови лягла фонетична система середньонадніпрянських говірок.

Велику роль у формуванні норм української літературної вимови відіграли твори наших класиків, у першу чергу І. Котляревського та Т. Шевченка, а пізніше — твори українських радянських письменників.

Великим гальмом у розвитку єдиних літературних норм було розчленування України на дві частини, внаслідок чого літературна мова в Західній Україні довгий час розвивалася в інших умовах.

У наш час норми української літературної вимови в основному усталилися, хоч вони вивчені й описані ще недостатньо. Ці норми поширені по всій території України перш за все завдяки радіо, телебаченню, театрам, публічним виступам, шкільному та вузівському викладанню тощо.

Вимовні норми зафіксовані в шкільних та вузівських підручниках, у книзі Українська літературна вимова і наголос (К., Наукова думка, 1973), у Словнику наголосів М. Погрібного (К., Радянська школа, 1959) та ін.

Разом з тим у розмовній мові різних місцевостей ще існують певні відхилення від орфоепічної норми, які поступово нівелюються й зникають.

ОСНОВНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ¹

Вимова голосних звуків

1. Вимова наголошених [a], [o], [y], [e], [u], [i] завжди виразна і ясна, чітко розмежована. На письмі вони передаються буквами а, о, у, е, и, і або ж я, ю, є, і, коли виступають у сполученні з й, або ж я, ю, є —

¹ Див.: Жовтобрюх М. А., Кулик В. М. Курс сучасної української літературної мови, розділ «Основні риси правильної української літературної вимови»; Сучасна українська літературна мова, розділ «Орфоепічні норми та їх значення».

після м'яких приголосних. Наприклад: слава, слово, смух, клен; сила, сік, яр, Юра, грає, їв; сяду, люди, синє.

Лише один початковий наголошений звук у деяких словах на письмі передається як і, але вимовляється зі значним наближенням до [u]: пишеться *інший*, *іноді*, *інколи*, *іній*, *індик*, а вимовляється [uⁱ]ниший, [uⁱ]ноді, [uⁱ]нколи, [uⁱ]ній, [uⁱ]ндик, — хоча під постійним впливом написань з і і в цих поодиноких словах вживаються форми з початковим [i].

2. В українській мові наголошені й ненаголошені складки не відрізняються різко одні від одних. Разом з тим деякі ненаголошені звуки внаслідок ослаблення напруженості вимовляються менш виразно, ніж наголошені, і в зв'язку з цим деякі з них зазнають невеликих змін, а саме:

Ненаголошений [e] вимовляється з наближенням до [u], сильніше перед складом з [i], [a], [y] — [ни^eс'і-мо], [ни^eс'і], [ни^eс'і] і менше перед складом з іншим голосним, особливо з [e]: [не^eслá], [не^eслó], [не^eсé] або й [несé].

Ненаголошений [u] наближається у вимові до голосного [e], сильніше перед складом з [e], [a] — [не^eсáли^e], [не^eсéмна] і менше перед складом з іншим голосним, особливо з [i], [u] та в кінці слова: [ни^eш'імо], [си^eдім'і], [косіти^e].

Отже, в усній мові ненаголошений [e] повинен вимовлятися з наближенням до [u], а звук [u] — з наближенням до [e], тобто занадто виразні ненаголошені [e] та [u] не є ознакою літературної вимови.

Ненаголошений [o] якісно здебільшого також не змінюється. Лише перед складом з наголошеним [y] в основі слова звук [o] вимовляється з незначним наближенням до [y]: [ко^oж'у́х], [го^oл'убка], [зо^oз'у́ла].

3. Так званий нескладовий [ʏ] (орфографічно в або у), що виступає на початку та в кінці слова або в кінці складу після голосного, завжди вимовляється як голосний, а не як приголосний [ɸ] або [ɸ]: [ʏпéрше^u], [ʏчóра], [п'рáʏда], [буʏ], [л'убóʏ], а нескладовий [i] (орфографічно й або і) в таких самих позиціях теж вимовляється як відповідний голосний, а не як приголосний [j]: [íде], [л'і́д'і́де], [на́іме^uнува́нн':а], [га́i] тощо.

Вимова приголосних звуків

1. Сполучення букв дз, дж можуть мати два значення:

а) коли вони передають один неподільний звук (а це буває в корені слова), тоді їх і вимовляти треба злито, як один звук — [дз], [дж], наприклад: [дз'в'ін], [дз'єркало], [кукурудза], [джер'ло], [джм'іл'], [бджола], [ходж'у], [водж'у], [догодж'аї], [нагор'дж'ниї]. Роздільна вимова цих звуків типу: д-звін, д-жерело, що виникає часом під впливом правопису, неправильна;

б) у випадку ж коли [д] і [з], а також [д] і [ж] належать до різних частин слова, наприклад до префікса й кореня, сполучення їх вимовляється як два окремих звуки, наприклад: [над-зв'ичаїно], [над-звук'овий], [в'ід-ж'єні], [в'ід-ж'єм'ати].

2. Дзвінкі приголосні в абсолютному кінці слова не втрачають своєї дзвінкості й не змінюються на відповідні глухі: [герб], [б'іг], [с'н'іг], [нар'од], [д'ід], [ст'орож], [р'іж], [змерз], [загр'із].

3. Дзвінкі приголосні перед глухими також не втрачають своєї дзвінкості, тобто вони вимовляються так, як і пишуться, крім [з], який у ряді слів змінюється в цій позиції на [ж], наприклад: [р'ібка], [гороб'ц'і], [з'убки], [кладка], [сол'одкиї], [кн'іжка], [м'іжплан'єт'ниї], [р'іжте], [в'ізкі], але: [к'іхт'і], [н'іхт'і], [л'єхк'ій] (орфографічно кігті, нігті, легкий).

4. Прийменник (і префікс) з перед глухими приголосними вимовляється як [с]: [с тоб'о́жу], [с пл'ано́м], [с ф'е́дором], [с' : іл' : у], [с ц'єху], [схов'ати] (орфографічно з тобою, з планом, з Федором, з сіллю, з цеху, сховати).

У префіксі роз- і прийменнику-префіксі без- у позиції перед глухим приголосним поширена паралельна вимова [з] і [с]: [розпис'ка] й [роспис'ка], [розп'єт'ати] й [роsp'єт'ати], [бе'з те́бе] й [бе'с те́бе].

Впливає на ступінь оглушення й темп мовлення. При повільному темпі мовлення [з] зберігається більше, а при швидкому — здебільшого переходить у [с].

5. Глухі приголосні перед шумними дзвінкими в середині слова звичайно вимовляються дзвінко: [бород'ба] [молод'ба], [пр'оз'ба], [вог'з'ал] (орфографічно боротьба, молитва, просьба, вокзал).

6. Губні приголосні на кінці слова та перед голосними [а], [о], [у], [е], [у] вимовляються лише твердо: [го́луб], [сте́н], [с'ім], [в'іс'ім], [верф], [у сте'н'у].

В українській мові напівпом'якшені різновиди губних зустрічаються тільки перед [і]: [б'іп], [н'іс'ок], [в'іра], [м'істо], [ф'ізи'ка] та в деяких українських словах типу: [с'в'ато], [ц'в'ах] та ін.

7. Звук [р] в кінці складу й кінці слова вимовляється твердо, наприклад: [кос'арка], [л'ікар], а м'яко може вимовлятися на початку складу: [б'ур'а], [бур'ак], [тр'ох].

8. Усі шиплячі на кінці слова і складу, а також усі неподовжені шиплячі перед голосними [а], [о], [у], [е], [у] в українській літературній мові послідовно тверді, наприклад: [р'іж], [ход'иш], [н'іч], [поз'ичте], [розр'іжте], [б'іж'ат'], [с'н'іш'ат'], [лош'а], [кур'я], [чог'о], [чес'т']. Лише в позиції перед [і] шиплячі вимовляються як напівпом'якшені: [нож'і], [у д'іж'і], [гр'іш'і], [н'оч'і]. Як напівпом'якшені вимовляються також подовжені шиплячі, що виступають у корені слова, наприклад: [к'лоч' : а], [зб'іж' : а], [н'іч' : у] й под.

9. На кінці слова завжди вимовляється [ц'] м'який: [ол'ів'єц'], [х'лоп'єц'], [с'т'ілієц'], [син'іц'а], [пал'ан'іц'а]. Лише в словах іншомовного походження та деяких вигуках літературній мові властивий твердий кінцевий [ц] : [пал'ац], [шп'риц], [бац], [клац].

10. Перед наступними м'якими або пом'якшеними приголосними у вимові виступають м'які [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'] : [н'іс'н'а], [с'м'іх], [с'в'іт], [с'л'о́зи], [яс'н'іс'т'ь], [п'іс'ня], [с'міх], [сл'оз'и], [яс'ніс'ть], [пізн'ий], [цвіт], [кінський].

11. У прикметникових суфіксах -з'ьк-, -ц'ьк-, -с'ьк- завжди виступають м'які [з'], [с'], [ц'] : [запор'іс'киї], [дон'єц'киї], [с'іл'с'киї].

12. Перед [і] незалежно від його походження всі зубні приголосні здебільшого пом'якшуються: [с'іл'], [д'іло], [м'ін'], [з'іп], [з'іл' : а], [н'іс], [молод'і], [г'ар'і], [біт'і], [сіз'і], [ліс'і].

Значна частина носіїв української літературної мови перед [і], що походить з [о] та [у], вимовляють перед зубними непом'якшені або напівпом'якшені приголосні: [стіл], [поділ], [черв'оні], [у білії с'укн'і]

або [ст'іл], [п'од'іл], [черв'он'і], [у б'іл'іі с'їкн'і] тощо.

На межі морфологічних частин слова, а також на межі слів тверда вимова цих приголосних звичайно зберігається: [бе^нзімен' : иї], [медінсти^нтїт], [д'ід і баба], [лис і собака];

13. Перед голосним [e] приголосні вимовляються твердо: [стен], [д'ес'ам'], [се^нре^нд'а], [не^нс'ї]. Так само власні назви із сполученням [лe], як [л'ермонтої], [л'ен'с'киї], [л'ебед'еї], [л'еї толстої] та ін. Вимова цих слів із [л'] м'яким неправильна, бо вона не відповідає нормі загальнонародної української вимови. Проте ледь помітне пом'якшення [л] тут припускається.

М'яко вимовляються приголосні перед [e] лише на кінці м'якої основи прикметників середнього роду: [сін'е], [ост'ан' : e] та в дієслові [л' : e].

14. Буквосполучення хв завжди відповідає у вимові двом звукам — [x] і [в]: [хв'іст], [хв'іртка], [хв'їл'а], [хв'атати^н], а не [ф'іст], [ф'іртка], [ф'їл'а], [ф'атати^н].

Вимова приголосних у деяких граматичних формах

1. В іменниках середнього роду вимовляється подовжений приголосний: [знан' : а], [жи^нт' : а], [об'ід' : а].

2. Спрощення у групах приголосних при їх вимові — типове явище для української орфоєпії. Ми пишемо: *агентство, студентський, туристський, братство*, а вимовляємо: [аг'єнство], [студ'єн'с'киї], [тур'їс'киї], [бра'цтво] та ін.

Так само пишемо — *шістнадцять, шістдесят, шістсот*, а вимовляємо [ш'їсна'ц' : ат'], [ш'їзде^нс' : ат], [ш'їс : от].

3. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду перед закінченням -і буквосполученням *жу, шу, чу, ту* у вимові відповідають звукосполучення [з'ї'], [с'ї'] і [ї'] : [у д'їз'ї'], [пал'аз'ї'], [на по'д'їс'ї'], [у р'їц'ї], [т'їц'ї] (орфографічно у *дїжці, Палажці, на подушці, у ручці, тітці*).

Аналогічно вимовляються приголосні перед закінченням -і також і в називному відмінку множини імен-

ників чоловічого роду та в місцевому відмінку однини іменників середнього роду: [кри^нвор'їз'їц'ї], [запор'їз'їц'ї], [у ябл'уц'ї] (орфографічно *криворіжці, запоріжці, у яблущі*).

4. Сполучення приголосних [з'ї'], [с'ї'] перед закінченням у давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду спрощуються й вимовляються як [з'ї'], [с'ї'] : [у поїз'їц'ї] [к'їс'їц'ї], [не^нв'їс'їц'ї] (орфографічно у *поїздці, кістці, невістці*).

5. Буквосполученню -ться в дієслівних формах 3-ї особи однини й множини теперішнього часу у вимові відповідає звукосполучення [ї' : а] : [учи^нц' : а], [р'обл'а-ц' : а], [уц'їц' : а], [мос'т'їц' : а] (орфографічно *учиться, робляться, учитьс'я, моститьс'я*).

6. Буквосполученню -шся в дієслівній формі 2-ї особи однини теперішнього часу у вимові відповідає довгий м'який [с'] : [рад'їс' : а], [їчи^нс' : а] (орфографічно *радишся, учишся*).

7. У формах 2-ї особи однини дієслів наказового способу буквосполученням -жся і -чся у вимові відповідають звукосполучення [з'с'а], [ї' : а] : [не^нїр'їз'с'а], [не^нм'ас'с'а], [не^нмор'їц'с'а] (орфографічно *не вріжся, не мажся, не морочся*).

8. За нормами української вимови глотковий [з] в закінченні родового відмінка однини прикметників -ого вимовляється слабше, ніж у позиції на початку слова, проте він ніколи не змінюється на [в], як це властиво російській літературній вимові.

Деякі засоби милозвучності

Добре відомо, що українська мова відзначається особливою звучністю, що можливо завдяки різноманітним засобам урівноваження вокалізму з консонантизмом, тобто голосних із приголосними.

Так, в українській мові існують ті самі слова в двох або й у трьох паралельних, однаково законних формах. Наприклад, сполучник *і* має ще форму *й* (*він і вона — вона й він*); прийменник *в* має ще форми *у, уві* (*у школу, в обід, уві сні*); прийменник *від* має ще форми *од, віді* (*одібрати, відібрати*); прийменник *з* має ще форми *із,*

зі; суфікс **-ся** вживається паралельно з **-сь** (*гратися — гратись*); початковий [ø] може чергуватися з [y] (*вночі — уночі, взяти — узяти*).

У 1-й особі множини дієслів наказового способу можливі паралельні закінчення **-мо** й **-м** (*ходімо — ходім*).

Інфінітиви з повним закінченням **-ти** мають ще й скорочену форму **-ть**, наприклад: *знати — знать; робити — робить*. Проте тут слід віддавати перевагу першій формі.

Є також паралельні частки **би** і **б**, **же** і **ж**.

Такі подвійні й потрійні форми якраз і дають змогу врівноважувати вокалізм і консонантизм, надаючи цим самим звучності й плавності українській мові. Слід добирати такі форми, щоб не допускати нагромадження в ряд одних лише приголосних. Кожне дальше слово повинно залежати своїми початковими звуками від попереднього. Коли попереднє слово кінчається на приголосний, то наступне починається голосним, наприклад: *він іде*. І навпаки, коли попереднє слово кінчається на голосний, то наступне починається приголосним: *вона йде*. Так само: *він і вона — вона й він; зліз із печі — злізла з печі; він оддав — вона віддала; він узяв — вона взяла; він би йшов — вона б ішла; він же йде — вона ж іде*.

Усі відзначені чергування в українській літературній мові обов'язкові.

Чергування звуків [ø] : [y] в деяких словах не відбувається (див. про це детальніше в розділах «Позиційні чергування голосних [i], [y] з приголосними [ø], [й]» та «Позиційні модифікації приголосних»), тому вимовляємо й пишемо тільки *вплив, власний, влада* — а не *уплив, уласний, улада*. Тільки: *університет, Урал, утопія*.

Вимова слів іншомовного походження

Чимало помилок припадає на вимову слів іншомовного походження. Через те слід запам'ятати окремі правила їх вимови:

1. Звуки [i] та [u] в словах іншомовного походження вимовляються відповідно до їх позначання на письмі, причому ненаголошений [u], як і в українських словах, має нахил до [e]: [i*dé*ja], [i*нст*и*н*кт], [i*нст*и*е*т*и*т], [г*и*мн], [к*о*мун'іст], [д*и*на*м*'іка], [п*р*опозіц'і*я*], [асп'і*р*и*н*], [ц*и*фра], [б*р*и*е*га*д*a], [к*и*на*р*іс].

2. В іншомовних словах букви і та ї, е та є передають відмінності у вимові. Отже, треба вимовляти [e*g*o*і*ст], [p*у*їна], [мозаїка], [d'*i*é*т*a], [d'*i*éз]. Порушенням вимовних норм є вимова [e*g*oіст], [p*у*їна], [мозаїка], [d'*i*é*т*a], [d'*i*éз].

Але на початку кореня після голосного, що належить до префікса або є сполучним звуком у складному слові, йотація відсутня. Отже, вимова [ан*т*и*с*торичниї], [ста*р*оінд'ііс'к*и*ї] — правильна.

3. Звук [z] в словах іншомовного походження неоднаковий. Проте незалежно від того, чи звук [z] в іншомовних словах походить з [g] чи з [h], вимовляється він однаково — як український [z]: [газ], [гори*е*зонт], [агроном], [г*е*'кт*а*р], [герунт], [гвинт], [г*р*аф'іка], [г*е*'рої], [орган'ізац'і*я*].

Лише в невеликій групі іншомовних слів зберігається задньоязикова проривна вимова [z]: [г*а*нок], [а*г*рус] і под.

4. Приголосний [ʃ] в українській мові вживається звичайно в іншомовних словах. Наприклад: *факт, фабрика, форма, дефект, фізика, реформа*. Проте подекуди звук [ʃ] вимовляють як [xø]: [хвигу*р*a], [хвакт], [хво*р*ма]. Така вимова не є літературною.

Буквосполученню дж в іншомовних словах у вимові відповідає один приголосний звук [дж]: [джаз], [джем], [джи*г*'іт], а не [д-жаз], [д-жем], [д-жи*г*'іт].

6. Приголосні перед [e] в іншомовних словах по-українськи вимовляються твердо: [ат*е*ст*а*т], [л'іте*р*ату*р*a], [те*о*р'і*я*], [ком'іт*е*т], [п*р*'іори*е*т*е*т].

ЗНАЧЕННЯ ПИСЬМА

Українська літературна мова функціонує у двох формах: усній і писемній. Обидві ці форми мають як спільні, так і відмінні особливості. Об'єднує їх те, що вони служать засобом спілкування людей між собою: той самий зміст можна передати і усно, і писемно, причому користуючись однаковими або подібними словами й граматичними формами, реченнями. Як усна, так і писемна форма літературної мови мають чітко виражені норми (орфоепічні чи орфографічні), обов'язкові для всіх, хто користується українською мовою.

Відрізняють їх засоби вираження і сприймання.

Усна форма мовлення передбачає, з одного боку, утворення звуків, їх звучання, а з другого боку — їх слухання. Отже, вимовлена інформація полягає в ряду фонем, які в дійсності існують акустично. Усне мовлення розраховане на безпосередній контакт мовців.

Писемна форма мовлення — це мовлення, зафіксоване системою умовних, але чітко визначених для даної мови графічних символів, що сприймаються органами зору. Отже, написана інформація полягає в ряду графем, які в дійсності існують оптично.

Писемне мовлення, зберігаючись надовго, забезпечує спілкування людей, розділених простором і часом. Воно служить важливим засобом передачі нагромадженого досвіду одного покоління народу іншим, наступним поколінням.

Оскільки фонемі є найменшими одиницями, з яких складаються смислові одиниці при мовленні, то графеми — найменші одиниці мовлення, з яких складаються смислові одиниці на письмі.

Отже, якщо звукове мовлення — це матеріальне втілення людської думки, єдиний повноцінний засіб спілкування, тобто обміну думками, то писемне мовлення — це своєрідна фіксація звукової мови за допомогою умовних графічних знаків.

Значення писемного мовлення в житті суспільства також величезне, подекуди навіть важливіше для спілку-

вання, ніж усне мовлення. Письмо широко використовується в усіх сферах суспільного життя. Значна перевага писемної мови пов'язана з тим, що її можна відтворювати багато разів, вибираючи для поглибленого ознайомлення або й вивчення окремі місця, можна повертатися до прочитаного багато разів. «Без письма мова лишалася б лише миттєвим засобом спілкування. Одне тільки письмо надає міцності летючому слову, перемагає простір і час. Письмо — необхідне доповнення мови, надзвичайно сильний важіль співжиття, знання... Без нього неможливі ні достовірна історія, ні наука», — писав академік Я. К. Грот ще в другій половині минулого століття¹.

Графічна форма літературної мови, будучи тісно пов'язана з її усною формою, не є разом з тим простою її копією, а має ряд своїх власних засобів, багато в чому відмінних від засобів усного мовлення. Так, наприклад, усне мовлення для увиразнення змісту широко використовує синтагматичне членування, яке не завжди може бути відтворене на письмі. Пор. речення: *Я заховав учора | одержану газету* і *Я заховав | учора одержану газету*. Так само тільки в усному мовленні можна виділити логічним наголосом предмет думки. Наприклад, у реченні: *Літак пішов на посадку* може виділятися або перше, або друге, або третє слово, що істотно уточнює вираження думки.

З другого боку, письмо теж володіє деякими засобами вираження, яких не має усне мовлення. Наприклад: *До Києва ми їхали півгодини — до «Києва» ми їхали півгодини*. Або: *Він теж почув — Він те ж почув; Йде Залізник Чорним шляхом — Йде Залізник чорним шляхом*.

Українське письмо, яке використовує кириличні букви й має тисячолітню традицію, фонографічне, тобто воно базується на розчленуванні мовного потоку на окремі звукові комплекси, які за допомогою різних графічних символів — передусім літер — робляться оптично сприйнятими. Проте між вимовою й написанням багатьох слів дуже часто немає повної відповідності. Саме через це необхідне чітке усвідомлення основ правопису, його характеру, принципів, на яких він будується, його відношення до вимови й граматичної будови.

¹ Грот Я. К. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого донныне, 2-е изд. СПб., 1876, с. 92.

ГРАФІКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

Графіка (від гр. *graphicos* — писемний) — розділ мовознавчої науки, в якому вивчається сукупність умовних знаків, через які усне мовлення передається на письмі, а також система співвідношень між цими знаками і звуками даної мови.

Умовні графічні знаки для передачі звуків на письмі називаються літерами, або буквами.

Повний перелік літер у загальноприйнятому порядку називається алфавітом, або азбукою¹.

В українському алфавіті 32 літери, які служать для позначення на письмі 38 фонем. З них 31 літера вживається для позначення на письмі мовних звуків, а одна — **ь** — служить лише для позначення м'якої вимови попередніх приголосних фонем.

Кожна літера функціонує принаймні в чотирьох різновидах — це великі й малі літери друкованого і писаного тексту. Наприклад: *А, а*, *А, а*. Крім того, можуть бути ще й інші варіанти, що обираються довільно.

Український алфавіт і назви літер у ньому такі: а (а), б (бе), в (ве), г (ге), д (де), е (е), є (єе), ж (же), з (зе), и (и), і (і), ї (її), й (йот), к (ка), л (ел), м (ем), н (ен), о (о), п (пе), р (ер), с (ес), т (те), у (у), ф (еф), х (ха), ц (це), ч (че), ш (ша), щ (ща), ю (йу), я (йа), ь (м'який знак).

За характером називання літери українського алфавіту поділяються на декілька груп:

1. Назви, що складаються з одного звука: а, о, у, е, и, і.

2. Назви, що складаються з двох звуків: голосного й попереднього приголосного звука йот: я (йа), ю (йу), є (йе), ї (йї).

3. Назви, що складаються з відповідного твердого приголосного звука в поєднанні з наступним голосним е: б (бе), в (ве), г (ге), д (де), ж (же), з (зе), п (пе), т (те), ц (це), ч (че).

4. Назви літер, що складаються з відповідного приголосного звука в поєднанні з наступним голосним а: к (ка), х (ха), ш (ша), щ (ща).

¹ Алфавіт — від назви двох перших грецьких літер — *alpha* і *betha*. Азбука — від назви двох перших старослов'янських літер — *азъ* і *буки*.

5. Назви літер, що складаються з відповідного приголосного звука в поєднанні з попереднім голосним е: л (ел), м (ем), н (ен), р (ер), с (ес), ф (еф).

6. Описова умовна назва **ь** (м'який знак) та запозичена — **й** (йот).

Ідеальною графічною системою є така, в якій кожна літера відповідає тільки одній фонемі. Новостворені алфавіти цьому ідеалові часто відповідають. В українській мові, хоч вона має давню писемну традицію, літера в більшості випадків позначає лише одну фонему (*садок, зима, коло*). Разом з тим однією літерою може передаватися й дві фонemi або для позначення однієї фонemi вживаються дві літери. Це має своїм наслідком те, що число фонем і літер, з яких складається слово, буває різним. Наприклад, українська словоформа *її* складається з двох літер, яким відповідають чотири фонemi */jji/*, а слово *джміль* складається з шести букв, яким відповідає чотири фонemi: */джміл'/*.

Конкретно особливості української графіки такі:

1. Більшість літер української мови позначають по одній фонемі. Сюди належать літери на позначення: а) голосних фонем */a/, /o/, /y/, /e/, /u/, /i/*; б) приголосних */b/, /v/, /g/, /d/, /z/, /x/, /k/, /l/, /m/, /n/, /r/, /c/, /t/, /f/, /x/, /y/, /z/, /u/, /j/*.

2. Літери *ї* та *щ* завжди позначають по дві фонemi: */j/ + /i/* та */u/ + /z/*.

3. Одна фонема може позначатися двома буквами, наприклад: фонема */дз/* — літерами *дж*, фонема */з/* — літерами *дз*.

4. Тією самою літерою можуть позначатися різні фонemi. Так, літерою *г* позначають фонemi */г'/* та */з/*.

5. Та сама фонема може позначатися різними літерами. Наприклад, фонема */j/* позначається або відповідною окремою літерою алфавіту, коли вона стоїть перед */o/* або в кінці складу після голосного та перед приголосними (*Йосип, його, дай, мій, район, гайок, їти*); або коли стоїть перед голосним, то разом з ним позначається однією літерою. Так, *я* = */j/ + /a/*, *ю* = */j/ + /y/*, *є* = */j/ + /e/*, *ї* = */j/ + /i/*.

6. Літери *я, ю, є* в українській мові двозначні: вони можуть позначати або голосні */a/, /y/, /e/* і м'якість попереднього приголосного, або голосні */a/, /y/, /e/* в сполученні з попередньою приголосною */j/*.

7. Для м'яких приголосних немає спеціальних літер. Співвідносно тверді й м'які приголосні на письмі позначаються однаковими літерами. При цьому м'якість приголосних позначається такими способами: вживанням після літери на позначення приголосної м'якого знака (*будьмо, стань*), вживанням літер *я, ю, є* (*синя, синю, сине*) або літери *і* (*ліс, дім, сині*). Деякі м'які приголосні на письмі не позначаються взагалі, наприклад: *радість* (вимовляється [rad'ic'm']), *радянський* (вимовляється [rad'an's'kiĭ]) тощо.

Співвідношення між фонемами й літерами насправді ще багато складніші, що зумовлюється особливостями правопису. У багатьох випадках відповідність між літерами й фонемами може бути й зовсім відсутньою. Пор.: *розписується* [rospisuječ'a] й под. Буває й так, що деякі літери взагалі не позначають ніякої фонему. Наприклад, у вимові слова *невістці* немає фонему /m/; те саме в слові *шістнадцять* і под. Такі написання відбивають прагнення зберегти літеру з метою встановлення морфологічних частин слова. Тут діють уже правила правопису.

До нелітерних графічних засобів писемного мовлення належать: апостроф, знак наголосу, дефіс, іноді лапки, розділові знаки, проміжки між словами й деякі інші.

Апостроф (') ставиться після приголосних перед літерами *я, ю, є, і*, щоб позначити на письмі сполучення голосних /a/, /y/, /e/, /i/ з попередньою фонемою /j/. Наприклад: *об'ява, дев'ять, бур'ян, без'язикий, б'ю, в'ється, з'їзд* тощо.

Знак наголосу в українській графіці в звичайних текстах не ставиться. Лише зрідка він позначається, щоб уникнути небажаної омонімії. Пор.: *Сміливих і відважних пізнають у бою — Сміливих і відважних пізнають у бою*. Коли в тексті зустрічається незнайоме слово, про його наголос дізнаються зі словників, у яких наголос ставиться обов'язково.

Правила вживання розділових знаків (пунктуація) не належать ні до графіки, ні до орфографії. Вони пов'язані із синтаксисом і становлять другу частину правопису (перша — орфографія).

Дефіс — знак приєднання слів (*марксизм-ленінізм, хліб-сіль, по-моєму, як-не-як, хто-небудь*) і знак переносу частин слів.

Лапки — в деяких випадках уточнюють значення слів: *«Київ»* (кінотеатр, ресторан, готель), *«Микола Лисенко»* (пароплав) тощо.

ОРФОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ¹

Орфографія (від гр. *orthos* — правильний, рівний і *grapho* — пишу) — розділ мовознавчої науки, в якому встановлюється система загальноприйнятих правил передачі звукової мови (слів і їх форм) на письмі.

Орфографія безпосередньо пов'язана з графікою, але й відрізняється від неї. Можна сказати, що графіка — це інвентар графічних засобів вираження смислових одиниць мови на письмі, а орфографія — це правила вживання тих чи інших графічних засобів.

В орфографії вивчаються правила, які регулюють способи фіксації звуків та звукосполук, що мають здатність асимілюватися або дисимілюватися, на письмі, вживання м'якого знака й апострофа, правопис слів іншомовного походження, написання слів разом і через дефіс, вживання великої літери, правила переносу частин слова з рядка в рядок тощо.

В основу орфографії української мови покладено три принципи: фонетичний, морфологічний та історичний, або традиційний.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова пишуться так, як вони вимовляються в літературній мові, тобто кожна фонема передається на письмі однією літерою або сполученням двох літер, як це встановлено правилами української графіки, наприклад: *липа, день, джміль, яблуко, клуня*.

Морфологічний принцип полягає в тому, що значущі частини споріднених слів (морфем) пишуться однаково, незважаючи на те, що вони в різних формах того самого слова або в споріднених словах звучать по-різному. Наприклад, у слові *учишся* [учи'с':a] пишеться *ш* (всупереч вимові [с']) для того, щоб зберегти закінчення дієслова 2-ї особи однини теперішнього часу (пор.: *учиш*), а в словоформах *селà* й *селі* пишеться *є*,

¹ Див.: Український правопис., 2-ге вид. К., 1960.

незважаючи на те, що в першій вимовляється [e^u], а в другій — [a^e].

Історичний, або традиційний, принцип полягає в тому, що деякі написання не зумовлені ні безпосередньо вимовою, ні за допомогою морфологічних зіставлень, а передаються за традицією. Так, наприклад, тільки традицією пояснюється написання слів *леміш* (вимовляється [лe^uм'іш]), *кишеня* (вимовляється [кe^uшeⁿ'a]) та деяких інших.

За фонетичним принципом в українській мові, наприклад, пишуться:

1. Літери *о* та *е* після літер на позначення шиплячих: *шостий, чотири, жолудь, жонатий, пишоно, чорний* і под., але *шести, четвертий, пишиця, женитися, чернетка* й под.

2. Літера *а* на місці колишнього [о] перед складом з наголошеним [а] у ряді слів: *калач, качан, гарячий, хазяїн, багатий, гаразд* (пор. рос. *богатый, горячий, хозяин, гораздо*, укр. *коло*).

3. Префікс *с-* перед *к, п, т, х, ф*: *казати, спитати, стиха, схитрувати, сфотографувати*.

4. Слова з групами приголосних, у яких відбулося спрощення звуків: *серце, сонце, пізно, масний, виїзний, чесний, тиснути*.

5. Іменники з суфіксом *-енк(о)*, утворені від іменників з суфіксами *-ськ, -зьк-*: *Онищенко, Прищенко, Кужеченко* й под.

6. Суфікси *-ств(о), -цтв(о)* та *-ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий)* в іменниках та прикметниках, утворених від слів з основою на *с, х, ш, з, г, ж, ц, к, ч*: *товариство* (від *товариш*), *птаство* (від *птаха*), *боягузтво* (від *боягуз*), *убозтво* (від *убогий*), *молодецтво* (від *молодець*), *жіноцтво* (від *жінка*), *ткацтво* (від *ткач*), *одеський* (від *Одеса*), *чеський* (від *чех*), *латиський* (від *латиш*), *кирово-різький* (від *Кривий Ріг*), *бахмацький* (від *Бахмач*) і под.

За морфологічним принципом пишуться:

1. Літери, що позначають ненаголошені [e] та [u], а в позиції перед постійно наголошеним [y] також і [o]: *село, весло, питати, сидіти, голубка, кому*.

2. Літери, що позначають глухі приголосні перед дзвінками, а також дзвінкий [z] перед глухими: *просьба, молитва, кітї*.

3. Префікс *з-* перед глухими (крім *к, т, п, х, ф*): *зцідити, зшити, зчистити, зсипати*.

4. Префікси *роз-, без-* перед шиплячими: *розчистити, розжитися, безшовний, безчестя*.

5. Дієслівні форми на *-шся* і *-тсья*: *збираєшся, зустрічаєшся, змагаються*.

6. Деякі буквосполучення, у яких при вимові відбувається спрощення: *шістнадцять, студентський*.

7. У присвійних прикметниках, утворених від іменників із суфіксами *-ськ-, -зьк-*: *Прісвчин, Онисвчин, Кузвчин*.

За традиційним принципом пишуться: літери *я, ю, е, ї, щ*, які позначають по дві фонемі: /ja/, /ju/, /je/, /ji/, /шч/; літери *дз, дж*, що позначають кожна по одній фонемі, великі літери на позначення власних назв, ряд слів з ненаголошеними голосними [e], [u], [o], що не перевіряються наголосом: *леміш, левада, кишеня, лиман, комин, келих, лопух, сокира, собака*.

Визначальними для української орфографії є два принципи: фонетичний і морфологічний.

Крім того, в українській орфографії певне місце займають так звані диференціюючі написання, або смислові, тобто такі, що залежать від смислового значення слова й сполучення слів.

Так, до диференціюючих написань належить, наприклад, вживання великої й малої літери залежно від їх значення: *соловей* (пташка) — *Соловей* (прізвище), *криве* — *Криве* (назва села), *біла церква* — *Біла Церква* (місто), *земля* (грунт) — *Земля* (планета).

До диференціюючих належать також написання слів разом, окремо або через дефіс. Наприклад, разом пишуться прислівники *удень, убік, угору, украй, додому, посередині*, на відміну від однозвучних з ними іменників з прийменниками, що пишуться роздільно: *у день, у бік, у горі, у край, до дому, по середині* й под. Сюди належить також розрізювання закінчень орудного відмінка прізвищ і назв міст, наприклад: *Куйбишевим* (прізвище) — *Куйбишевом* (місто), *Ростовим* (прізвище) — *Ростовом* (місто).

Дехто ставить диференціюючі написання в один ряд з принципами орфографії. Проте для цього немає підстав, оскільки диференціюючі написання породжені дією фонетичного, морфологічного і традиційного принципів. Так, наприклад, правопис слів разом або окремо

зумовлений дією морфологічного принципу, а правопис слів з великої й малої літери — дією традиційного принципу.

ВЖИВАННЯ ОКРЕМИХ ЛІТЕР УКРАЇНСЬКОГО АЛФАВІТУ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. У деяких словах на місці етимологічного [o] перед складом з постійно наголошеним [a] вимовляється й пишеться **а**, наприклад: *багато, багатий, багаття, газрад, гарячий, кажан, калач, хазяїн, халява*.

2. Літера **е** для позначення ненаголошеного [e], що наближається у вимові до [u], пишеться в таких випадках:

а) коли звук [e] при зміні слова випадає: Пор.: *беру* — бо *брати, справедливий* — бо *правда, шевця* — бо *швець, палець* — бо *пальця, грудень* — бо *грудня, півень* — бо *півня*;

б) коли [e] в закритому складі чергується з [i]: *кореня* — *корінь, попелу* — *попіл*;

в) при передачі на письмі повноголосних звукосполучень [ere], [ele]: *берег, через, перед, щелепа*;

г) у суфіксах **-ен-, -ен(я), -енн(я), -енк-, -еньк-, -есеньк-, -ечк-, -ер(о), -гель**: *зроблений, загублений, кошеня, посилення, Хоменко, ніченька, гарнесенько, діжечка, семеро, учитель*;

д) у префіксах **без-, не-, недо-, пере-, перед- (перед-), пре-**: *безмежний, невивчений, недоладний, перехід, передбачення, представник*;

е) коли при зміні слова на місці ненаголошеного [e] з'являється наголошене: *село* — бо *сѣла, теплиця* — бо *тѣпло, ребро* — бо *рѣбра, верба* — бо *вѣрби, плеті* — бо *плѣтений, терпкий* — бо *тѣрпнути, семі* — бо *сѣ- меро, стерня* — бо *стѣрні*;

є) за традицією у словах: *левада, леміш, сметана*.

3. Літера **и** для позначення ненаголошеного [u], що наближається у вимові до [e], пишеться в таких випадках:

а) для позначення звукосполучення [ri], [li], що походять з давніх [rъ], [lъ], [rь], [lь], між приголосними: *криниця, кривавий, тривога, дрижати, гриміти, бриніти, чорнобрисий, блищати, але бренькати, брівка*.

Проте від звукосполучень [ri], [li] слід відрізнити

сполучення [ri], [li], що походять з давніх [rъ], [lъ]: *дрімати, тріщати, злітати* або з давнього **ро**: *прізвище, прірва*;

б) коли при зміні слова на місці ненаголошеного [u] з'являється наголошене: *блищати* — бо *блиск, кривий* — бо *криво, близьенько* — бо *близько, затихати* — бо *тихо, миленький* — бо *милий* і под.;

в) за традицією: *кишеня, лимон, комин*.

4. Літера **і** (а не **и**) пишеться:

На початку слів: *ім'я, інколи, іноді, інший, істина*.

5. Після **г, к, х** та **ж, ч, ш** в основі слів може писатися **и** або **і**. Літера **і** після **г, к, х** пишеться тоді, коли нею позначається звук, що чергується з [o] (*гір* — *гора, кірка* — *кора, тхір* — *тхора*), а після **ж, ч, ш** — звук, що чергується з [e]: *жінка* — *жінити, зачіпка* — *зачепити, шість* — *шести*. В інших випадках пишеться **и**: *гинути, кинути, схибити, живий, чистий, шити*.

6. Літери **е, і, я, ю** вживаються в середині і в кінці слів після голосного й апострофа: *боєць, монтує, чие, взаємно, Марієчка; б'є, возз'єднання; виїхати, клеїти, твої, бої, воїн; від'їзд, з'їзд, при недовкрів'ї, у пір'ї; подія, білая, верхів'я, подвір'я, в'язати, обява; готую, у гаю, в'юн, з'юрмитися, б'ю, по узгір'ю, сузір'ю*.

ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Апостроф пишеться після літер, що позначають приголосні, перед **я, ю, е, ї**, коли вони служать не для позначення м'якості попередніх приголосних, а для позначення двох звуків: [j] + голосного [a], [e], [y], [i]. Це буває в таких випадках:

1. Після літер для позначення губних звуків [b], [n], [v], [m], [ʃ] та звука [p]: *б'є, н'ята, в'юн, м'ята, саф'ян, в'їзд, полум'я, солов'ї, довір'я, бур'ян, матір'ю, у довір'ї*.

2. Після **к** у слові *Лук'ян* і похідних від нього: *Лук'янович, Лук'янівка, Лук'янчук* і под.

3. Після префіксів та першої частини складних слів, які закінчуються на літеру, що позначає твердий приголосний: *без'якірний, від'їзд, від'ємний, з'єднання, двох'ярусний*.

Апостроф перед **я, ю, е** не пишеться:

1. Якщо перед літерою для позначення губного звука є ще одна літера для позначення приголосного (крім

літери **р**), який належить до кореня: *свято, цвях, тьмяний, морквяний, мавпячий, дзвякнути*, але: *черв'як, верб'я, торф'яний*.

2. На початку складу, якщо літери **я, ю, є** вживаються для позначення м'якості попереднього [**р**]: *рябий, рясний, ряд, буря, горючий*.

3. Після префіксів з кінцевими літерами на позначення приголосних перед наступними літерами **і, є, а, о**: *безіменний, безініціативний, зокрема, зуміти, загітувати, зекономити, зорганізувати, дезінформація*.

4. Після літер на позначення губних приголосних та [**р**] перед [йо]: *серйозний, курйозний*.

ВЖИВАННЯ ОКРЕМИХ ЛІТЕР УКРАЇНСЬКОГО АЛФАВІТУ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

М'який знак в українській мові пишеться:

1. У кінці слова і складу для позначення м'якості приголосних [θ'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [з'], [л'], [н']: *будь, будьте, лоть, лівьмо, рись, Луцьк, хлопець, учитель, кулька, день, станьте, гедзь*.

2. На початку складу для позначення м'якості приголосних перед [о]: *двоготь, тьохкати, дзвоб, сьогодні, льон, зверхньо, утрьох*.

3. Після **з, ц, с** у суфіксах **-зьк[ий], -ськ[ий], -цьк[ий], -зькість, -ськість, -зьк[о], -ськ[о], -цьк[о]**: *запорізький, міський, гайдамацький, близькість, людськість, слизько, військо, хвацько*. Але в словах *баский, в'язкий, боязкий, дерзкий, ковзкий, плоский, різкий* і похідних від них м'який знак не пишеться, бо в них **з** і **с** до суфікса не належать.

4. Після **н** у суфіксах **-еньк-, -оньк-, -ен-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *батенько, гарненько, близесенько, повнісінький, малосінький*.

5. Після **л** перед літерами для позначення інших приголосних (крім [л]): *більший, ковальський, спільний, пальці, учительство, кілька, вільний*.

6. У родовому відмінку множини іменників жіночого роду I відміни м'якої групи та іменників середнього роду II відміни м'якої групи на **-нн[я], -ц[е]**: *їдалень, конопель, годівниць; завдань, знань, віdereць, кілець, місць, сердець, сонць*.

7. В особових формах дійсного та наказового способу дієслів, а також у стягнених формах інфінітива та зворотної частки: *стань, будь, посуньте, думають, сидить, плакать, радить, коситься, проситься, задуматись, зробітись*.

М'який знак не пишеться:

1. Після літер, що позначають губні та шиплячі приголосні: *дріб, степ, любов, ставте, сім, верф; різте, ніч, туш, берешся, мориця, річ*.

2. Після **р** у кінці складу: *вдарте, кір, гіркий* (але *Горький*), *перевір, тепер, кобзар, лікар, секретар*.

3. Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)**: *інженер, кінчик, інший, Уманицина, барабаничик, кінський, селянський, селянство*.

4. Між різними чи однаковими літерами, що позначають м'які приголосні: *свято, сонця, молодістю, віконця, слід, пізнє, дні, знаряддя, життя, галуззя, колосся, знання, сіллю, леться*. Але: *виносся* — бо *виночн, няньчин* — бо *донька, нянька*.

5. У таких словах, як *Гальці, доньці, няньці*, м'який знак пишеться в усіх відмінкових формах (*Гальки — Гальку — Галькою; донька — доньки — донькою* і под.), бо він є у формі називного відмінка; якщо у формі називного відмінка м'якого знака немає (*галка, пасмо*), то він не пишеться і в інших відмінкових формах (*галці, у пасмі*).

6. Після літер, що позначають приголосні, перед суфіксами **-ченк(о), -чук**: *Федченко, Конончук, Радченко*, але після **л** звичайно пишеться: *Гальченко, Михальчук*.

ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ

Подовжені приголосні звуки на письмі позначаються двома літерами. Це буває в таких випадках:

1. Коли відбувається збіг двох однакових приголосних на межі частин слова (одна частина слова закінчується, а друга починається на той самий приголосний):

а) префікс + корінь: *оббити, ввечері, вволити, піддержати, наддати, ззаду, безземельний*;

б) корінь з кінцевим **н** + суфікс **-н-**: *законний, картонний, сонний, кінний, денний, ранній, Вінниця*;

в) дієслово з кінцевим **с** + частка **ся**: *розрісся, пасся, трясся, піднісся*;

г) у складних словах: *військкомат, юннат, міськком, двохсоттисячний, піввіку*.

2. У наголошених суфіксах **-енн-**, **-анн-** прикметників і прислівників, що означають велику міру якості: *численний, здоровенний, злидений, непримиренний, страшенно, силенно, невблаганний, нездоланий, несказанно*.

3. У суфіксах таких прикметників (переважно старослов'янizmів), як *вогненний, натхненний, священний, благословенний, мерзенний, старанний, окаяний, притаманний*.

В іменниках, утворених від вказаних прикметників, написання **нн** або **н** зберігається: *численність, невблаганність, старанність, вихованість, юність, причеченість, захопленість*.

Подвоєння не буває:

а) у суфіксах дієприкметників: *запрошений, змальований, засушений, неказаний, нездоланий*;

б) у прикметниках: *юний, шалений, скажений, жадааний*.

4. В українській мові подвоєними буквами **дд**, **тт**, **зз**, **сс**, **цц**, **лл**, **нн**, **жж**, **чч**, **шш** передаються м'які приголосні (крім губних, [ɛ], [ɯ], [ɤ], [ɹ] та [j]), якщо вони стоять між голосними: *знаряддя, життя, галузю, вісню, міццю, рілля, зрання, збіжжя, річю, тушию*.

Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подвоєння не відбувається: *щастя, листя, юністю, подільський* (пор.: *Поділля*), *звершень* (пор.: *звершення*), *облич* (пор.: *обличчя*).

Виняток становить дієслово *люю*, в якому [л] подвоївся на початку слова, та іменник *стаття* в родовому відмінку множини: *статей*.

5. У словах типу *Донеччина, Німеччина, Вінниччина, козаччина, але Галичина*.

6. У словах *ссати, бовваніти, лялий, Ганна, овва* похідних.

ПОЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ ЗМІН ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ

1. Деякі кореневі приголосні перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)** змінюються при словотворенні, змінюючи й самі суфікси. Ці зміни позначаються на письмі:

а) [ɯ], [ɥ], [ɥ] + [-ськ(ий)], [-ств(о)] переходять у [-цьк(ий)], [-цтво(о)]: *кріпак — кріпацький — кріпа-*

цтво; робітник — робітницький — робітництво; ткач — ткацький — ткацтво; викладач — викладацький; молодець — молодецький — молодецтво;

б) [x], [ɯ], [ɥ] + [-ськ(ий)], [-ств(о)] переходять у [-ськ(ий)], [-ств(о)]: *волох — волоський, птах — птаський — птаство; товариш — товариський — товариство; Одеса — одеський;*

в) [ɛ], [ɯ], [ɥ] + [-ськ(ий)], [-ств(о)] переходять у [-зьк(ий)], [-зтво(о)]: *Рига — ризький, Буг — бузький, убогий — убозтво, Париж — паризький, боягуз — боягузтво, француз — французький.*

Інші приголосні перед суфіксом **-ськ(ий)**, **-ств(о)** на письмі зберігаються: *люди — людський — людство; брат — братський — братство; антифашист — антифашистський, завод — заводський.*

2. При творенні вищого ступеня порівняння прикметників або прислівників приголосні [ɛ] і [ɯ] перед суфіксом [ɯ] змінюються на [-яч(ий)], а [ɥ] — на [ɥ](ий): *дорогий — дорожчий — дорожче; вузький — вузьчий — вузьче; дужий — дужчий — дужче; високий — вищий — вище; але: легкий — легший — легше.*

3. Іноді уподібнення, що відбувається в усній мові, на письмі не передається, тоді в слові на місці сумнівного звука пишеться літера, яка служить для позначення цього звука у сильних позиціях, тобто між голосними. Це стосується правопису таких літер:

а) **ж**, **ч**, **ш** перед **ц**: *дужці* (пор.: *дужок*), *ручці* (пор.: *ручок*), *квітці* (пор.: *квіток*);

б) літери, якими передаються глухі приголосні, перед літерами, що позначають дзвінки, на письмі зберігаються: *боротьба* (пор.: *бороти*), *просьба* (пор.: *просити*). Так само зберігаються літери, що позначають дзвінки приголосні перед глухими: *кігті* (*кіготь*), *дубки* (*дубок*), *дігтяр* (*дьготь*), *кладка* (*кладок*).

4. Іноді при творенні слова або при його відмінюванні виникає збіг кількох приголосних, які у вимові спрощуються, тобто один з цих звуків випадає:

а) Групи приголосних [ждн], [здн], [стн], [стл] та інші спрощуються на [жн], [зн], [сн], [сл]. Отже, вимовляємо й пишемо: *тиждень — тижня, проїзд — проїзний, перстень — персня, захист — захисник, радість — радісний, стелити — слати.*

Винятки становлять: слова *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять* (у слові *шіст-*

надцять звук [т] у вимові випадає); прикметники, утворені за допомогою суфікса **-н-** від іменників іншомовного походження на **-ст:** *компостний, форпостний, контрастний, баластний*.

б) Групи приголосних [скн], [зкн], [шкн] спрощуються на [сн], [зн], [шн]. Отже, вимовляємо і пишемо *писк — писнути, тиск — тиснути, бризки — бризнути, брязк — брязнути, дощок — дошка, зморшок — зморшка*.

Цьому правилу не підлягають слова: *випускний, пропускний, рискнути, вискнути, тоскно, скнара, скніти, брезкнути* й споріднені з ними.

в) Спрощення у вимові й на письмі відбувається також у словах: *сердець — серце, чернець — ченця, місто — міський*.

ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Слова іншомовного походження загалом пишуться за правилами написання українських слів. Проте вони мають і деякі свої особливості.

1. Після **е, і, у** в середині слів і після **о, у** в кінці слів пишеться **а** (не **я**): *театр, лауреат, артеріальний, діалектика, соціалізм, піано, кулуари; ампула, буржуа; Тіціан, Буало, Нікарагуа*.

2. Після **а, о, у** в середині слів пишеться **є** (не **е**): *фаєтон, поезія, проект, силует, статуетка, Рафаель*. Виняток становить: *траєкторія*.

Після **л** в іншомовних словах завжди пишеться **є**, а не **е**: *пленум, телефон, лекція, легенда, білет; Галілей, Лессінг* та ін.

3. Після **е, і, й, ь** та апострофа пишеться **є**: *реєстр, абітурієнт, дієта, клієнт, аудієнція, ієрогліф, гігієна, поліомієліт, фойє, порт'єра; бар'єр, об'єкт, н'єдестал; Вандрієс, Мейє, Гот'є, В'єнна*; однак після префіксів і споріднених з ними елементів пишеться **е**: *діелектрик, реєміграція* та ін.

4. На початку слова здебільшого пишеться **є**: *елегія, електрика, етан, енергія, ескадра, Есхіл*, але в деяких давно запозичених словах пишеться буква **е**: *Європа, Єгипет, Євпаторія, Євфрат, Єва, єретик* тощо.

5. Літери **ю, я** пишуться після **і** в кінці слова (*ілюстрація, революція, Азія, рація*) та після апострофа, **ь** і **й**: *інтерв'ю, мільярд, Нью-Йорк, Малайя*.

6. Літера **ї** пишеться в середині і в кінці слів після

літер на позначення голосних, а також після **ь**: *архаїчний, еліпсоїд, казуїстика, теїн; Він'ї, Каїр, Енеїда*.

7. На початку слова, а також у середині слова перед голосним та й завжди пишеться літера **і**, а не **и**: *ідея, індустрія, історія, Італія, Іран, біологія, геніальний, триумф, радії* та ін.

8. У кінці невідмінюваних слів пишеться літера **і**: *журі, попури, парі, мерсі, таксі, поні* та ін.

9. Літера **і**, а не **и** пишеться у власних іншомовних словах після всіх літер, що позначають приголосні: *Афіни, Алжир, Вашингтон, Гібралтар, Дідро, Дізель, Кріт, Корсіка, Мадрид, Сардинія, Сіцілія, Тіроль, Трансільванія, Тіціан, Цицерон, Чікаго, Шіллер*. Зберігається **і** в похідних словах, як *гібралтарський, кіпріот, тіролець, сіцилієць, шіллерівський* тощо. Але *дизель, йоркшир, тиролька* та ін. (як загальні назви).

Літера **и** пишеться в таких власних географічних назвах: *Америка, Арктика, Антарктика, Атлантика, Африка, Балтика, Британія, Париж, Рига, Рим, Єгипет, Єрусалим*.

10. Літера **и** (а не **і**) пишеться після літер **д, т, з, с, ц, р, ж, ч, ш** (так звана «дев'ятка») в загальних іншомовних назвах перед наступним приголосним: *директор, статистика, зигзаг, паразит, симпатія, силует, циркуль, циклон, цистерна, фабрика, ринг, жилет, жирафа, шифер, речитатив*.

11. Літера **і** (а не **и**) пишеться в усіх випадках після літер **б, п, в, ф, м, г, к, х, л, н**: *білет, пілот, вітраж, фірма, економіка, гігант, кілограм, хірург, літера, республіка, комуніст* тощо. Проте в деяких давно запозичених словах, відповідно до вимови, в цих позиціях пишеться **и**: *бинт, спирт, вимпел, миля, бурмістер* (але *бургомістр*), *химера, ехидна, лимон, нирка* та ін. Літера **и** пишеться також у ряді слів, запозичених із східних мов: *гиря, киргиз, кишлак, кипарис, кинджал, кисет, Китай* і под.

12. У загальних словах іншомовного походження приголосні звичайно не подовжуються: *атестат, акумулятор, белетристика, грип, група, ідилія, інтелект, каса, клас, комуніст, метал, савана, сума* та ін.

Подвоєння відбувається лише в таких загальних назвах, як: *аннали, барокко, бонна, беладонна, біль, булла, вілла, брутто, нетто, ванна, манна, пенні, отнна, фінн* (але *фінка*), *бравіссімо, фортіссімо, ін-*

термецо, стаккато, а також у похідних від них утвореннях: *ванний, манний, тритонний* (але *тритонка*).

Зберігається подвоєння також у словах із префіксами: *ап-, ім-, ір-, контр-, сюр-*, якщо префікс кінчається, а корінь починається однаковим звуком: *апперцепція, імміграція, ірраціональний, контрреволюція, сюрреалізм* тощо.

13. Апостроф пишеться:

а) після літер *б, п, в, ф, м, г, к, х, ж, ч, ш, р* перед літерами *я, ю, є, ї*, що позначають [j] і голосний [a], [y], [e], [i]: *б'єф, інтерв'ю, н'єдестал, прем'єра, верф'ю, к'янті, Іх'ямас, Руж'є, Монтеск'є*.

Якщо ж літери *я, ю, є* позначають сполучення пом'якшеного приголосного з голосними [a], [y], [e], то апостроф не ставиться: *бюро, пюре, фізеляж, мюрид, кювет, жюри, рюш, Гюго, Мюллер, Барбюс*;

б) після кінцевої літери (що позначає приголосний) префікса перед літерами *ю, є* кореня: *ад'ютант, ін'єкція, об'єктивний, кон'юнктивит*;

в) після початкової частки в таких прізвищах, як: *О'Генрі, д'Аоста, д'Аламбер* і под.

14. М'який знак у словах іншомовного походження пишеться після літер *д, т, з, с, ц, л, н*:

а) відповідно до вимови в кінці слів: *автомобіль, газель, магістраль, герань, Булонь, Шампань*;

б) після літери *л* перед літерами на позначення приголосних (відповідно до вимови): *альтанка, альбом, дельфін, мультфільм*;

в) після названих літер, якщо вони позначають м'які приголосні, перед літерами *я, ю, є, ї* та сполученням літер *йо*: *медальйон, ательє, більярд, віньєтка, Лавуазьє, Кордієвери, Севілья, Він'ї, Ньютон*.

НАПИСАННЯ СЛІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

Разом пишуться:

Усі складноскорочені слова й похідні від них: *райком, держбуд, держошадкаса, водопад, обком, профспілка, універмаг; колгоспівський*.

2. Складні іменники, утворені з двох або кількох основ за допомогою сполучних літер *о, е, є* чи без них, а також похідні від них прикметники: *головоломка, соломорізка, водопровід, чорнобривці, трудодень, носоріг, шлакоблок, світловололікарня, кораблебудування, міся-*

цехід, бурелом, сміттєзбірник; головоломний, водопровідний, буреломний, кораблебудівельний, сміттєзбірний.

3. Складні прикметники, утворені від сполучень іменника з прикметником, дієслова з іменником, прикметника або дієприкметника з прислівником: *червонопрапорний* (червоний прапор), *короткохвильовий* (коротка хвиля), *лівобережний* (лівий берег), *деревобробний* (обробляти дерево), *полезахисний* (захищати поле), *нижчепідписаний* (підписати нижче), *високоавторитетний* (високий авторитет).

4. Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник: *трикутник, чотириразовий, стодвадцятип'ятирічний, семизначний, шістдесятисеміріччя, триразовий*.

5. Складні порядкові числівники і прикметники, останнім компонентом яких є *-сотий, -тисячний, -мільйонний*: *кількасотий, двохсоттридцятитисячний, трьохсотп'ятдесятидвохмільйонний*.

6. Складні слова з *пів-*, друга частина яких починається з приголосного: *південь, півгодини, півмішка, північний, півлекції*; а також *півострів, полумисок* та ін.

7. Ряд прислівників, утворених від двох або більше слів чи основ: *дочиста, допізна, віддавна, наперекір, віднині, назавсім, натроє, аніскільки, внаслідок, дотла, задовго, назустріч, завидна, зісподу, зсередини, мимохідь, навперейми, навприсядки, навскач, наниз, назустріч, напам'ять, напоказ, насподі, неабихто, невпам'ятку, поодинці, поїдтинню, спересердя, спідлоба, спідсподу, споконвіку, удосвіта, щонайдужче, щохвилини, якнайшвидше* та інші.

8. Складні прийменники і сполучники: *понад, поперед, навколо, поміж, посеред, навпроти, попід, проміж*; *якщо, якби, мовби, зате, притому, якже, проте, начебто, немовби*.

Через дефіс пишуться:

1. Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучної літери: *марксизм-ленінізм, батькомати, хліб-сіль, купівля-продаж, член-кореспондент, жар-птиця, прем'єр-міністр, генерал-майор, тонна-кілометр*.

2. Складні іменники з першою частиною *пів* перед літерою, що позначає голосний звук, а також перед власною назвою: *пів-острова, пів-урока, пів-яблука, пів-аршина, пів-Америку, пів-Киева*.

3. Складні іменники з першою складовою частиною *віце-, екс-, лейб-, обер-, унтер-, штаб(с)-*: *віце-президент, екс-чемпіон, лейб-медик, обер-кондуктор, унтер-офіцер*.

4. Іншомовні назви проміжних сторін світу: *зюйд-вест, норд-ост*.

5. Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, що означають рівноправні поняття: *культурно-технічний, всесвітньо-історичний, матеріально-технічний, масово-політичний, народно-визвольний, навчально-виховний, науково-технічний, партійно-політичний, суспільно-політичний*.

6. Складні прикметники, які означають різні кольори чи відтінки кольорів, передають додатковий відтінок якості: *чорно-білий, синьо-голубий, молочно-білий, світло-сірий, темно-коричневий, гірко-солоний, кислуватосолодкий, але жовтогарячий*.

7. Складні прикметники з першою частиною на *-ико (-іко)*: *політико-економічний, діалектико-матеріалістичний, механіко-математичний*.

8. Складні займенники та прислівники з *будь-, -небудь, казна-, хтозна-*: *будь-що, хто-небудь, казна-що, хтозна-хто; будь-де, куди-небудь, казна-коли, хтозна-де*.

9. Прислівники, що утворюються від прикметників, займенників або числівників з префіксом *по-*: *по-братерському, по-партійному, по-вашому, по-іншому, по-людськи, по-українськи, по-перше, по-третє* й под.

10. Частки *бо, но, то, от, таки*: *слухай-бо, йди-но, десь-то, як-от, все-таки*.

11. Прислівники, утворені повторенням слова або основи, а також сполученням синонімів чи антонімів: *далеко-далеко, високо-високо, тихо-тихо, видимо-невидимо, тишком-нишком, віч-на-віч, рано-вранці, десь-не-десь, більш-менш, коли-не-коли, мало-помалу, часто-густо, тяжко-важко, всього-на-всього, давним-давно, як-не-як, добре-предобре*.

ВЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

З великої літери пишуться:

1. Індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська: *Михайло Михайлович Коцюбинський, Лев Миколайович Толстой, Леся Українка (Лариса Косач), Олександр Невський, Кобзар (про Т. Г. Шевченка)*.

У складних прізвищах, псевдонімах, іменах, які пишуться через дефіс, кожна складова частина починається великою літерою: *Квітка-Основ'яненко, Карпенко-Карий, Сергєєв-Ценський, Жан-Жак, Марія-Терезія*.

2. Назви дійових осіб у байках, казках, драматичних творах, які звичайно вживаються як загальні назви: *Лисичка, Вовк, Лев, Тополя, Дід-Мороз, Івасик-Телесик, Буревісник, Мавка*.

3. Індивідуальні клички тварин: *Лайка, Бровко, Мурка, Каштанка, Гнідий, Орлик*.

4. Назви міфічних істот і божеств: *Антей, Юнона, Перун, Будда, Аполлон, Дажбог*.

5. Астрономічні назви: *Місяць, Венера, Молочний Шлях, Великий Віз*.

6. Назви сторін світу, якщо вони вживаються як територіальні найменування або входять до складу географічних назв: *Захід, Південь, Далекий Схід, Північна Буковина, Крайня Північ*.

7. Офіційні й неофіційні назви держав, найвищих партійних, державних, профспілкових установ і організацій Радянського Союзу, крім службових назв та слова *партія*, і назви міжнародних організацій: *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Соціалістична Батьківщина, Країна Рад, Республіка Індія, Демократична Республіка В'єтнам, Корейська Народно-Демократична Республіка; Комуністична партія Радянського Союзу, Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, Всесвітня Рада Миру, Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; Рада Союзу, Збройні Сили Радянського Союзу, Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок, Радянська Армія, Організація Об'єднаних Націй*.

8. Назви найвищих посад і почесних звань у Радянському Союзі: *Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Ради Міністрів СРСР, Генеральний Прокурор СРСР, Герой Радянського Союзу*.

9. У назвах країв, областей, округів з великої літери пишеться перше слово: *Львівська область, Ставропольський край*.

10. У назвах міністерств та їх головних управлінь, у повних найменуваннях інших радянських установ та організацій з великої літери пишеться тільки перше слово: *Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, Державний комітет Ради Міністрів СРСР, Державний банк СРСР, Академія наук УРСР, Київський ордену Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Політехнічний інститут, Музей українського мистецтва, Першотравневий парк, Васильківська райспоживстілка, Київська середня школа № 186, Палац одруження, Будинки мод.*

11. У назвах історичних подій та знаменних дат (якщо попереду стоїть *Великий*, то з великої літери пишемо перші два слова): *Велика Жовтнева соціалістична революція, Великий Жовтень, Велика Вітчизняна війна, Перше травня (1 Травня), Міжнародний жіночий день (8 Березня), Новий рік, Всесоюзний день залізничника.*

12. У назвах орденів, відзнак, якщо вони не беруться в лапки: *Орден Жовтневої Революції, Орден Трудового Червоного Прапора*, але: *орден «Знак Пошани», медаль «За трудову доблесть».*

13. Скорочені назви, складені з початкових літер: *СРСР, УРСР, КПРС, ТАРС, ГЕС*; але: *загс, неп, райвно, вуз.*

14. Власні назви шляхів, каналів та інших транспортних магістралей: *Військово-Грузинська дорога, Житомирська автострада, Південно-Західна залізниця.*

15. У всіх географічних назвах, якщо вони складаються з кількох окремих слів або частин слів, з'єднаних дефісом, всі слова, крім тих, що означають родові поняття, пишуться з великої літери: *Волгоград, Тернопіль, Біла Церква, Єлісейські Поля, Кривий Ріг, Новоград-Волинський, Рава-Руська, Івано-Франківськ, Ельзас-Лотарінгія, Алма-Ата, Кавказькі гори, Карельський півострів, Зелений мис, набережна Лейтенанта Шмідта.*

ПРАВОПИС ВЛАСНИХ НАЗВ

1. Українські прізвища й географічні назви передаються на письмі за нормами українського правопису відповідно до вимови: *Конюненко, Солов'яненко, Хижняк, Корчук, Степовий, Білецький, Швець; Київ, Харків,*

Дніпропетровськ, Мукачеве, Чернівці, Кам'янець-Подільський, Кривий Ріг, Ямпіль; Дніпро, Дністер, Тиса, Прип'ять, Тернопіль (але Нікополь).

Примітка. У назвах українських міст пишеться *-піль*, якщо вони походять від слова *поле*: *Бориспіль, Крижопіль, Тернопіль*; коли ж вони походять від грецького *polis* — місто, пишеться *-поль*: *Нікополь, Севастополь, Сімферополь, Тирасполь.*

2. В інших слов'янських прізвищах, а також у географічних назвах, що походять з мов народів Радянського Союзу, усталені такі написання:

а) після приголосних *е* передається українською літерою *е*: *Александров, Бестужев, Денежкін, Державін, Лермонтов, Тургенев; Белич, Залеський, Мечислав, Міцкевич, Сенкевич; Березове, Дебрецен, Зеленодольськ, Верхоянськ, Череповець; Нева, Лена, Онега, Пенза, Терек.*

Але російський звук *е*, якому відповідає в українській мові *і*, що походить з *ѣ*, передається на письмі літерою *е*: *Белов, Ветров, Лесков, Пешковський, Рєпін; Белгород, Белорецьк, Железноводськ, Орехово-Зуєво;*

б) на початку слів, у середині після літери на позначення голосного, а також після апострофа та м'якого знака пишеться літера *є*, якщо у вимові *ій* відповідає звукосполучення *[йє]*: *Єгоров, Єфимов, Єлизаров (але Ерастов, Полуєтков); Євпаторія, Єнісей, Єреван; Достоевський, Гуляєв, Аляб'єв, Юр'єв; Апат'євськ, Єгор'євськ;*

в) у суфіксах *-єв, -єєв* російських прізвищ і похідних від них географічних назв після приголосних (за винятком шиплячих і *ц*) пишеться *є*: *Конєв, Лазарєв, Ломтєв, Лежнєво; Рилєєв, Алексєєв, Шутєєв, Добрєєв, Веремєєв, Фадєєв*, але: *Мальцєв, Первенцєв, Сушєв, Глядучєв, Солнцєв, Бакшєєв, Казначєєв, Плещєєво, мис Румянцєва;*

г) літера *ѐ* в російських назвах передається літерами *йо* на початку слова, а також у середині слова після голосних та твердих приголосних, якщо літері *ѐ* у вимові відповідає *й + о*: *Йожиков, Йолкін, Бугайєв, Майоров, Соловійов, Воробійов, Уйомово, Соловійово.*

У середині слова після приголосних, коли літера *ѐ* означає голосний *о + м'якість* попереднього приголосного, вона передається в українській мові літерами *ьо*: *Будьонний, Журавльов, Огарьов, Новосьолов*; але *Артемов, Семенов, Федоров*, бо вони утворені від спільних для української і російської мов власних назв.

Після шиплячих російській літері *ѣ* відповідає в українській мові *о*: *Грачов, Грибачов, Єршов, Большов, Гужов, Щотове*;

д) російська літера *и* в прізвищах і географічних назвах передається в українській мові літерами *и, і, ї*.

Літера *і* пишеться на початку слова і після літер на позначення приголосних (крім *ж, ч, ш, щ, ц*): *Ігнатов, Ісаєв, Іркутськ, Іртиш; Багіров, Калінін, Кузьмін, Николаєв, Нікітін; Болдіно, Вітебськ, Двіна, Мічурінськ, Батумі, Тбілісі* та ін.

Після *ж, ч, ш, щ, і, ц* перед другим приголосним пишеться *и*: *Живцов, Жихарев, Чичиков, Шишкін, Гаршин, Роцин, Цицелін; Чимкент, Чита, Жигулі, Тушино, Шипка, Щигри, Цимлянське*.

Літера *и* пишеться в префіксі *при-* (*Пришвін, Привалов, Приозерськ*) та в суфіксах *-ик-, -ич-*: *Кукольник, Охотников, Григорович, Міцкевич, Засулич, Ягич; Шарлик, Углич, Сухиничі*.

Літера *и* пишеться у прізвищах і географічних назвах, утворених від людських імен та загальних назв, спільних для української і російської мов: *Васильєв, Михайлов, Никифоров, Пивоваров, Писарєв, Гасилін, Смирнов; Кантемировка, Кисловодськ, Липецьк, Тихорецьк*.

Літера *ї* пишеться після літер на позначення голосного, а також після *ь* та апострофа: *Ізмаїлов, Воїнов, Гур'їн, Захар'їн, Іл'їн; Кутаїсі, Троїцьк, Анан'їно, Мар'їно* та ін.;

е) у всіх слов'янських прізвищах і географічних назвах незалежно від походження в суфіксах *-ськ-і-цьк-* пишеться *ь*: *Маяковський, Островський, Радецький, Трубецькой; Курськ, Новосибірськ, Кузнецьк, Троїцьк*.

ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ ЧАСТИН СЛІВ

1. З двох однакових літер на позначення приголосних між голосними одна залишається, а друга переноситься, наприклад: *осін-ній, буден-ний*. Але в словах типу *знання, колосся, життя* можливий подвійний перенос: *знан-ня і зна-ння, колос-ся і коло-сся, жит-тя і жи-ття*.

2. Не можна розривати літери *дж, дз*, що познача-

ють один звук [*дж*], [*дз*]: *бро-джу, гу-зик*. Коли *дж, дз* позначають два окремі звуки, то вони при переносі можуть розділятися, наприклад: *над-звичайний, під-живлення*.

3. Не можна відривати літеру *й* від попередньої, що позначає голосний, наприклад: *май-бутній, вій-на*. Але сполучення *йю* розривати не можна. Тому *гай-ка*, але *га-йок, бай-ка*, але *ба-йок*.

4. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери, наприклад: *бур'-ян, близь-ко*. Разом з тим сполучення *ьо* розривати не можна. Тому *дружньо-го* (а не *дружнь-ого*).

5. Одна літера при переносі не залишається *й* не переноситься.

6. Не переноситься з рядка в рядок частина односкладового слова.

7. Не можна лишати в кінці рядка при переносі літеру на позначення приголосної кореня (*пре-красний*, а не *прек-расний; по-спішати*, а не *пос-пішати*), а також відривати літеру, що позначає приголосний, від односкладового префікса *й* приєднувати до кореня, що теж починається літерою на позначення приголосного (*без-доріжжя*, а не *бе-здоріжжя*).

8. Не можна розривати ініціальні аббревіатури типу УРСР.

9. Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали.

10. Скорочені назви мір не можна відривати від цифр, до яких ці міри належать: *40 га, 20 см*. Не відриваються також від цифр граматичні закінчення типу *2-го, 4-й*.

Слова, які не підходять під обмежувальні правила, можна переносити по складах довільно, наприклад: *гост-ро* і *го-стро; Дніп-ро* і *Дні-про; гну-здати* і *гнуз-дати*.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ Й ОРФОГРАФІЇ

Графіка й орфографія української мови (а також російської і білоруської) ведуть свій початок від часів Київської Русі. Тоді східні слов'яни мали дві азбуки: глаголицю й кирилицю.

В основу нашого алфавіту лягло кириличне письмо, запозичене східними слов'янами в X столітті й відповідно пристосоване для передачі деяких специфічних для староруської мови звуків. Ця азбука використовувалася як для старослов'янської, так і для староруської мови аж до початку XVIII століття. У 1708 р. при Петрі Першому було проведено реформу азбуки: вилучено деякі літери, для яких у російській мові не було відповідних звуків, а написання тих, що лишилися, було вдосконалено в напрямку його спрощення. Цим алфавітом друкували твори світського (рос.—гражданского) змісту. Тому його було названо гражданською азбукою, або гражданкою. Гражданку, з деякими змінами, почали використовувати також в українській та білоруській мовах. Поступово в українському алфавіті закріпилася відповідна система знаків, загалом спільна з російською, але й відмінна де в чому. Так, в українському алфавіті немає літер *е, ы, э, ъ*, зате є літери, відсутні в російському алфавіті: *є, і, ї*. Деякі літери, спільні за написанням, мають різне значення в обох мовах: *и, е*.

Український правопис формувався разом з графікою. Правопис часів Київської Русі був побудований на основі фонетичного принципу, тобто написання відбивало вимову. Проте згодом, коли фонетична система помітно змінилася, а правописні правила, майже не змінюючись, стали традиційними, між вимовою й правописом відповідність порушилася.

В кінці XVI — на початку XVII ст. на Україні в правописі усталився історико-етимологічний принцип, який панував до кінця XVIII й початку XIX ст., хоча під впливом живої вимови не завжди витримувався послідовно. Правописом, побудованим на основі цього принципу, користувався й І. П. Котляревський. Так, звук [*и*], що в українській мові утворився з давніх [*ы*], [*и*], Котляревський передавав трьома літерами: *ы, и* та *і* (*сынъ, робити, великій*); звук [*і*] передавав буквою *и* (*винъ, жинка*) та *ѣ* (*лѣто, свѣт*), а перед голосними та *й* — літерою *і* (*Пріам, твій*); на місці сучасних сполук *йо* та *ьо* він писав *ю* (*іому, сліози, тріома*); на кінці слова після приголосного послідовно вживав *ъ* (*ѣхавъ*) та *ін*.

Уперше застосував фонетичний принцип до українського правопису О. Павловський («Грамматика малороссийского наречия», 1818 р.). Літерою *і* він позначав

звук [*і*] незалежно від його походження (*літо, стіл, сімъ*); на місці теперішнього *є* писав літеру *ѣ* (*немаѣ, твоѣ, насінъѣ*); [*и*] передавав літерою *ы* (*маты, візьмы*).

Проти фонетичного принципу, за збереження історико-етимологічного принципу в українському правописі виступив відомий учений і збирач українських пісень М. Максимович. Його правопис був надзвичайно складний і тому здобув мало прихильників на Східній Україні. Проте він був поширений на Західній Україні та на Закарпатті.

Так, наприклад, звук [*і*], залежно від його походження, він передавав літерами *ѣ, ѣ, ѣ, ѣ* (з паерком *зверху*) та *ѣ: столъ, печъ, добри, дуброва, лѣто*.

У Галичині перші кроки до фонетизації правопису зробили в 1837 р. письменники М. Шашкевич, Я. Головацький і І. Вагилевич, надрукувавши гражданським шрифтом за фонетичним правописом відомий альманах «Русалка Дністровая». Проте реакційні кола добилися заборони збірки разом з фонетичним правописом.

У середині XIX ст. відбувався інтенсивний процес формування нового українського правопису на фонетичній основі. На Східній Україні особливо велику роль у його вдосконаленні відіграли такі видання, як «Грамматка» П. Куліша (1856 р.), «Записки о Южной Руси» (1856—1857 рр.) і особливо журнал «Основа» (1861—1862 рр.), пізніше — «Записки Південно-західного відділу Російського географічного товариства», де друкувалися українською мовою етнографічні матеріали.

Український правопис у 1876 р. царським урядом було заборонено. Але після революції 1905 р. ним почали користуватися знову.

На Західній Україні, Буковині і в Галичині довгий час панував історико-етимологічний правопис, надзвичайно складний і непослідовний.

З 80-х років у Західній Україні поширюється фонетичний правопис Є. Желехівського, побудований на основі східно-українського, але пристосований до особливостей західноукраїнської діалектної вимови.

Цей правопис, відомий під назвою «желехівка», з 1895 р. став у Галичині офіційним.

Так на Україні до Жовтня й не було вироблено єдиної, загальнообов'язкової, науково обґрунтованої правописної системи, якою б користувалися і на східноукраїнських, і на західноукраїнських землях.

Серйозна робота над створенням такого правопису розпочалася тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли українська мова стала мовою державних установ і організацій, школи, науки, техніки, преси, багатой художньої літератури.

У 1919 р. Українська Академія наук схвалила «Найголовніші правила українського правопису», які були затверджені Радянським урядом і опубліковані в 1921 р. Ці правила, невеликі за обсягом, не могли розв'язати й охопити всіх правописних питань. Проте значення того факту, що український народ уперше одержав офіційний, науково обгрунтований, затверджений урядом правопис, — величезне.

У 1925 р. була створена урядова Державна правописна комісія. В 1926 р. вона опублікувала проект українського правопису, який довго обговорювався в пресі. Новий правопис, затверджений Народним комісаріатом освіти УРСР у 1928 р., був першим повним правописом української мови. Проте він мав ряд методологічних хиб, оскільки не був зорієнтований на живу розмовну мову широких трудящих мас, створював штучний бар'єр між українською та російською мовою, дуже ускладнював правопис багатьох слів, особливо іншомовного походження, засмічував українську мову архаїзмами та діалектизмами. Тому він фактично гальмував засвоєння трудящими української літературної мови.

У 1933 р. в існуючий правопис було внесено ряд корективів, спрямованих на очищення його від різних хиб і націоналістичних переколювань. Проте цього виявилось також недостатньо. Тому почалася робота над створенням нового правопису.

Новий «Український правопис», затверджений Радою Народних Комісарів УРСР, вийшов друком у 1945 р. Цей правопис — найповніший з усіх відомих досі. Він побудований на загальнонародній основі, відбиває наявну спільність норм української і російської літературних мов, а також інших мов народів Радянського Союзу. Правопис 1945 р. — обов'язковий для вжитку в державних установах, у школі, пресі, для всіх тих, хто користується українською літературною мовою.

Друге видання «Українського правопису» із змінами й доповненнями, внесеними спеціальною правописною комісією, вийшло в 1960 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Багмут А. Й. Інтонаційна будова простого розповідного речення в слов'янських мовах. К., Наукова думка, 1970.

Багмут А. Й. Типологія інтонації мовлення. К., Наукова думка, 1977.

Бровченко Т. О. Словесний наголос у сучасній українській мові. К., Наукова думка, 1969.

Бурячок А. А., Паламарчук Л. С., Русанівський В. М., Тоцька Н. І. Довідник з українського правопису. 2-ге вид. К., Радянська школа, 1975.

Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Вип. 1, 4-те вид. К., Радянська школа, 1972.

Зиндер Л. Р. Общая фонетика. 2-е изд. М., Высшая школа, 1979.

Курс сучасної української мови / За ред. Л. А. Булаховського. Т. 1. К., Радянська школа, 1951.

Орфографічний словник української мови. К., Наукова думка, 1975.

Погрібний М. І. Словник наголосів. К., Радянська школа, 1959.

Прокопова Л. І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичне дослідження. К., Вид-во КДУ, 1958.

Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., Наукова думка, 1969.

Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. К., Вид-во КДУ, 1973.

Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. К., Наукова думка, 1973.

Український правопис. К., Вид-во АН УРСР, 1960.

ЗМІСТ

Фонетика

Фонетика як наука про звукову сторону мови	3
Значення звукової сторони мови в житті суспільства	3
Мовна комунікація	4
Лінійні (сегментні) і нелінійні (суперсегментні) звукові одиниці	6
Предмет фонетики й фонології	7
Зв'язок фонетики з іншими лінгвістичними дисциплінами	9
Значення фонетики	11
Про різні стилі вимови	12
Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків	13
Акустичні властивості мовних звуків	19
Лінгвістичний (функціональний) аспект вивчення мовних звуків	20
Транскрипція	34
Прийоми експериментально-фонетичних досліджень	38
Система фонем сучасної української літературної мови	43
Голосні та приголосні	43
Голосні	44
Приголосні	60
Зміни звуків у мовному потоці	95
Модифікація фонем	96
Чергування фонем	107
Склад і складоподіл	132
Склад	132
Складоподіл	134
Словесний наголос	136
Інтонація	137
Фразовий наголос	138
Паузи	139
Мелодика	140

Орфоепія

Поняття української літературної вимови	142
Основні риси української літературної вимови	146

Графіка і орфографія

Значення письма	154
Графіка української мови та її особливості	156
Орфографія української мови та її особливості	159
Вживання окремих літер українського алфавіту для позначення голосних звуків	162

Вживання апострофа	163
Вживання окремих літер українського алфавіту для позначення приголосних звуків	164
Вживання м' якого знака	164
Позначення подовжених приголосних на письмі	165
Позначення деяких змін приголосних на письмі	166
Правопис слів іншомовного походження	168
Написання слів разом і через дефіс	170
Вживання великої літери у власних назвах	172
Правопис власних назв	174
Правила переносу частин слів	176
Короткі відомості з історії української графіки й орфографії	177
Список літератури	181